

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावालेः ।

ग्रन्थाङ्कः ११७

श्रीवनमालिविरचिता

ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलिः

एतत्पुस्तकं काव्यालंकारभूषणैर्वालाचार्यखुपेरकर-
शास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

वी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव त्रिफणाजी आपटे,' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६४ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४२ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं सार्धरूपकद्वयम् (२०८) ।

स्वरूपं निवेदनम् ।

इह खलु जगति निखिलैरस्माभिर्नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ इति श्रीभगवदुक्तेयार्थता नित्यमनुभूयत एव । यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्, इति श्रीमनुवाक्यस्यापि । तथैव सुखाय कर्माणि करोति लोकः, इति श्रीभागवतवचसश्च । तदिदं सुखमेव साक्षाद्दुःखनिवृत्तिद्वारा चाभिलष्यन्तः सर्वे जीवा विविधेषु व्यापारेषु प्रवर्तन्ते । यद्यदस्माभिर्नित्यमनुष्ठीयते तत्तदखिलं निजसुखार्थमेव । एवं समासाद्याप्यस्थिरस्य दुःखानुविद्धस्य वैषयिकस्य सुखस्य परामपि कोटिमपरितृप्यैव प्रयतध्वं प्रयतध्वमिति वयं प्रयतामेहे । इत्थं कृतेऽपि बहुविधे प्रयासे दुःखानुवेधशून्यं स्थितं च मोक्षाभिधं नित्यं सुखं श्रीहरिप्रसादमृते कदाऽपि नाधिगच्छति जीवः । मोक्षस्य नित्यत्वं “ न स पुनरावर्तते ” इत्यादिश्रुत्या समुपवर्ण्यते । स एव किल परमपुरुषार्थः । विषयास्तावन्नास्य हेतुर्भवितुमर्हन्ति । घटादेरिव परमपुरुषार्थरूपमोक्षस्य साधनं नहि किञ्चिदपि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सत्येवं व्याप्तिज्ञानाभ्युत्थानुमितिः कथं नाभ्यमुत्पद्येत । किं तर्हि मोक्षसाधने प्रमाणम् । भगवान्—श्रीवेदः । उक्तं च वेदशब्दनिर्वचनं भाष्यादिग्रन्थेषु—यदलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदता ॥ इति च ।

तस्यैतस्य वेदस्य दुर्विज्ञेयार्थतां निरीक्ष्य सर्वज्ञाः करुणावरुणालयाश्च महामुनयस्तदुपदिष्टमोक्षमार्गादिकं बहुधा दर्शनादिद्वारा स्पष्टी चक्रुः । सर्वेषु क्षेत्रेषु दर्शनेषु वैयासि(स)कमेव दर्शनं गरीय इति प्रथितमास्ते । सूत्ररूपेणैव प्रणीतेऽस्मिन् वैयासि(स) किं दर्शनेऽर्थनिर्णयार्थं यद्यपि बहवो भाष्यग्रन्थाः संप्रत्युपलभ्यन्ते तथाऽपि तेषां भाष्यग्रन्थानामतिविस्तृतत्वाद् दुर्बोधत्वाच्च नैतस्य दर्शनस्य याथाार्थमवबोद्धुं समर्था अभवन् स्वल्पमतयो मुमुक्षुजनाः । दृष्ट्वा चेमां मुमुक्षुजनानां हृदयवर्तिनीमार्तिं श्रीमन्मध्वगुरोर्भाष्यमनुसृत्य पण्डितवरेण्यैः श्रीवनमालिमिश्रैर्विरचिताऽऽसीदेका श्रीब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलिनामिका सुप्रसिद्धा व्याख्या । सेयमद्यावधि कुटिलकालवशाल्लुप्तप्रायाऽपि श्रीहरिगुरुप्रसादेनास्मदीयकरतल्लं समुपस्थिता । प्राचीनविविधसंस्कृतग्रन्थप्रकाशने बद्धादरैरस्मत्सु- हृद्वरैरापटेकुलोत्पन्नैर्दत्तोपंतमहाशयैर्मदीयप्रार्थनानुसारेण रूपयाऽद्याऽऽनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिद्वारा प्रकाशमानीयते ।

व्याख्यानस्यास्य प्रणेतारो वनमालिनिश्चा माध्वसंप्रदाये यद्यपि पण्डितप्रका-
ण्डत्वेन प्रसिद्धास्तथाऽपि ते कदाच नममनसु केच देशमभिननं वाऽऽत्मना
जन्मना समभूयन् गुरुपरम्परा चेतसा कीदृश्यागात् के चाये च विद्वद-
लंकारभूतेरेतन्न्या. विरचिगारनदेगान्निस्त्रिलं गुनिपुणं संशोधापि साकल्येन
यथार्थतया च नाद्याप्दस्माभिर्विदितमस्ति । श्रीभगवत्कृपया समुपलभ्येत चेदस्य
व्याख्यानस्य द्वितीयावृत्तिसमयस्तदाऽवश्यं श्रीवनमालिमिश्राणामेतिहं सप्रपञ्चं
प्रकाशयिष्यामः ।

अस्य ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलिग्रन्थस्य प्रथममस्मत्करतले केवलमेकैव
संपूर्णां क्वचिच्च त्रुटिताक्षरा मातृका समापतिता । मातृकान्तरप्राप्तये महान् किल
प्रयासः कृतोऽस्माभिस्तथाऽपि सप्ततारनगररथगजेन्द्रगडकरग्रन्थसंग्रहस्थमेकं
त्रुटितमपूर्णं पुस्तकं विनाऽन्यस्या मातृकाया अभावाद् व्याख्यानस्यास्य
पाठान्तरविषये त्रुटितस्थले च यथावद्ग्रन्थपूर्तिकरणे दुःशकप्रायेभवाभूत् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् प्रमाणत्वेन समुदाहृतानां श्रुतिस्मृत्यादिवचनानां स्थलनिर्देशपूर्वकं
सूचीपत्रं परिशिष्टरूपेण यद्यप्यवश्यं प्रदेयमासीत्तथाऽपि पत्राणां (कागद)
समर्पतया ग्रन्थगौरवभिया च न पारितं तदस्माभिः ।

आनन्दाश्रमव्यवस्थापकमण्डलेनामुं ग्रन्थं प्रकाश्य गहने वैयासि(स)कदर्शने
प्रविविक्षणां मुमुक्षुणां शिरसि महान् किलोपकारभरः स्थापित इति तस्मै सादरं
बहुधन्यवादान् प्रदाय कृतशोधनेऽपि ग्रन्थेऽस्मिन् सूक्ष्ममतिभिः सदयं दृष्टिक्षेपो
विधेय इति प्रार्थयते ।

ज्येष्ठवदि ११ दश्यां
१८६४ तमे वत्सरे.
करवरिक्षेत्रम् ।

विदुषां विधेयः—

खुपेरकरोपाह्वमाधवाचार्यात्मजो बाळाचार्यः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवनमालिविरचिता

ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावलिः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य पथमः पादः ।

वाच्यो यः सर्वशब्दानामहेयगुणसंश्रयः ।

वाजिग्रीवः कृपासिन्धुः सोऽव्याजः सुखविग्रहः ॥ १ ॥

श्रीमद्द्वैपायनं वन्दे मरुदंशमरिन्दमम् ।

कुमताब्धेरगस्त्यं च जयतीर्थं मुनीश्वरम् ॥ २ ॥

श्रीमद्भाष्यकृतां वाचष्टीकाकृतां च केवलम् ।

संगृह्यन्ते हि बोधायालमानां वनमालिना ॥ ३ ॥

श्रीब्रह्मसूत्रसिद्धान्तमुक्तावत्यर्पिता हरेः ।

कण्ठे मोदं सतां चित्ते क्रियात् सुरद्रुहां व्यथाम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मरुद्रादिभिः प्राङ्गितः संसारिणः सज्जीवानुद्दिशीर्षुर्भगवान्द्वापरादौ वेदान्विभज्य तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार । तत्राऽऽदौ सर्वशास्त्रविचारविधिमसूत्रयत् ।

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥ १ ॥

अत्र ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथा शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वं प्रसज्येत । अध्यायपादसंगतिस्त्वानन्दमयाधिकरणमारभ्यैव गवेषणीया । ततोऽर्वाकनाधिकरणानामध्यायपादपीठत्वात् प्रथमाधिकरणत्वाच्छ्रुतिविचारस्याद्याप्यनारब्धत्वान्न पूर्वाधिकरणतद्विषयवाक्याभ्यां संगती च ।

नन्वानन्दमयमारभ्येति कथम् । समन्वयसूत्रे साक्षात्समन्वयोक्तेरीक्षत्यधिकरणे समन्वयासाधारणहेतुवाच्यत्वसमर्थनेन तस्मिन्नपि तस्याः सत्त्वादिति । उच्यते । वैदिकशब्दानां ब्रह्मण्युपक्रमादिलिङ्गप्रमाणकः शक्तितात्पर्यलक्षणसमन्वयः । स च न समन्वयसूत्रव्युत्पाद्यः । तत्र तत्प्रमाणानुक्तेः । किंतु व्युत्पादयिष्यमाणः शास्त्रयोनित्वे हेतुत्वेन सिद्धवदुपन्यस्तः । ईक्षताववाच्यत्वप्रयुक्तसमन्वयासंभवाशङ्कैव निरस्ता । समन्वयस्तु न व्युत्पादित इति न तयोः पादाध्यायाभ्यामन्तर्भावलक्षणा संगतिः ।

अत्र वेदार्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकमिदं शास्त्रभनारम्भणीयमुनाऽऽरम्भणीय-
मिति । तदर्थं न्यायानुसंधानरूपविचारो न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । तदर्थं
विचारत्रिधेर्विषयादिकं न संभवत्युत संभवति । तदर्थं विषयभूतं ब्रह्म एवाता-
न्यदिति । यदि प्रत्यक्षभूतो जीवस्तदा तस्य निश्चितत्वेन विषयाभावादनार-
म्भणीयं शास्त्रम् । यद्यन्यद्ब्रह्म तदा तस्यानिश्चितत्वेन विषयसंभगाच्छास्त्रमारम्भ-
णीयमिति । उपलभ्यन्ते खलुमद्यविधान्यपि वाक्यानि । ननु कस्यार्थं संग्रहः ।
नै तावत्सूत्रकारस्य । अवगतविशेषत्वान् । अन्यथा निर्णयसूत्रप्रणयनानुपपत्तेः ।
नापि परस्य परेणाद्यापि शास्त्रस्यानुपलब्धत्वात् । भवम् । यदेदं शास्त्रं परेणोप-
लभ्येत तदोक्तसंदेहकारणोपपत्तौ प्रयोजनार्थिनैवं संदिक्ष्येतेति सूत्रकृत एव परकी-
यसंभावितसंशयापाहरणोपपत्तेः । तत्र न शास्त्रमारम्भणीयम् । न्यायानुसंधाना-
त्मकविचाररूपजिज्ञासाया एव विषयाद्यभावेनाकर्तव्यत्वात् । विषयत्वेनाभिमतं
ब्रह्म न जीवाद्भिन्नम् । मानाभावात् । कर्मकाण्डस्य च कर्मपरत्वात् । वेदान्तैश्वो-
पक्रमादिभिरद्वैतिरीत्याऽऽखण्डप्रत्यगात्ममात्रप्रत्यायनान् । तस्य चाहमिति स्वप्र-
काशतया भासमानत्वादन्यस्याभावात् । आत्मनश्चास्वप्रकाशत्वे तत्प्रकाशः किं
तार्किकरीत्या मानसानुभवेन किंवा प्राभाकररीत्या स्वप्रकाशसंविदाश्रयणेन ।
नाऽऽद्यः । तस्यापि परप्रकाशयत्वेनानवस्थानान् । कस्यचिद्गुणभूत्स्यप्रकाशत्वेन
लाघवादात्मन एव तदस्तु । अत एव नान्त्यः । एवं चाधिकारी दूरोत्साहितः ।
यतोऽर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । न चैतादृशोऽर्थोऽर्थिता संभवति । ननु कथं
तर्हि श्रोतव्य इति विचारविधानमिति चेन्न । श्रवणस्य विचाररूपत्वासंभवात् ।
मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्य इत्यादेश्च विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवत् कृत्यप्रत्ययस्या-
हत्वेनाप्युपपत्तरविधायकत्वात् । नाप्यात्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति तद्विजिज्ञासस्वेति
वा विधिर्मुख्यार्थयोर्ज्ञानेच्छयोरविधेयत्वाद्विधौ च लक्षणया अन्याय्यत्वात् ।
यदभिधारयेद्गुद्रायाऽऽस्ये पशून्निदध्यादिति वल्लिङ्गो विधिः शक्तिप्रतिबन्धाच्च । निय-
मपरिसंख्ययोश्चाऽऽत्मनः शब्दैकगम्यतया साधनान्तरप्राप्त्यभावेनायोगात् । अने-
नान्यपरतया प्रतीतस्याप्युपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यादेरिव तद्विजिज्ञासन्तरपा-
देरपि विधित्वमिति निरस्तम् । प्रकृतस्य त्वत्पक्षे वस्तुतोऽन्यपरत्वात् न द्रव्यकृतं प्राप्तं-
रभावाच्चेति प्राप्ते-

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥ १ ॥

जिज्ञास्यं ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णाभिधायिना । अपूर्णत्वेनानुभवात् जीवाद्भिन्नं

प्रतीयते ॥ जिज्ञासुमेव ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । श्रौतब्रह्मशब्दो-
क्त्या गुणपूर्त्याऽल्पगुणत्वेनानुभूयमानाज्जीवाद्भिन्नत्वेन संदिग्धत्वात् । श्रुतिसा-
क्षिभ्यां प्रमिते ब्रह्मजीवयोः गुणपूर्त्यल्पगुणत्वे मिथ्येति च न युज्यते । उमि-
त्येतदक्षरमुपासीत । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतावोकारब्रह्मशब्दौ जिज्ञास्ये
वस्तुनि श्रूयते । ताभ्यां च तत्सकलजीवजडात्मकात्प्रपञ्चाद्विलक्षणमवगम्यते ।
ओंकारस्तावदोतत्वस्य गतत्वस्य प्रविष्टत्वस्य वा वाचको गत्याद्यर्थस्यावतेर्हि
रूपमेतत् । अवेतोऽष्टितोपश्चेति सूत्रात् । ओमिति कस्य वक्तेतिप्रश्नपूर्वकमवातिर्नामाय-
धातुर्गतिकर्मा प्रवेशनकर्मा वेत्यन्यत्राप्येवमेव निरुक्तत्वात् । तथा च यद्यसौ
कर्मणि तदा कर्तुर्यादि वा कर्त्तरि तदा कर्मणोऽपेक्षायामुपपदाद्यभावेऽपि योग्यतया
श्रुत्यनारादिवलाद्वाऽसावोकारस्य जिज्ञास्यस्य गुणैरानन्दाद्यनन्तकल्याणैस्त्वो-
ततां वक्ति । ब्रह्मशब्दस्यापि तादृश एवार्थः । बृहन्नेवृद्ध्यर्थस्य हेतद्रूपम् । तथा
च पूर्ववद्योग्यतयाऽथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इत्यादिश्रुत्य-
न्तराद्वा गुणानां संबन्धः । न च मन्तव्य इत्यादेर्विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवद-
विधित्वम् । तत्र जामितादोषोपक्रमतच्चिह्नरणान्तैकवाक्यमध्यस्थानां विष्णवादिवा-
क्यानां विधित्वे प्रतीतैकवाक्यताभङ्गादेरिव प्रकृते बाधकस्याभावात् । अन्यथा
स्वाध्यायोऽग्नेह्य इत्यादेरप्यर्हत्वापत्तेः । न चेदं ब्रह्मपरम् । प्रयाजादिवाक्यस्य
स्वयमवान्तरवाक्यतया विधायकस्यापि पुनर्दर्शपूर्णमासादिवाक्येनैकवाक्यतावत्प्र-
कृतेऽपि पृथाग्विधायकस्यापि ब्रह्मवाक्येन वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेः । अभिघार्या-
स्त्रैद्यम्बका नाभिघार्या इति भीमांसन्त इति भीमांसासमभिव्याहारेणेव यस्यो-
भयं हविरार्तिमाच्छेदित्यादौ निमित्ताभिधायक्यच्छब्दादिनेव तद्विजिज्ञासस्वेत्यादौ
केनचिद्विधिशक्तिप्रतिबन्धाभावाच्च । आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदित्यादावपि दर्शनस्य
नल्लाक्षितस्य विचारस्य वा विधिसंभवाच्च । सति बीजेऽर्धमन्तर्वेदित्यादौ लक्ष-
णायाः स्वीकृतत्वाच्चेति सिद्धान्तसंक्षेपः । अथशब्दो मङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थः ।
ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्ग-
लिकावुभौ ॥ इति वचनात् ।

नन्वेतयोर्विघ्नविघातादिहेतुत्वेन समस्तशास्त्राङ्गतया प्रथमसूत्रावयवत्वं न
स्यात् । तथा च प्रथमसूत्रं न्यूनं स्यात् । अधिकार्यादिबोधकपदस्यान्यस्याभावात् ।
तत्प्रतिपादनं त्वावश्यकमन्यथाऽधिकारिविषयादिवैधुर्येण शास्त्रस्यानारम्भणीयत्व-
शङ्का निराकृता न स्यादिति चेन्न । प्रथमसूत्रेऽधिकार्यादिप्रतिपादनायोपात्तयो-

रौंकाराथशब्दयोः शङ्खवीणावेणुध्वनिवच्छ्रुतयोरन्यार्थं नीयमानपूर्णघटादि-
वच्च माङ्गलिकत्वात् । स्रवत्यनोक्तं ब्रह्म पररताञ्च विशीर्यत इत्याद्यर्थवादवशा-
त्सर्वास्वपि ब्रह्मविद्योस्वाद्यन्तयोरोंकारस्योहः कर्तव्य इति गम्यते । न चो-
ह्यमानं वाक्यात्पृथगिति वाच्यम् । मन्त्रेष्वप्युह्यमानस्य मन्त्रावयवत्ववदुपपत्तेः । तत-
श्च प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवमित्यादावेवाधिकृतत्वेनोच्चार्यते । संहितायां
प्रथमसूत्रावयव एव विज्ञायेत । तन्मा विज्ञायीति पृथगो क्रियते । यथा परकीयद्रव्य-
प्रतिपादकप्रक्षेपांशेन दृष्टार्थकत्वं त्यागांशेनादृष्टार्थकत्वं स्विष्टकृदादेस्तथा ॐ-
कारोच्चारणस्याऽऽद्यसूत्रे दृष्टार्थकत्वेऽपि सूत्रान्तरेऽदृष्टार्थकत्वोपपत्तिरेवं नान्ते
प्रयोगवैयर्थ्यम् । नाप्युत्तरसूत्रेष्वोंकारार्थस्यानन्वयो दोषः । तत्र दृष्टासंभवेन
केवलादृष्टार्थत्वोपपत्तेः । न चैकस्यैकत्रोच्चारणे दृष्टार्थत्वेऽन्यत्रापि तथात्वनि-
यमः । मन्त्राणां प्रयोगकाल उच्चारणस्य दृष्टार्थत्वेऽपि जपकाले तस्यादृष्टा-
र्थकत्वदर्शनात् । अन्ते तु मातेत्यादावेकवचनस्यैकपशुके दृष्टार्थत्वेऽपि बहुपशुकेऽ-
दृष्टार्थत्वदर्शनाच्च । ननु सूर्यायेत्यूहं प्रत्यग्नय इत्यादेरिव प्रकृते स्थानिनोऽभावा-
त्कथमूहः किञ्च मन्त्रेष्वप्युह्यमानस्य तदवयवत्वमिष्टमेव । ऊहप्रवर्णनामधेया-
नाममन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तितत्वादिति चेन्न । मन्त्रसंस्काराद्यूहवत्कर्मव्युत्प-
त्योहपदस्य विकारपरत्वाभावात् । किंत्वध्याहारस्तर्क ऊह इति प्रसिद्धिर्भावव्युत्प-
त्याऽध्याहारवाचकः । न चैतत्त्वस्य जिज्ञासोपसर्जनीभूतब्रह्मण्यनन्वय इति
वाच्यम् । जिज्ञासान्विततया प्रथमं प्रतीतस्यैतत्त्वस्य तत्रासंभवेन सप्तदशारत्नि-
र्वाजपेयस्य यूप इत्यादाविवाङ्गवतारन्यायेन तदुपसर्जनब्रह्मान्वयात् । अर्थ-
वादार्थप्राशस्त्यस्य यजेतेत्यत्रोपसर्जनीभूतयागविशेषणत्वदर्शनाच्च । दण्डी प्रैषा-
नन्वाहेत्यादौ दण्डस्योपसर्जनस्य विध्यन्वयाच्च । उक्तं च वार्तिके—विशेषणप्रधा-
नत्वे दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति । न च ब्रह्मशब्देनैव विषयसूचनादोंकारवैय-
र्थ्यम् । न केवलं जिज्ञास्ये तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदश्रवणादेव
तस्य जीवाद्भिन्नत्वेन जिज्ञासा । किंत्वोमित्येतदक्षरमुद्गथिमुपासीतेत्यादौ
जीवेष्वसंभावितगुणपूर्तिवाचकोंकारसत्त्वादिति युक्त्यन्तरसूचकत्वात् । अधि-
कारी च शान्तो दान्तस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् । परीक्ष्य
लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्याद्युक्तो ज्ञेयः । भक्तिमान्परमे विष्णौ यस्त्वध्य-
यनवाचरः । अधमः शमादिसंयुक्तो मध्यमः समुदाहृतः ॥ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं

संसारं वाऽप्यनित्यकम् । विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपदैकसंश्रय इति भाष्योदाहृत-
वाक्यादपि ज्ञेयः । समागधिकरणानां वेदाध्ययनशर्मापितविष्णुपदैकसंश्रयत्वानां
मध्ये शमादिविष्णुपदैकसंश्रयत्वादिके अपचुरे अध्ययनं तु प्रचुरं सोऽध्ययः ।
यस्य विष्णुपदैकसंश्रयादिकमेवाप्रचुरमध्ययनशर्मादिके तु प्रचुरे स मध्ययः ।
यस्य तु विष्णुपदैकसंश्रयादि प्रचुरमध्ययनशर्मादिके अपचुरे स उत्तम इत्यर्थः ।

ननु यदज्ञानाद्बन्धः स एव मत्स्वरूप आत्माऽन्वेष्टव्यः । रजतादिनिवृत्त्यर्थिना
शुक्तिरिवेत्यत आह—अत इति । यतस्तत्प्रसादादेव मोक्षोऽनः स परमात्मा
जिज्ञास्यः । ईश्वरमहाप्रसादश्च तज्ज्ञानादेव भवति न कर्मादिना ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति भगवदुक्तेः । न च प्रसा-
दस्य मुक्तिहेतुत्वे मानाभावः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यथैवैष वृणुते तेनैव लभ्यः । यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मु-
च्यते नापरेणेत्यादिश्रुतेः । मत्प्रसादाद्वाप्यनौषि शाश्वतं पदमव्ययमित्यास्मिन्मृतेश्च
मानत्वात् । मोक्षकेश्वरप्रसादस्त्वद्भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येने-
तिवचनात् । प्रसादश्चेच्छाविशेषो गुणान्तरं वा । न चास्तु तथा । तथाऽपि
जिज्ञासायाः क्लोपयोगः । भक्तेर्ज्ञानघटितत्वात् । ईश्वरभक्तिर्नाम निरवधि-
कानन्तानवद्यक्त्स्नगुणवन्वज्ञानपूर्वकमन्तरायसहस्रेणाप्यप्रतिबद्धो निरन्तरप्रेम-
प्रवाहः । न च दृष्ट्वैव तं मुच्यत इति ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्षहेतुत्वमिति
वाच्यम् । यथा हि दण्डेनैव घटो जन्यत इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छेदेन दण्डादि-
हेतुकान्ययोगव्यवच्छेदो बोध्यते तथा मुक्तिवावच्छेदेन दर्शनहेतुकान्ययो-
गव्यवच्छेदो बोध्यते । न हि तत्प्रसादस्याहेतुत्वं यागे पुरोडाशद्वारा व्रीहीणा-
मिव प्रसादद्वारा ज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वोपपत्तेः । न च प्रसादस्येश्वरेच्छावि-
शेषादेर्नित्यत्वेन द्वारत्वानुपपात्तिरिति वाच्यम् । नित्यस्याप्यधिव्यक्तिभाष्यत्वेन
व्यापारत्वसंभवात् । यथा हि मायिनां नित्यायाश्चितो व्यापिकाया वृत्तिद्वारैव
घटादिना संबन्धो न स्वतोऽप्येषां सर्वगतस्वाश्रयादेः केशरादिमत्त्वावच्छेदनैव
व्यक्तौ संबन्धो न सास्नाया अवच्छेदेन तथा नित्यस्यापि प्रसादस्य वेदान्त-
जन्यवृत्तिप्रागभावध्वंस एव संबन्धनिग्रामकः । न च स्वप्रकाशज्ञानरूपस्य
जीवस्य स्वस्वरूपमानवद् ब्रह्ममानमपि सदाऽस्तीति वाच्यम् ।
स्वस्वरूपस्य स्ववर्मस्य सुखादेरविद्यायाः स्वं प्रत्यनावरकत्वेऽपीशतद्धर्मा-
देर्जीवं प्रत्यावरकत्वात् । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं

नाभिजानाति लोको मामजमव्ययमिति भगवदुक्तेः । न च धर्मिज्ञानाभावाभावाभ्यां न जिज्ञासेति वाच्यम् । अज्ञपाततो ज्ञानेऽपि विशेषजिज्ञासासंभवात् । अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इति सामान्यज्ञानविशेषज्ञानयोर्विशेषज्ञानस्य च भगवतैवोक्तत्वात् ।

ननु बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जित इत्याद्यनुसारेण देहतत्संबन्धिष्वात्मात्मीयाभिमानरूपसंसारस्य चित्तैकाग्र्येण स्वस्वरूपयाथात्म्यभावेन निवृत्तिरतश्चित्तैकाग्र्यार्थमष्टाङ्गयोगादौ यतितव्यम् । किमीशजिज्ञासेत्यत आह—अत इति । यतः परमेश्वरशक्तिरेव जीवस्वरूपावरणं मुख्यम् । आविद्या तु निमित्तमात्रम् । आविद्यायां निवृत्तायामपि न सम्यगानन्दाभिव्यक्तिर्यावदशिः प्रसन्नः सन् स्वीयां बन्धशक्तिं नाऽऽकर्षतीत्यतस्तत्प्रसादहेत्वापरोक्षार्थं जिज्ञासैव कर्तव्या न चाविद्यातिरिक्तावरणे मानम् । विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादिश्रुतेर्मानत्वात् । वस्तुतोऽविद्यातिरिक्तमावरणमस्तु मा वा । सर्वथा निःशेषावरणनिवृत्तेर्भगवदधीनत्वात् । उक्तं नहि तेनैव—दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरन्त्या । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति । यद्वा—एतत्सूत्रनिर्णेतव्येन नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः, कर्मपाशादित्यादिविचारविधिवाक्येनोपस्थापितत्वाद्विचारस्य सप्रयोजनकत्वमतःशब्दार्थः । यद्वा—मुमुक्षारूपाधिकारानन्तरं विचारः कर्तव्य इत्यथजिज्ञासापदाभ्यामुक्ते सति विचारविषयधिकारिविशेषणेच्छाविषयत्वेन लब्धं मोक्षप्रयोजनकत्वमत इति हेतु क्रियते । न चाधिकार्यादेरप्यतःशब्देनैव परामर्शसंभवादथशब्दादिवैद्यर्थम् । शमादेरधिकारिविशेषणस्य सिद्धस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वे प्रयोजनान्देस्त्वसिद्धस्यापि बुद्धिस्थस्य तत्रापि विषयस्य नासिद्धत्वनियम इति ज्ञापनार्थत्वादिति सिद्धं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् । न च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र निर्विषयत्वशङ्कानिरासाय कर्मणि षष्ठी वाच्या । सा चायुक्ता । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति निषेधादिति वाच्यम् । लुद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवात् । इच्छायाः स्वातन्त्र्याभावेन विधातुमशक्यत्वेन जिज्ञासापदं विचारे लाक्षणिकं मीमांसाशब्दवद्रूढं वा । न च जीवातिरिक्ते परमेश्वरे मानाभाव इति वाच्यम् । ब्रह्मशब्देनैवातिरिक्तबोधनात् । उक्तं हि श्रीपराशरेण—शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते । मैत्रेय भगवच्छब्दः

सर्वकारणकारणे । संभर्तेति तथा भर्त्वा भकारोऽर्थद्वयान्वितः । तेनाऽऽगमपिता
 स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
 वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना । वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्याखिला-
 त्मानि । सर्वभूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः । एवमेष महाशब्दो भगवानिति
 सत्तम । परस्य ब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यत इति परमैश्वर्यवाचकवासुदेव-
 भगवद्ब्रह्मशब्दानां सामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् । न च स भेदो व्यावहारिको
 मुमुक्षुज्ञेय इति वाच्यम् । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्व-
 मेति । तथाऽऽत्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् । यदा
 पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
 निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः । एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
 बुद्धश्चोक्तो यथा तत्त्वं यथा श्रुतिनिदर्शनात् । यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष
 इति द्विज । तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति । तेनैते नतमिनन्दन्ति
 पञ्चविंशकमच्युतम् । जन्ममृत्युभयाद्गीता योगाः सांख्याश्च काश्यप । षड्विं-
 शमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणा इत्यादिस्मृतेश्च । स्वं भावि ब्रह्म वा
 जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरणं जीवानुसंहितदुःखाननुसंधातृ-
 त्वात् । व्यतिरेकेण जीववत् । अत्र जीवब्रह्मप्रतियोगिकयोर्व्यावहारिकवट-
 सत्तासमानसत्ताकयोर्वटे प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । जीवब्रह्मणोश्च पार-
 मार्थिकत्वेन तत्सत्तासमानसत्ताकत्वेन सिद्धसाधनम् । न च दुःखादेरन्तःकरणनि-
 ष्टत्वादासिद्धिः । क्षेत्राद्युत्पन्नधनेन वृक्षाद्युत्पन्नदण्डादिना पुरुषस्य धनित्वद-
 ण्डित्ववत्संबन्धविशेषेण दुःखित्वोपपत्तेरनुसंधातृत्वोपपत्तेश्च । ब्रह्मणो दुःखानु-
 संधातृत्वे न निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता
 इत्याद्युक्ततत्साम्यलक्षणमुक्तेरपुमर्थत्वापत्तेः । यद्वा ब्रह्मप्रतियोगिको भेदो न
 जीवधर्मिकः । ब्रह्मधर्मिको भेदो वा न जीवप्रतियोगिको जीवानुसंहितदुः-
 खाननुसंधातृर्भेदत्वात् । व्यतिरेकेण जीवधर्मिकजीवप्रतियोगिकैक्यवत् ।
 जीवप्रतियोगिकमैक्यं वा न ब्रह्मधर्मिकं जीवधर्मिकमैक्यं वा न
 ब्रह्मप्रतियोगिकं ब्रह्माननुसंहितदुःखानुसंधातृर्भेदत्वात् । व्यतिरेकेण ब्रह्मध-
 र्मिकब्रह्मप्रतियोगिकैक्यवत् । न च शुद्धस्याननुसंधातृत्वेनासिद्धिरव-
 च्छिन्नस्य मिथ्यात्वेन तत्सत्ताकभेदसिद्धौ सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।
 धर्मिपदेन विशेष्यमात्रस्य विवक्षित्वात् । तस्य तन्मतेऽपि सत्यत्वात् । न चौपा-

धिकभेदमात्रेण दुःखानुसंधातृत्वतदभावयोरुपपत्त्या परमार्थिकभेदसाधनेऽप्रयोज-
कत्वमिति वाच्यम् । औपाधिकभेदेऽपि योगिनो नानादेहजन्यदुःखाद्यनुसं-
धानदर्शनात् । न च तत्र जीवोपाधेर्भेदाभावात्तथोपपत्तिरिति वाच्यम् । उपाधे-
रेवासंभवात् । एकदेशावच्छेदे सेदशत्वापत्तेः । चिन्मात्रावच्छेदे तु ब्रह्ममा-
त्रस्य जीवत्वापत्तेर्दुर्वारमनुसंधानम् । प्रतिबिम्बस्तु सर्वगतस्य स्वन्यूनसत्ताकोपाधा-
वसंभवी । आकाशादेरपि जलाद्यन्तर्गतस्य स्वसप्तसत्ताके जलादौ प्रतिबिम्बो न
तूपाध्यन्तर्गतस्यैव । तत्रोपाधौ स्वन्यूनसत्ताके मरीचिकाजले च प्रतिबिम्बोऽस्ति ।
बिम्बान्यूनसत्ताकनियमस्योपाधौ दर्शनाच्च । प्रत्यक्षमपि भेद मानमीशधर्मिको जीव-
प्रतियोगिको भेद ईश्वरस्य प्रत्यक्षः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहन इत्या-
दिस्मृतिप्रमाणात् । जीवधर्मिक ईशप्रतियोगिको भेदो जीवरय प्रत्यक्षो नाहमीश्वर
इत्यनुभवात् । न चाहं नाऽऽनन्द इतिवन्न भ्रम इति ? भेदावगमात् । अप्रतिबुद्धो जडः ।
बुध्यमानो जीवो बुद्धः परमेशः । अनुमानमपि भेदे मानं जीवो ब्रह्मप्रतियोगिक-
धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदाधिकरणं ब्रह्माननुसंहितदुःखानुसंधातृत्वात् । व्यतिरे-
केण ब्रह्मवदिति वाच्यम् । सुषुप्तावानन्दस्वरूपतोपलम्भेनानानन्दानुभवस्य
भ्रान्तित्ववत् । ईश्वरत्वादेः कदाऽप्यनुपलम्भेनानीशत्वानुभवस्य भ्रान्तित्वे माना-
भावात् । न चेशप्रतियोगिकभेदोऽयोग्यः । योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
प्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यताया एवापेक्षणान् । ईश्वरत्वस्य ज्ञानेच्छाकृतिविशेषादे-
र्योग्यत्वात् । न च सर्वपदार्थप्रत्यक्षं विना सर्वविषयकज्ञानेच्छादेरैश्वर्यस्य प्रत्य-
क्षासंभव इति वाच्यम् । सर्वविषयकारोक्षे सति सर्वपदार्थप्रत्यक्षं विना सर्ववि-
षयकज्ञानेच्छादेरैश्वर्यस्य प्रसक्तेस्तुच्छत्वात् । धर्माद्यपरोक्षं विनाऽपि तद्बुद्धे-
रापरोक्षाच्च । न च भेदश्रुतीनामनुवादकतापत्तिः । जीवधर्मिकभेदस्य प्रत्यक्षेऽपीश-
धर्मिकभेदस्य जीवाप्रत्यक्षत्वात् । ईशप्रतियोगिकस्य स्वप्रतियोगि[क]स्य च भेदस्य
जीवान्तरनिष्ठस्याप्रत्यक्षत्वात् । जीवान्तरप्रतियोगिकस्येशनिष्ठस्याप्रत्यक्षत्वाच्च ।
साक्षिसिद्धे सुखादौ संदेहाद्यभावेन तस्य प्रमाणज्येष्ठत्वाच्च । न च कर्तुरुदासी-
नदृष्टृत्वरूपसाक्षित्वानुपपत्तिः । विश्वासार्थमौदासीन्यस्य लोक उपयोगेऽपि प्रकृते
तदनुपयोगात् । प्रत्युत व्यवहर्तुरेव व्यवहर्तव्यभानाय साक्षाद्दृष्टृत्वापेक्षणाच्च ।

यत्तु देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं देहद्वयस्य साक्षादीक्षणान्निर्विकारत्वाच्च
साक्षीति । तन्न । कूटस्थप्रकाशिते जीवस्य व्यवहारस्मृत्याद्यनापत्तेः । न चान्यो-
न्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या कूटस्थस्य जीवान्तर्गत्वात्तदुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

तथा सति कूटस्थस्य कर्तुर्जीवेन तादात्म्येन कर्तृत्वापत्तेः । एतेन यथा नृत्य-
शालास्थो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीं दीपप्रदेशविशेषेण तद्भावेऽपि दीप्यते
चिदाभासविशिष्टाहंकाररूपं जीवं विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षवि-
षादवत्त्वान्नृत्याभिमानिपुरुषप्रभुतुल्यं तत्परिसरवर्तिसभ्यपुरुषतुल्यान् विषयान्ना-
नावृत्तित्वान्तर्कृतुल्यां धियं च दीपयन् सुषुप्तावहंकाराद्यभावेऽपि दीप्यमान-
श्चिदाभासजीवाधिष्ठानं साक्षीति निरस्तम् । सुखमस्वाप्समित्यहमर्थस्यैव परा-
मर्शात् । अन्योन्याध्यासेनोपपादने तु साक्षिणः कर्तृत्वस्याप्यापत्तेः । यच्च-
विद्योपाधिकजीव एव साक्षाद्द्रष्टृत्वादुदासीनत्वात्साक्षी जीवस्यान्तःकरणता-
दात्म्यापत्त्या कर्तृत्वेऽपि वस्तुतोऽकर्तृत्वादिति । तन्न । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
एकः स्वाद्वच्यन्योऽभिचाकशीति । विज्ञानं यज्ञं तनुते, कर्ता शास्त्रार्थव-
त्वादिति जीवस्य कर्तृत्वोक्तेः । अन्यथा शरीरश्चेत्यादिना तत्र तत्र वक्ष्यमाण-
जीवकर्तृत्वनिषेधासंगतेः । न चान्तःकरणोपहितस्य साक्षित्वं तद्विशिष्टस्य
कर्तृत्वमिति वाच्यम् । धर्मिभेदे स्मृत्याद्यसंभवस्योक्तत्वात् । एकस्यैव रूपभेदेन
तत्त्वे स्वरूपेण साक्षित्वं ज्ञानवत्त्वादिना कर्तृत्वमित्यङ्गीकारेऽस्माकमपि क्षतेरभा-
वात् । अत एवान्तःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवः परस्मान्न भिद्यते
चेतनत्वात् तत्त्वं चार्थत्वाद्वा ब्रह्मवत् । विपक्षे भेदग्राहकप्रमाणाभावादभेदश्रुत्य-
प्रामाण्यापत्तेश्चेति निरस्तम् । नाहमीश्वर इति साक्षिण एव मानत्वात् । अभेदे
श्रुत्यभावाच्च । अज्ञानाविरोधिचेतनत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । तद्विरोधिनस्तु
वृत्तावपि सत्त्वात् । निर्विशेषे चेतनत्वाभावाच्च । चेतनस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वे
स्वरूपासिद्धेः । जीवरूपचेतनस्य दृष्टान्ते परेशरूपस्य पक्षेऽभावेन दृष्टान्तासिद्धि-
स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । त्वंपदादिवाच्यत्वे दृष्टान्तासिद्धेः । लक्ष्यत्वे स्वरूपासिद्धेः ।
अन्यतरत्वे कदाचिल्लक्ष्ये देहादौ व्यभिचारात् । निर्विशेषे भावाच्च । जगत्कर्तृ-
त्वादेरुपाधित्वाच्च । न च जगत्कर्तृत्वं दृष्टान्ते नास्तीति वाच्यम् । तर्हि
जगत्कर्तुः सर्वज्ञस्य परस्याभेदसिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेः । ननु नेह नानाऽस्ति
किंचन, नात्र काचन भिदा, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यदिह नानेव पश्यतीति
विरोध इति चेन्न । अवतारादिप्रसक्तेशभेदस्यैव निषेधात् । अत एव यदेवेह
तदमुत्र, यदमुत्र तदनु इहेत्यादिना पूर्ववेशाभेद उक्तः संगच्छते । सलिल
एको द्रष्टा द्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोक एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-
जीवन्तीत्यनेकद्वैतप्रतिपादकवाक्यसंवलितद्वैतपदस्याभेदपरत्वमसंभवि । न च

सलिल इव सलिलः स्वच्छ इत्यर्थं इति वाच्यम् । सलिलपदस्य प्रथमान्तत्वे
 नपुंसकत्वापत्तेः । संभवत्यां गतौ छान्दसत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । सदेव
 शोभेद्ब्रह्म आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति,
 तपोजोबन्धानां सृष्टिमुक्त्वा सेयं देवतैक्ष्ण हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन
 जीवेनाऽऽत्पनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिकमपि कालादिद्वैतबोधकाने-
 कपदसंबलितं नाद्वैतपरम् । किंतु जामिना एतद्यज्ञस्य यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ क्रियेते ।
 उपांशु याजमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु
 यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति पूर्वोत्तरवाक्यानु-
 सारेण विष्णवादिवाक्यवदद्वैतवाक्यस्य व्याख्येयत्वात् । शङ्खः पाण्डुर एवेति
 विशेषणसंगतैवकारेण शङ्खत्वव्यापकपाण्डुरत्वबोधवद् ब्रह्मत्वव्यापकमुख्य-
 त्वादिबोधत्वात् । एके मुख्यान्प्रकेवला इत्यभिधानात् । अद्वितीयपदं समानद्वि-
 तीयनिषेधकं न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽय इत्यनुसारात् । कालादिबोधका-
 ग्रादिपदानुरोधेन संकोचस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । ननु यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतिरद्वैते मानमिति चेन्न । एतद्वाक्यस्य सुषुप्तिपर-
 त्वात् । तत्र ज्ञानविषयसाधनादिकं स्वयमेवाभूदित्यर्थात् । अतोऽन्यदार्तमिति
 त्वन्यस्य जीवस्य दुःखित्वं बोधयति न तु नाशम् । आतो वाऽभिदीक्षन्त
 इति श्रुतेः । ते जीनेन दुःखिनो भवन्ति । पराकाष्ठकायामभिदीक्षन्त इत्य-
 र्थात् । आतो जिज्ञासुरर्थाधीति स्मृतेश्च । परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः
 पते । नवैष माहिमा येन व्याप्तमेतच्चरावरम् । अनाशी परमार्थ इति वक्ष्य-
 माणत्वेन सदैकरूपरूपायेत्युक्तत्वात् । परमार्थो निर्विकारस्त्वमेव । जीवस्य
 म्वरूपेण निर्विकारत्वेऽप्यविद्यासंबन्धात्सविकारत्वम् । यदेतद्दृश्यते मूर्त-
 मेतज्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः । तव संबन्धि
 मूर्ते जगद्रूपमयोगिनो विपरितिं स्वतन्त्रं स्वीयत्वेन पश्यन्ति न विष्णवधीनम् ।
 ज्ञानम्वरूपमखिलं जगदेतद्बुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसं-
 प्लवे । ज्ञायतेऽनेन ज्ञानं करणे ल्युट् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्तर्यामिवि-
 पयकज्ञानसाधनम् । विधमर्थ्यते वाच्यत इत्यर्थः । पुरुषार्थो ज्ञानं साधनं
 पुरुषार्थत्वेन मन्यन्त इति भावः । ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।
 ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर । ज्ञानसाधनयाथात्म्यविदः । रूप्यतेऽ-
 नेन रूपं ज्ञानात्मकं ज्ञानसाधनं करणे ल्युट् । विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णो-

विश्वमिदं जगत् । द्रष्टव्यमात्मेनस्तस्माद्भेदेन विचक्षणैः । यतः सर्वभूतविस्तार
 आत्मनो विष्णोर्भवति तस्माद्विचक्षणैर्विश्वमभेदेन द्वेषराहित्येन द्रष्टव्यम् । अन्त-
 र्यामिपेरितानि चेष्टन्ते तत्र द्वेषादिनिमित्तं नास्तीति भावः । अत एवोत्तरत्र
 समुत्सृज्याऽऽसुरं भावं यथा यूयं तथा वयम् । पलं परं कश्चिपात्रो यथा प्राश्याम
 निर्वृतिम् । सर्वत्र दैत्याः समतामुपैताः समत्वमाराधनमच्युतस्येत्ययमर्थः स्पष्टः ।
 आत्मनो विष्णोरभेदेन शरीरशरीरिभावेन । तथा च श्रुतिः—यस्याऽऽत्मा शरीरं
 यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । नीलोत्पलमित्यादिवद् गुणगुणिभावेन वेति केचित् ।
 ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न विद्यते ततः परम् । ज्ञानमात्माऽऽन्तर्यामी यस्य तत्तथा ।
 अत एव पूर्वं—यथा शैत्यं जले वातो विभर्ति कणिकागतम् । जगद्व्यक्तिस्तथा
 विष्णोः प्रधानपुरुषात्मकम् । यथा जले स्थितं शैत्यं कणिकाद्वाराऽऽगतं वातो
 विभर्ति न तु स्वस्मिञ्शैत्यविकारोऽस्ति तथा जलस्थानीयप्रधानपुरुषौ
 शैत्यस्थानीयं जगत् कणिकास्थानीयमहदादिद्वारेणाऽऽगतं वातस्थानीयविष्णोः
 शक्तिर्विभर्तीति भेद एवोपक्रान्तः । यद्वा ज्ञानात्मकं साधनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वं
 जगदन्तर्याम्यनुमापकं सर्वस्य तदधीनत्वात्ततो भिन्नं न भवतीत्यर्थः । ज्योतीषि
 विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यच्चास्ति
 च विप्रवर्य । सर्वं त्वमग््नोषि ततोऽसि सर्वं इत्यनुसारात् । ज्योतिरादिव्यापकत्वा-
 त्तत्पदवाच्यो विष्णुः । यदस्ति विद्यमानं यच्चास्त्यतीतमनागतं च तत्पूर्वस्य
 व्यापक इत्यर्थः । सर्वशरीरको वा । तत्स्वरूपमाह । ज्ञानस्वरूपो भगवान्
 यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । असौ ज्ञानस्वरूपो यतोऽतोऽशेषमूर्तिर्ज्योति-
 रादिर्न भवति । कथंभूतोऽसौ । वस्तुभूतोऽपरिणामी निर्धिकार इत्यर्थः । अथवा
 शेषो मूर्तिः प्रतिमास्थानीया यस्य न तु वस्तुभूतस्तदभिन्न इत्यर्थः । ततो हि
 शैलाब्धिधरादिभेदाञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानित्यादिना स ऐक्षतेत्याद्यनुसा-
 रात् । विष्णुवीक्षणविलसितं तदधीनमित्युच्यते । त्वंपदार्थस्वरूपमाह । यदा
 तु शुद्धे निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि संकल्पतरोः फलानि
 भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः । सर्वं जीवजातं प्रारब्धादिक्षये निरविद्यं भवति
 यदा तदैतदीयसंकल्पाद् भगवतो वा सर्वाणि फलानि भवन्ति । सोऽश्रुते
 सर्वान्कामान्निति श्रुतेः । अवस्तुषु परिणामिषु देहादिषु वस्तुभेदा वस्तुबुद्ध्यो
 न भवन्ति । सततैकरूपं विज्ञानं वस्तुपदवाच्यम् । तद्विपरीतं जडमतत्पदवा-
 च्यमित्याह—वस्तुवस्ति । किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम् । यच्चान्य-

थात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् । तस्यात्र विज्ञानमृतेऽस्ति नित्यं किञ्चित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् । विज्ञानं विना जडमेकाकारं नास्ति विकारित्वात् । ननु विज्ञानस्वरूपो जीवो देवादिभेदं प्राप्नोतीत्यत आह—विज्ञानमित्यादि । तथा वाऽज्ञानादिकर्मप्रवाहरूपाविद्याभिन्नचित्तैरभ्युपेतं नतु स्वाभाविकं देवत्वमित्यर्थः । नन्वस्तु देवादिद्व्यतिरिक्त एवाऽऽत्माऽहंपदवाच्य इत्याशङ्क्याऽऽह । तस्य सर्वभूतेषु स्थितस्य ज्ञानादिरूपेणैकाकारत्वाव्यावर्तकधर्माभावात्सोऽहमिति प्रश्नप्रतिवचने न युज्येते इत्याह । यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम । तदेषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ १० ॥ यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः । तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विफलं वच इति । परो विलक्षणो जात्यादिना सर्वदेहेषु देवादिदेहेष्वेक एकाकारं व्यक्तिनानात्वं स्वीकृत्याऽऽकारभेद एव निषिध्यते । अन्यथैकस्मिन्नन्यपदप्रयोगो न स्यात् । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्यनुसारात् । ईशस्यापि ज्ञानानन्दत्वादिनैकाकारत्वादिति भावः । तदेवाऽऽह—पुमान् देवो न नरो न पशुर्न च पादपः । शरीराकृतिभेदास्तु य एते कर्मयोनय इति । ध्यानं चैवाऽऽत्मनो भूषणं परार्थाभिषिद्धितम् । भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥ ११ ॥ ध्यानं विशदविशदतरत्वादिना भेदापन्नां सत्परेभ्यः स्वभेदकारि भेदज्ञानजनकम् । परमार्थस्तु तथा न परमात्मनोर्योगः । परमार्थ इतीक्षतां मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तदन्यतां यत इति । योगस्तादात्म्यं जीवेशयोः । तदपि न परमार्थः । मिथ्यात्वात् । नकारानुषङ्गात् । यतोऽन्यद्द्रव्यमन्यतां नैति । अन्यद्द्रव्याभिन्नतां न याति । एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतो नृप ॥ १२ ॥ परज्ञानमयो सद्भिर्जातिनामादिभिर्विभुः । न योगवान् युक्तो भूञ्चैव पार्थिव योक्ष्यति ॥ १३ ॥ तस्याऽऽत्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि तत् । विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनो तथ्यदर्शिनः ॥ १४ ॥ ज्ञानस्वरूपो भगवान् परमात्मा सद्भिरसाधुभिर्धर्मैः कालत्रययुक्तो न भवति । सत्त्वादयो न सन्तीश यत्र च प्राकृता गुणा इत्याद्यनुसारात् । तत्र विज्ञाने परमात्मन्यवतारान्तर्यामित्वादिना ये भेददर्शिनस्ते मिथ्याज्ञानिन इत्यर्थः । क्व निवास इत्यादिप्रश्नप्रतिक्षेपमिषेण तत्पदार्थं निरूपयति । पुमान्सर्वत्रगो व्यापीत्याकाशवदयं यतः । कुतः कुत्र क्व गन्ताऽसीत्येतदप्यर्थवत्कथम् ॥ १५ ॥ एवंभूते परमात्मन्येव विहरामि तं विहाय गमनादिकं न संभवतीति भावः ।

त्वंपदार्थं निरूपयति—सोऽहं न गन्ता न चाऽऽगन्ता नैकदेशनिकेतनः ।
 त्वं चान्ये च न च त्वं त्वं नान्येऽन्येनाहमर्घ्यहम् । सोऽहमन्नदिजन्यतृप्तिशून्यो
 ज्ञानानन्दस्वरूपस्नृप्याद्यर्थं गमनादिकर्ता न भवामि पूर्णत्वात् । अत एवा-
 निकेतनः । त्वमपि तथाऽन्ये त्वं त्वं ब्राह्मणादिर्न किन्तु ज्ञानानन्दपरिपूर्ण-
 स्वरूपः । तथाऽन्ये । तथाऽहमपि परमार्थसारभूतं यदद्वैतमशेषत इति समाभ्यधि-
 करहितपरमार्थस्वरूपमद्वितीयमित्यर्थः । निदीधो ह्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ।
 अद्वितीयविष्णुपरोऽभवदित्यर्थः । पूर्वं वासुदेवस्यैवाद्वितीयत्वमुक्तम् । तथा
 हि । एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं
 परमात्मन इति वासुदेवस्वरूपमेकं सदैकरूपरूपायेत्युपक्रान्तं सदैकाकारं
 विद्धि । न सकलं जगदेकाकारं विकारित्वात् । किन्तु भेदि नानावस्थावत् ।
 त्वंपदार्थमुपसंहरति—सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नमः । भ्रान्तिदृष्टिभि-
 रात्माऽपि तथैव स पृथक् पृथगिति सत्त्वादिगुणादियोगेन भ्रान्तैरविद्यावद्भि-
 र्देवब्राह्मणादिरूपेण पृथग्दृश्यते । त्वंपदार्थमुपसंहरति—एकः समस्तं यदि-
 ह्यास्ति किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यन् । सोऽहं स च त्वं स च
 सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहमिति । अच्युते स्थितत्वादच्युत इत्यु-
 च्यते । तदुक्तं माक्षधर्मे—अन्यश्च परमो राजंस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थत्वा-
 दनुपश्यन्ति लोक एवेति साधव इति । अहं त्वमेतत्सर्वमात्मस्वरूपं जीवस्वरूपं
 तत्र स्थितत्वात्ततो जातत्वाद्वा । ब्राह्मणोऽस्य मुखमिति भेदव्यपदेश उच्यते ।
 अस्तु वा सर्वत्र प्रथमायाः सप्तम्यर्थे लक्षणा । पदद्वयलक्षणपेक्षया लघु-
 त्वात् । अतः शत्रुमित्रबान्धवादिभेदमोहं देहगेहादावहं ममेति वैचित्यं त्यक्त्वा
 परमार्थपरो भव सर्वत्र भगवद्दृष्टिपरो भवेत्यर्थः । तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ
 परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेदिति । परमात्मनो भावस्य
 चिन्तने तत्परो यः स आविर्भूतगुणकोऽभेदी भवति । अभेदस्तादात्म्यं
 तन्निष्ठो धर्मस्तद्वान् भवति । यथा भृङ्गभावना कीटो भृङ्गे भवति । भेदः
 संसारित्वासंसारित्वादि पूर्णत्वापूर्णत्वाद्यवाच्छिन्नाप्रतियोगिताकः परमार्थविषय-
 कापरोक्षयाभावकृतः । तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति श्रुतेः । तच्छब्देन
 सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टस्यैव परामर्शात् परमात्मनोऽभेदं व्युत्पाद्य जीवजातस्यापि
 परस्परं तादृशाभेदं व्युत्पादयति—विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
 आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीति । बृहद्गुणतां प्राप्तस्य

जीवजातस्थामाधुर्यो स्वाभाविको देवादिरूपस्तं कः करिष्यति । अथवा परमात्मन एव क्षः पूर्वोक्तो भेदस्तमित्यर्थः । विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ॥ प्रापणीयस्तथैवाऽऽत्मा प्रक्षीणागेषभावनः ॥ १८ ॥ क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् । निष्पाद्यं मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यो निवर्तते ॥ १९ ॥ इत्यगेषभावनाहीनस्य निरनिष्ठस्य पूर्वं भेदप्रतिपादनात् । अन्यथा ज्ञाज्ञावजावीशानीगौ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्त्वे(स्ते)-नामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् । न चात्र भेदबोधकपदाभावः । भेदव्याप्तद्वित्वादिसंख्याबोधेनैव भेदबोधोपपत्तेः । आमनमस्यामनस्य देवास्तिस्त्र आहुती-र्जुहोतीत्यादिवद्भेदोपपत्तेः । पृथगितिपदसत्त्वाच्च । न च मोक्षे भेदाभावः । यो वेद परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति मोक्षेऽपि तत्सत्त्वात् । ब्रह्मणा चतुर्मुखेण । ब्रह्मणो मुक्तिकाले कामानानन्दा[न्] प्राप्नोतीत्यर्थः । ब्रह्मणा सह ते सर्वं संप्राप्तं प्रतिमंचेर । तस्यान्ते च कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेः । सर्वं नारदादयः सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रस्तरेण सह प्रस्तरप्रहरणकाले शाखां प्रहरतीति विभक्तिव्यत्ययेन वार्तिकादौ व्याख्यतत्त्वात् । निरञ्जनः परमं साम्यमुपेतीति श्रुतमम साधर्भ्यमागता इति स्मृतेश्च मुक्तौ स्पष्टो भेदः । यत्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वक्रियाकारकफललक्षणबन्धस्याऽऽत्मन्यारोपितत्वेन मिथ्यात्वं स्वभाष्यादौ वर्णितम् । तन्न । सूत्रानारूढत्वादानुपयोगाच्च । ननु प्रधावन्प्रवृत्त्यङ्गन्तयाऽर्थतः सूत्रितस्य प्रयोजनादेरुपपादकं मिथ्यात्वम् । तथा हि ज्ञानमज्ञानभ्यैव निवर्तकं तद्यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थस्तन्मूलकस्तदा निवर्तकं । एवं विध्याक्षिप्तेष्वधिकारिविषयादिषु मत्सु सूत्राक्षिप्तप्रयोजनविषययोरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वं प्रतिपादयद्युष्मदित्यादिभाष्यं सूत्रार्थसंगतमिति चेन्न । प्रथमप्रतिपन्नश्रोत्रार्थमुक्त्वुच्य चरमप्रतिपन्नार्थवर्णनेऽकुशलत्वात् । सेतुदर्शननिवर्त्यहत्यादेरिव बन्धस्य सत्यस्यैव निवृत्त्युपपत्तेः । ननु दूरगमनादिविशिष्टं निवर्तकं न तु दर्शनमात्रमिति चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपि नियमाधीतवेदान्तजन्यस्य श्रवणादिनियमविशिष्टस्यैव निवर्तकत्वात् । न च कारणात्मना हत्यादेः स्वस्थानान्न निःशेषनिवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । न चाधिष्ठानज्ञानेन निःशेषनिवृत्तिः । बन्धमिथ्यात्वमिन्द्रौ भ्रमविषयत्वरूपाधिष्ठानत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ वाऽधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वमिन्द्रिरित्यन्योन्याश्रयात् । शुक्तिरूप्यं नष्टमित्यप्रतीनेश्च कल्पितस्य निवृत्तौ नित्यनैमित्तिककर्मजन्यान्तःकरणशुद्धेर्निष्कर्मपूर्वकमननादिजनि-

नसंस्कारादेरनेपक्षणाच्च । अपि च संस्कारसापेक्षगरुडभ्रमरादिज्ञानसंताननि-
वर्त्यविषकीटत्वादौ सत्यताया दर्शनेन श्रवणादिजनितसंस्कारसापेक्षज्ञानेन श्रुति-
प्रामाण्यात् सत्यस्यैव निवृत्तेश्च । न च ज्ञाननाशकज्ञानत्वं वा ज्ञानसमानविष-
यकप्रमात्वं वाऽधिष्ठानज्ञानत्वमिति चेन्न । अज्ञाननाशकस्यैवेदानीं विचार्यत्वात् ।
घटपटाविति ज्ञानेन घटाज्ञाननिवृत्त्यापत्तेः । न चाज्ञानतत्कार्यान्यतरविषयकत्वं
तदिति वाच्यम् । इदं रजतमित्यादौ प्रमेयमिदमित्येव ज्ञानेन शुक्त्यज्ञानतत्कार्य-
रूपविषयकेनाधिष्ठानज्ञानेन रूप्यनिवृत्त्यापत्तेर्दण्डी पुरुषोऽयमिति भ्रमस्य पुरु-
षोऽयमिति प्रमया निवृत्त्यापत्तेश्च । अज्ञानतत्कार्ययोर्विशिष्यैव ग्राह्यत्वादन्यथा
शुक्तिज्ञानेन रजनादिनिवृत्त्यापत्तेः । त्वदभिमतब्रह्माज्ञानकार्यस्य शुक्त्यादेरेव
भानात् । न च ध्यानं न ज्ञानं तज्जन्यज्ञानेनैव विषयादेर्निवृत्तेः । गङ्गासेत्वा-
दिदर्शनेन तत्रत्यम्लेच्छानामपि यत्किंचिद्दुरितनिवृत्तेः शास्त्रसिद्धत्वात् । तथा च
ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यस्तु नाम बन्धमिथ्यात्वं मुक्तिर्नापेक्षते बन्धस्या-
ज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वमेव वर्णनीयमध्यासवर्णनस्य का संगतिः । तस्मात्क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
तस्मिन् अस्मिन् किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते । तमाश्रिताद् ब्रह्मतरो-
रनेन्तान्निःश्रेयसं नक्रकलं प्रयातः । एवं ज्ञातो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः प्रसी-
दत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षय इत्यादिमानात्सत्यस्यैव बन्धस्य निवृत्तिः ।
यत्तु बृहत्त्वाद्बृंहणत्वादात्मैव ब्रह्म स चाऽऽकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणि-
मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्य-
यापरोक्ष इति न जिज्ञास्यम् । न चाहमनहं वा कोऽपि संदिग्धे । नाहमेवेति विपर्य-
स्यति वा* । न चाहं स्थूल इति देहालम्बनोऽयमहंकार इति वाच्यम् । योऽहं
बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थविरो नप्तृननुभवांमीति प्रत्यभिज्ञानेन बाधात् ।
अपि च स्वप्ने दिव्यशरीरमादाय तदुचितभोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो
मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यह-
मास्पदमबाध्यमानं शरीरान्दिन्नं प्रतिपद्यते । तस्माद्विषयाभावान्न विचारणीया
वेदान्ता इति पूर्वपक्षयित्वा समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमु-
दासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं हि श्रुत्यादिसिद्धमहमर्थानुभवे न भासते प्रादे-
शिकानेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतं हि भासत इत्यारभ्यो विचार इति
भामत्यां सिद्धान्तितम् । तन्न । अनवच्छिन्नज्ञाने विशेष्यमानावश्यकत्वात् ।

तदतिरिक्तस्य त्वन्मते विचारजन्याखण्डचिद्विषयकज्ञानेऽप्यभानात् । विशेष-
 प्यमात्रस्य संदेहाद्यभावेन निरर्थको विचारः । न हीदं रूप्यमिति भ्रम-
 विषयीकृतशुक्त्यादेर्ज्ञानाय भ्रमविषयातिरिक्ताविषयकविचारोऽपेक्ष्यते । न वा
 भ्रमाविषयकाविषयकं ज्ञानं क्वापि भ्रमविरोधि । अहमिति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वो-
 पपादनं त्वनुपयुक्तं विशेष्यांशे प्रमात्वात् । अहमर्थो नाऽऽत्मेति न युक्तं
 हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवताः । अहं ब्रह्म । अहमात्मा गुडाकेश । मत्तः
 परतरं नान्यत् । मामेकं शरणं ब्रजेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । यच्च
 भामत्यां यथा षड्जादयो गाधर्वशास्त्राम्यासात् प्रागविस्फुरन्तस्तद्रूपेणानु-
 लिखिता न श्रोत्रेण व्यज्यन्ते व्यज्यन्ते तु शास्त्रवासनावासितेन तेनैवैवं
 वेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मैक्याकारवासितान्तःकरणेन तद्भावाभिव्यक्तिर्न प्रागि-
 त्युक्तम् । तन्न । प्रागस्फुरतः पश्चाच्च स्फुरतः षड्जत्वादिविशेषस्येव प्रकृ-
 तेऽभावात् । स्वरूपातिरिक्तधर्माभावेन तस्यास्फुरणेऽधिष्ठानज्ञानाभावादारोपो
 न स्यात् । स्फुरण आरोपायोगाच्च । न चैतन्नाऽऽवरणाविरोधि किंतु
 वृत्तिरेवेति वाच्यम् । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेन घटादिज्ञानस्य चिज्ज्ञानत्वेनाऽऽवर-
 णासंभवात् । कारणविशेषजन्यवृत्तिविशेषस्य तन्निवर्तकत्वाङ्गीकारेऽदृष्टवि-
 धया निवर्तकत्वापत्तेर्मिथ्यात्वासिद्धेः । एतेन प्रत्यगब्रह्मैक्यं न विषयः ।
 कर्तृत्वादेर्विरुद्धधर्मस्य सत्यत्वेनैक्यायोगात् । नापि तन्निवृत्तिः प्रयोजनम् ।
 ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन सत्यस्य ज्ञानान्निवृत्त्ययोगादिति भाषे । सत्यम् ।
 कर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रपञ्चस्य सत्यत्वे विषयादि न सिध्यति । प्रपञ्चस्तु
 मिथ्येति विवरणोक्तं निरस्तम् । तत्त्वंपदलक्ष्यचिन्मात्राभेदबोधाय कर्तृत्वादिमि-
 थ्यात्ववर्णनस्यासंगतत्वात् । श्रुतिप्रामाण्याद्भेदबोधकप्रत्यक्षाद्यम्भासीकृत्य
 सत्यकर्तृत्वादिविशिष्टयोरेवाभेदबोधनोपपत्त्या वृथा ह्यध्यासकथा । ननु स्थूलोऽहं
 कृशोऽहं बधिरोऽहमन्धोऽहं सुखी दुःखीत्याद्याकारोऽहंप्रत्ययस्य स्थूलत्वा-
 द्यंशे भ्रमत्वदर्शनेन कर्तृत्वाद्यंशेऽप्यप्रामाण्यशङ्ककलुषितत्वेन नैक्यश्रुति-
 विरोध इति चेन्न । मम देहो मम चक्षुर्मम श्रोत्रमिति जीवात्परस्परं च
 भिन्नत्वेन भासमानानां युगपदेकजीवाध्यासासंभवेन कर्तृमलिषे वस्त्रे
 कृष्णं वस्त्रमिति वद्गौणत्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेः । अतः प्रबलप्रत्यक्षे-
 षेणप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन् गृहीतत्वेन न श्रुतिरभेदपरा । यत्तु स्थूलोऽ-
 हमित्याद्यध्यास एव न गौणः । यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्तोः संप्रतिपत्तिः स गौणः

स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । यथा माणवके सिंहादनुभवसिद्धिभेदे सिंह-
शब्दः । तथा च गौणत्वे कदाचिद्वृत्तं, न कृष्णमित्यादिब्रह्मकदाचिदपि नाहं
स्थूल इत्यादिलौकिकसाधारणप्रत्ययस्याऽऽपत्तेरिति । तन्न । आपादकभावात् ।
नहि गौणव्यवहारो भेदप्रतीतिव्याप्यः । अनुकूलतर्काभावात् । नाहं गौरो
नाहं देहः किंत्वगिरिक्त इत्यबाधितज्ञानवतामपि स्थूलोऽहमित्यादिव्यवहा-
रस्य सत्त्वात्तस्याध्यासत्वासंभवेन गौणत्वकल्पनात् । भेदज्ञाने सत्यप्यभेदा-
ध्यासस्य श्रुत्या निरासासंभवाच्च । त्वन्मते निःप्रकारस्य श्रौतज्ञानस्याभे-
दारोपनिरासकत्वासंभवाच्च । यत्तु मम देह इत्यादिषष्ठ्याः संबन्धार्थकत्वेन
न ततो भेदलाभः संबन्धस्य चापवादकभेदप्रत्ययरहितसामानाधिकरण्या-
नुरोधेनाभेदाविरोधेनैव कल्पनीयत्वात् । कार्यकारणाभेदवादिनां ब्रह्मप्रकृ-
त्यादिकारणकं जगदभिन्नं सौवर्णं कुण्डलं कालः सदाऽस्ति देशः सर्वत्रा-
स्तीत्यादावभेदेऽपि कार्यकारणभावादिसंबन्धस्य संप्रतिपन्नत्वाच्चेति । तन्न ।
नाहं देहो नाहं गौरो नाहं स्थूल इत्याद्यपवादकभेदप्रतीतेः सत्त्वेन षष्ठ्या
अभेदार्थत्वानुपपत्तेः । न चोक्तभेदप्रत्ययवतां नाभेदप्रत्ययः श्रवणमननाद्य-
ध्यासजन्मविरोधिसंस्कारेणैवाभेदप्रत्ययस्य निवर्तनीयत्वात् । कार्यकारणयोः
कालादीनां च भेदग्राहकमानाभावेनाभेदग्राहकस्य सत्त्वाच्चोभेदेऽपि भेदप्रति-
निध्यादिना तथा व्यवहारोपपत्तेः । किंच योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं
सोऽहं स्थविरो नप्तृन् पश्यामि । योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहवान्सोऽहं मनु-
ष्यदेहवानित्यननुगतदेहादनुगतात्मनो भिन्नत्वेन प्रतीतेश्च । नन्वाद्यस्य योऽयं
बाल्ये मम देहः पुष्ट आसीत्स एवाद्य वार्धक्ये कृगो जात इत्यनुभ-
वात् । वस्तुतो बालस्थविरदेहैक्येन तदैक्याध्यासेन वोपपत्तेः । द्विती-
यस्य कल्पिताकल्पितत्वव्याघ्रत्वमनुष्यत्वगोचरस्य योऽयं स्थाणुरयं पुमानिति
कल्पिताकल्पितस्थाणुत्वपुरुषत्वगोचरानुभवस्य पुरुषेऽहमर्थाभेद इव मनुष्यदे-
हात्माभेदेऽप्युपपत्तिरिति चेन्न । यो मम बाल्ये पुष्टो देहः स्थितः स इदानीं
नास्त्यन्य एव वार्धक्ये कृशो देह इति भेदप्रतीतेः सत्त्वेनोक्तभेदप्रतीतेः
स एवायं गङ्गाप्रवाह इत्यादिवदौपचारिकत्वात् । न च दृष्टान्त औप-
चारिकत्वमसिद्धम् । स प्रवाहः । तज्जलमिदानीं नास्तीति भेदप्रतीतेः
सत्त्वात् । द्वितीयस्येत्याद्युक्तम् । अव्यावृत्तेदमर्थाभिन्नतया भातस्य पुरु-
षस्य स्थाण्वादितादात्म्यतया भोनेऽपि व्यावृत्तमनुष्यादिदेहाभिन्नतया भातस्य

व्याघ्रादितादात्म्यभानासंभवात् । अन्यथा ब्राह्मणोऽयं पुरुषः स्थाणुरयामिति ब्राह्मणतादात्म्यतया प्रतीतस्य कदाचित्स्थाणुतादात्म्यप्रतीत्यापत्तेः । ननु मनुष्यव्याघ्रादिदेहेभेदज्ञानेऽपि स्थूलोऽहमित्याद्यध्यासो नानुपपन्नः । केनचिद्रूपेण भेदज्ञानेऽपि स्वरूपान्तरेण तदुपपत्तेः । स्फटिकोऽयं न जपाकुसुममिति निश्चयवतोऽपि स्फटिके लौहित्यात्मनाऽध्यासदर्शनादिति चेन्न । मनुष्यदेहाभिन्नतया गृहीतस्य ततो व्यावृत्तव्याघ्रादिदेहेनाभेदारोपासंभववत्स्थूलोऽहमिति स्थूलादितादात्म्येन गृहीतस्य कृशादिनाऽभेदभानासंभवात् । स्फटिके लौहित्यारोपस्य सोपाधिकत्वेनोपाधिनिवृत्तिं विना स्फटिकं न लोहितमिति ज्ञानेनापि निवृत्त्यसंभवाच्च । कर्ता शास्त्रार्थवच्चात् । कुरु कर्मैव तस्माच्चम् । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसीत्याद्यनुरोधेन कर्तृत्वस्य जीवे वास्तवत्वात् । नह्याप्तो भगवानारोपमुपादिशति । यत्तु योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतेः । विज्ञानमयजीवस्य संसरणे बुद्धिप्रधानत्वं बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव च लेलायन्त्यां च लेलायतीव न तु स्वत इति ध्यानादिकमपि बुद्धिधर्मो जीव आरोपित इति तन्नं । एतच्छ्रुतेरीशविषयकत्वात् । उभौ लोकौ जीवं संसारयतीत्यर्थात् । एवमग्रेऽपि णिजर्थगर्भत्वात् । न च लक्षणा प्रयोज्यप्रयोजकसाधारणस्य कर्तृमात्रस्य कर्तृत्वमात्रस्य वा तिङ्गर्थत्वात् । ननु तस्य जीवसंसारकत्वे वैषम्याद्यापत्तिरित्यत इवेति । तथा चादृष्टसापेक्षतया कारयति लीलादिकमिति भावः । किंचैक्यस्यातिरिक्तत्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे भेदस्य सत्यत्वापत्तिः । अनतिरिक्तत्वे विशिष्टभाने भातत्वान्न शास्त्रविषयत्वम् । तज्ज्ञानस्य भेदज्ञानाविरोधित्वं चेत्यनुपपन्ना परोक्तिः । वस्तुतस्तूपक्रमाद्यनुसारात्स आत्मा अतत्त्वमसीत्येव च्छेदः । नञः सदृशार्थत्वेन ज्ञानानन्दादिना तत्सदृशोऽसीत्यर्थादध्यासकथाऽपार्था ।

ननु तत्त्वमसीति छेदेनाभेदसंभवात्कथं निर्णय इति चेत् सत्यम् । तथाऽप्यसंदिग्धभेदविषयदृष्टान्तानुगुण्येन भेदोपदेश एवायमिति निश्चीयते । यदा त्वेकमपि भेदविषयत्वेनासंदिग्धं दृष्टान्ताभिधानं संदिग्धप्रतिज्ञावाक्यार्थनिर्णयायालं किं पुनर्नवस्वपि प्रकरणेषु । न वाऽसंदिग्धार्थानि भेदविषयाणि दृष्टान्ताभिधानानि । तत्राऽऽदौ जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदबोधनायासहायस्यैव भगवतस्तेजोबन्नादिसमस्तजगत्कारणत्वादिरूपं जीवेष्वसंभाव्यमानं मह-

न्माहात्म्यमुक्तम् । तच्चाऽऽगममात्रवेद्यं नानुभाविकमित्यतो जागरे जीवस्य स्वात-
 न्त्याभिमानात् स्वापे तत्तदभावात्तत्र जीवस्येशाश्रयत्वंमानुभाविकं कर्तुं स्वमान्तं
 सोम्य विजानीहीत्युपक्रान्तम् । तत्र जागरस्वप्नयोः शरीरेन्द्रियधर्मसामितस्ततो विक्षेपेण
 श्रान्तस्य जीवस्य श्रमापनोदाय स्वापे परेशाश्रयणमभिधाय तत्र दृष्टान्तं उच्यते ।
 स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रतिबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्ध-
 नमेवोपश्रयत एवं खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमल-
 ब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते । प्राणबन्धनं सोम्य मनः स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं
 सर्वं तत्सत्यम् । स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । तथा प्रसिद्धाऽशनायापिपासा-
 दियोगेन जीवानामीशाधीनत्वं प्रतिपाद्योपसंहियते । सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः
 सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति । एवमाद्येन प्रकरणेन जीवानामीशाश्रितत्वे कथिते
 न मत्तोऽन्योऽन्यस्मिन्देहऽस्ति मया भेदेनानुपलभ्यमानत्वादित्याशयवता पुत्रेण
 भूय एव मा विज्ञापयत्विति पृष्ठः पितोवाच । यथा सोम्य मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति
 नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र
 न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति । स य एषोऽणिमै-
 तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । मधुकृतो भ्रमरा मधु
 निस्तिष्ठन्ति निर्भेमे कथं नानात्ययानां नानागतीनां परस्परविलणानां वृक्षाणां
 रसानां समाहारं समूहमेकतां मिश्रतां गमयन्ति । यथा ते नानावृक्षरसास्तत्र विद्यमानं
 विवेकं न जानन्ति—अमुष्याऽऽस्रस्याहं रसोऽस्म्ययमन्यस्येति । एवमेवं परस्परं भेदं
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजा जीवाः परमेश्वरशक्तिभिरेव स्वे स्वे शरीरे संपद्य तेन मिश्रीभावं
 प्राप्य सति संपद्यामह इति न विदुः । इह लोके प्रसिद्धो व्याघ्रो वेत्यादियद्यद्भवन्ति
 तत्तत्परमेश्वराश्रितत्वाज्ञानादपराधादिति भवत्वचेतनानामुक्तरसानां मया चेतनत्वेन
 हेतुर्विशेष्यत इत्यभिप्रायेण पुनः पृष्ठे णिन्द्रेवाच । इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः
 स्पन्दन्ते पश्चात्पतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवाभियन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा
 तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य
 न विदुः सत आगच्छामह इति । स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
 आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । गङ्गाद्या नदीदेवताः प्रागञ्चनात्पाचीशब्दवाच्याः
 पुरस्तात्स्पन्दन्ते स्रवन्ति तथा प्रत्यञ्चनात्पतीचीपदवाच्याः पश्चात्स्पन्दन्ते । एवं
 विलक्षणास्ता मेवादिद्वारेण समुद्रादुत्पन्ना उत्पन्नजलत्वात्समुद्रमेवाभियन्ति विश-

न्ति तथाऽपि समुद्रः समुद्र एव भवतीति । ता नदीदेवता यथा तत्र समुद्र इयं गङ्गाऽहमस्मीयं तु यमुना पञ्चसमुद्रमेवापियन्ति विगन्ति तथाऽपि समुद्रमेवमन्या अपि न विदुरेवभेवेमाः प्रजाः परेगादागत्योत्पद्यापि सत आगच्छामह उत्पद्यामह उत्पन्ना इति न विदुः । एवं तत्र स्थिता अपि तमाश्रिता इति न विदुः । अस्तीशो भिन्नस्थाऽपि जीवस्य तदधीनत्वं कुत इत्यभिप्रायवता पुनः पृष्ठोऽब्रवीत् । अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति । अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति । द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति । तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति । सर्वं जहाति सर्वं शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं हि म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । अङ्कुरस्याभ्याघातेऽवस्थानासंभवान्महत इत्युक्तं यो यः कश्चिद्यदीत्यर्थः । जीवज्जीवेन परमेश्वरेणाधिष्ठितश्चेत्तदा स्रवेद्रसमेवोद्विरेन्न तु म्रियते । एवं स एष वृक्षो जीवोऽनेन प्रकृतेन जीवेनाऽऽत्मना परमेश्वरेणानुप्रभूतोऽधिष्ठितदेहः पेपीयमानः पुनः पुनर्भृशं वाऽपि । अनेनेदमुक्तं भवति । यथा वृक्षस्य सुखिनैव मयाऽऽस्थेयमितीच्छाऽस्ति विधातिनि सत्यपीशानुग्रहात्तथावस्थानं तदभावे च विधातिन्यस्त्वपि स्वशरीरशोषणादिना नष्टं भवति तथा मानुषादिशरीरे परमेशाधीनत्वम् । एवं जीवस्य सत्तादिप्रदः परमात्माऽत्रैव शरीरे वर्तमानो जीवेन कुतो [न] दृश्यते । सौक्ष्म्यादिति चेन्न । जीवस्य सूक्ष्मस्वात्मदर्शनसद्भावादित्याशयेन पृष्ठोऽब्रवीत् । सौम्येतमणिमानं न निभालय-एतस्य वै सौम्यैषोऽणिमन् एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति । श्रद्धत्स्व सोम्येति स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । न्यग्रोधफलमत आहरेति पिता आहूय न्यग्रोधफलमाहृतं भगवो भगवन्निति पुत्रः । मतुवसोरु संबुद्धौ छन्दसि । इदं फलं भिन्धीति पिता अब्रवीत् । अत्र भिन्ने फले किं पश्यसीति पिता अवदन् । सूक्ष्मा इमा धाना बीजानि पश्यामीति पुत्रः । अङ्गाऽऽसां धानानां मध्य एकां धानां भिन्धीति पिता । भित्त्वा भिन्नेति पुत्रः । अत्र भिन्नायां धानायां किं पश्यसीति पिता । किञ्चन पश्यामीति पुत्रः । एवमुक्तवन्तं तमुवाच पिता । यमेतमणिमानं भावभवित्रोरभेदात्परमसूक्ष्मं परमात्मानं न निभालयसे न पश्यसि । अस्याणिमन्ः सामर्थ्यादेवापरिदृश्यमानप्रकारेण महान्न्यग्रोधस्तिष्ठतीति । अत्र वृक्षः प्रपञ्चः फलं शरीरं धाना जीवः । तत्र यथा

सूक्ष्मे वटवीजे दृश्यमानेऽपि यत्प्रभावाद्वटावस्थानं स जीवान्तर्गतः परमात्मा परम-
सूक्ष्मत्वान्न दृश्यते । तथा जीवादपि सूक्ष्मत्वात्तदन्तर्गत इत्युक्तं भवति । ननु वटा-
वस्थानादिना कार्येणेश्वरसामर्थ्यं तावत्प्रत्यक्षमिव प्रतीयते । एवं तत्सामर्थ्यं दृश्य-
मानेऽपि तस्यादर्शनमित्येतत्कथं जानीयामिति प्रार्थितः प्रोवाच पिता । यद्दोषा
लवणमुदकेऽवाधा अङ्गं तदाहरेति तद्भावमृश्य न विवेद यथा विन्नीनमेवाङ्ग-
स्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति सत्सौम्य न निभालयसेऽत्रैव
किलेति स य एषोऽणिभैतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा तच्चमसि श्वेतकेतो । अव-
धाय निक्षिप्य तथा चकार पुत्रः । तं होवाच पिता । यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा
यल्लवणं दोषावद्ग्रहण उदकेऽवाधा निक्षिप्तवांस्तल्लवणमुदके हस्तेनावमृश्य
न विवेद पुत्रः । यथा विन्नीनमेवात्मन्नष्टं वस्तु न विदन्ति तथाऽङ्गस्योदक-
स्यान्तात्पूर्वादिगवस्थितादवयवाद्बुधृत्यैकदेशमाचामेति पिता । आचान्तवन्तं
कथं तिष्ठतीति पप्रच्छ पिता । लवणं लवणरसोपेतमाह पुत्रः । एवं मध्यादन्त्यात् ।
पश्चिमदिगवस्थिताञ्चैतदुदकप्रभिप्रास्य निरस्याथ मामुपसीदथा इति पिता तथा
चकार पुत्रः । यथा लवणगुणे दृश्यमाने न लवणं दृश्यते तथा सामर्थ्ये दृश्य-
मानेऽपि न भगवानित्युक्तम् । एवं भूतोऽपि हरिरविद्यापटलपिहितनयने-
ननेन कथं दृश्यते प्राप्यते चेति जिज्ञासायामाह पिता । यथा सौम्य पुरुषं
गन्धोरभ्यो पिनद्धांक्षमानीय तं ततोऽभिजुने विसृजेत्स यथा तत्राऽऽ-
नीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टस्तस्य यथाऽभिहननं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं
गन्धारा एतां दिशं व्रजेति । स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी
गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति । स य एषोऽणिभैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् ।
स आत्मा तच्चमसि श्वेतकेतो । यथा सौम्य पुरुषमित्यादि विसृजेदित्यन्त-
परं वाक्यं स यथा तत्राभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टस्तस्य
यथाऽभिहननं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स
ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवाऽऽचार्यवान्
पुरुषो वेदेति । पुरुषं धनिकं गन्धारसंज्ञकेभ्यो जनपदेभ्यः । अभिनद्धाक्षोऽ-
क्षिणी बद्ध्वेति यावत्ततोऽनन्तरमभिजने जनरहितेऽरण्ये विसृजेच्चौरः
स विसृष्टः प्राङ्गेति सर्वदिग्भिमुखं प्राध्मापीन उच्चैःशब्दं कुर्यात् ।
किमित्यभिनद्धाक्ष इत्याद्यस्मीति शेषः । यथा सम्यक् तद्वाक्यं

श्रुत्वा कश्चित्कृपावान् प्रब्रूयात् । एतां दिशमस्यां दिशि गन्धाराः
 सन्ति । व्यत्ययो बहुलमिति स्मृतेः । सदुपदिष्टाद् ग्रामान्निर्गत्यापरं ग्रामं
 पृच्छन् पण्डितः प्राज्ञो मेधावी स्मृतिमानेवमेवेति । अनाद्यविद्याभि-
 राच्छादितनिजज्ञानो जीवः संसारे पतितः । ईशानुग्रहाज्जातजिज्ञासो
 गुरुपदेशं लब्ध्वा क्रमापन्नानि श्रवणादीनि साधनान्यनुष्ठाय स्वजन्मभूमिं
 भगवन्तं पश्यति प्राप्नोति चेत्युक्तं भवति । अवगतं वृक्षशरीरे भगवद्धी-
 नत्वं जीवस्य मानुषशरीर एव तापयेत्यर्थितः पितोवाच पुरुषं सोम्योप-
 तापिनं ज्ञातयः पर्युदासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावद्-
 वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ
 न जानाति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्व-
 मसि श्वेतकेतो । उपतापिनं रोगिणं पर्युदासते परित उपविशन्ति जानासि
 मामिति वदन्तः संपद्यते अस्तव्यापारो भवति यथा रोगी अस्तेन्द्रियव्या-
 पारः पार्श्वस्थान् वेद तथा सुषुप्त्यादौ परेण संपन्नो जीवो बाह्यमाभ्य-
 न्तरं च न वेद । प्राज्ञेनाऽऽत्माना संपरिष्वक्तो न बाह्यं वेद नाऽऽन्तरमिति
 श्रुत्यन्तरादिति । एवं सर्वप्रेरकं महानुभावं भगवन्तं योऽत्यन्तभेदेन
 जानाति यश्च स एवाहमस्मीति तयोः कीदृशं फलमिति जिज्ञासायामाहं
 पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीस्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स
 यदि तस्य कर्ता भवति तेन एवानृतमात्मनि कुरुते सोऽनृताभिसंधो न
 तेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुतप्तं प्रतिगृह्णाति स यदि तस्य कर्ता भवति
 तेन एवानृतमात्मनि कुरुते सोऽनृताभिसंधो नरो नाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुतप्तं
 प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव
 सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसंधः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुतप्तं
 प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते । तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं
 तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । राजद्रव्येऽपगते सति शङ्खगस्पदं
 पुरुषमानयन्ति राजभटाः । अयमपहार्षीदपाहार्षीत् पश्यतो हरत्वमपहारः ।
 अन्यस्तेयमिति वदन्त इति शेषः । ततः स्तेनेन नेदं मया कृतमित्युक्ते भटान्
 प्रति राजा वक्ति परशुमस्मा अस्य परीक्षार्थं संगृहीतो यदि तस्या-
 पहारादेः कर्ता भवत्यथ च नेति ब्रूते । अनृतेऽभिसंधाऽभिसंधाऽभिसंधि-
 रस्येति । तथोक्तोऽन्तर्धायोऽच्छाद्य एवमेव खलु सोम्याऽऽचार्यवानिति वाक्यं

स्थानान्तरस्थमपीदं सर्वत्र संबध्यत इति ज्ञापयितुमन्ते पाठितम् । एवं स्थाननवकेऽपि भेद एव दृष्टान्ता अभिहिता नत्वेकोऽपि दृष्टान्तोऽभेदविषयेऽभिहित इति नव-दृष्टान्तानां भेदपरत्वं स्पष्टम् । अत एव प्रयोजनमपि न । न च कण्ठस्थविस्मृत-मणिप्राप्तिरिव प्रयोजनोपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र दुःखनिवृत्तेः सुखावाप्तेरिव च प्रकृते स्वरूपातिरिक्तस्थाभावात् । अत एव मुमुक्षाऽपि न युक्ता । सिद्ध इच्छावि-रहात् । ननु सर्वोऽपि बन्धो बुद्धीन्द्रियशरीरविषयतद्धर्मलक्षणो भवतामप्यारोपित एव । तदुक्तं भाष्ये—प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्थेति । अतः कथं तन्मिथ्यात्वनिरास इति चेत्सत्यम् क्रियाज्ञानं प्रति कारकान्तराप्रयोज्यत्वादिलक्षणकर्तृत्वं भोक्तृत्वं च परमे-श्वरायत्तमात्मनि स्वतो विद्यत एव । तस्य स्वायत्तत्वाभासोऽविद्यानिमित्तको भ्रमः । अविद्यादिकं च स्वरूपेणाऽऽत्मसंबन्धित्वेन च सदेव पिशाचादिवत् । एवं बुद्धीन्द्रियश-रीरविषयाः स्वरूपतः सत एवेश्वरपरवशा अप्यविद्यादिवशादात्मियतयाऽध्यस्यते परा-यत्ताऽऽत्मीयताऽप्यस्त्येव तांश्चाऽऽत्मनो विविक्तनाऽपि विस्पष्टतयाऽनुपलभमानस्तद्ध-र्मान् दुःखादीन्सत्यानेवानात्मीयत्वेनापश्यंस्तत्कृते नीचोच्चत्वलक्षणे कर्मणि विकृतीत्येव प्रपद्यते । ततो रागादिना प्रयुक्तस्तद्विनिवृत्तये यत्करोति तदप्येतादृगेवाऽऽननोतीत्यनेक-योनिषु भ्रमतीति क्वाप्यात्यन्तिकं तदुपशमं न लभते विना परमपुरुषाराधनात् ।

• ब्रह्मशब्दस्तु विष्णावेवायमन्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरं परमं प्रजाः सतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् ससर्ज भूम्यामित्युक्ता तदेवर्तं तदु सत्यमाहु-स्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतेः परं ब्रह्म परं धामेति बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितमिति स्मृतेश्च । तस्माद्वेदान्तादिनाऽऽपातप्रतीते ब्रह्मणि सगुण-निर्गुणाल्पगुणत्वादिना विप्रतिपत्तेर्जिज्ञास्यत्वमिति ।

ॐ जन्माद्यस्य यतः । ॐ २ । १ । १ ।

जिज्ञासाकारणगुणपूर्तिप्रसिद्धये जीवादिभेदकं विष्णोर्विश्वकर्तृत्वमुच्यते । पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेणेह पूर्वपक्षोत्थानादाक्षेपिकी संगतिः । यद्वाऽऽद्ये साधनादिसहितं ब्रह्म विचार्यामित्युक्तम् । तच्च लक्षणप्रमाणाभ्याम् । तत्र लक्षण-विशिष्टे प्रमाणाकाङ्क्षेति लक्षणस्य प्राथम्यमिति तदुच्यते । अत्र तद्विजिज्ञा-सस्वेति वाक्यस्थं किं जीव उत विष्णुरिति तत्र जीव एव बृहज्जातिजीवकम-लासनशब्दुराशिष्वित्याभिधान,द् ब्रह्मशब्दस्य रूढेः । विष्णौ तु यौगिकत्वात् । रूढेश्चावयवार्थनिरपेक्षायास्तत्सापेक्षयोगाद्ब्रह्मलीयस्त्वस्य रथकारादिषु स्थितत्वात् । न वाऽस्यासंदिग्धजीवपरतया जिज्ञास्यत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम् । जीवस्यापि देहा-

दन्यतया हि संदिग्धत्वेन जिज्ञास्यत्वमस्त्येव । न च जीवपरत्वे यतो वेत्यादि-
पूर्ववाक्योक्तकारणत्वं बाधकम् । विधिगतब्रह्मपदस्वारस्याय जीवस्याप्यदृष्टद्वारा
वा जीवकल्पितत्वेन वा तत्र हेतुत्वोपपत्तेः । इमानीत्यनेन जीवकर्तृककार्यजातमिति
भगवदुक्तस्यैव निर्देशोपपत्तेश्च । अत एवाऽऽत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यत्रोपक्रमानुरोधेन
जीवस्य द्रष्टव्यत्वविधानेन जिज्ञासाविधायकवाक्ये प्रसिद्धपदप्रयोगः । ब्रह्मणो
निष्क्रियत्वेन कर्तृत्वस्य निर्विकारत्वेनोपादानत्वस्य चासंभवेन कारणत्वस्य
ब्रह्मपक्ष एव बाध्यत्वाच्चेति प्राप्ते यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमभिसंविशन्तीत्यनुरोधेन विष्णुरेव ब्रह्मपदाभिधेयः । उत्पत्ति-
स्थितिसंहारा नियतिज्ञानमावृत्तिर्बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराडिति
स्कान्दोक्तेः । आदिपदगृहीता नियत्यादयोऽपि यतो भवन्ति स जिज्ञास्यः । न च
जीवे ते संभवन्ति । मुक्तप्राप्तिरूपसंवेशोऽपि नास्ति । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
विशते तदनन्तरमिति भगवदुक्तेः । मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं चेति ज्ञाना-
दिकर्तृत्वोक्तेः । अपोहनं ज्ञानाभावः ।

ननु कथं जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं हरेरेव । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ।
एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । इमाल्लोकानीशते ईशनीभिः । ज्ञात्वा
शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादौ तदन्येषामपि प्रतीयत इति चेन्न नामानि
सर्वाणि यमाविशन्तीति श्रुतोर्विष्णुरेव तत्तन्नाम्नाऽभिधीयते यतः । न च
विनिगमनाविरहः । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यः । मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति विनिग-
मकसत्त्वात् । तत्त्वं नारायणः परः । आत्मा नारायणः परः । एको
ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः । विष्णुस्तदाऽसीद्धरिरेव निष्कलः ।
नैव ह किंचनाग्र आसीत् । दिव्यो देव एको नारायणः । नाराय-
णाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्भुद्रो जायते । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य
नारायणः स्थित इत्यादि श्रुतेश्च । यन्न देवा न मुनयो न वाऽहं
न च शंकरः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् । स तु
नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः । प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ता-
व्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि । परमात्मा च
सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । स विष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयत
इत्यादिस्मृतेश्च । जन्मादिकं प्रत्येकलक्षणं न तु समुदितमेकमेव । व्यावर्त्याभावात् ।

न हि जगज्जन्मादिकारणं स्थित्याद्यकारणं च किञ्चिदस्ति । विषयो-
पपादकगुणपूर्तिसिद्धये जीवान्नेदके प्रसिद्धे जन्मादित्रितयहेतुत्वेऽभि-
हितेऽपि प्रयोजनसिद्धये मोक्षदत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्तस्य बन्धकत्वं विना
योगात्तयोश्च तद्धेतुज्ञानाज्ञानदत्वं विनाऽनुपपत्तेस्त्रितयेहेतुत्वस्यापि वक्तव्यत्वा-
त्पुनश्च दीपस्तम्ब इव ज्ञानं बन्धकाज्ञानं स्वभावादेव हन्ति किमीश्वरेणेति
शङ्कगर्भा दीपज्ञानादेः स्वभावोऽपि भगवन्नियत इति वाच्यत्वात्प्रकृतोप-
योगितयाऽष्टकोक्तिः । तथा च स्रष्टृत्वादावेकैकस्यैव लक्षणत्वोपपत्तावपि
त्रितयोक्तिः । स्थितिहेतुरन्य इति शङ्कानिरासार्थं वाऽनेकलक्षणसूचनार्थं
वा तथाऽष्टकोक्तिरप्येतदर्थमस्तु । तदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्यतो वेत्यनु-
रोधात् । लावणाय नपुंसकत्वनिर्देशः । न च सूत्र एकवचनात्प्रत्येकल-
क्षणमयुक्तम् । यत्र सास्नादयः सा गौः । हलोऽनन्तराः संयोग इत्यादौ
बहुवचनेऽपि समुदाये लक्षणत्वं संयोगादेः । यस्य च्छत्रादिकं स राजा । अजा-
द्यतटाबित्यादावेकवचनेऽपि प्रत्येकं लक्षणत्वादेर्दर्शनात् । यत्तु जन्मादि-
कारणत्वं तदस्थलक्षणमानन्दादिरेव स्वरूपलक्षणमिति । तत्र न ताव-
ल्लक्ष्यगतागते तु । आनन्दादेः स्वरूपातिरिक्तस्य त्वयाऽनङ्गीकारात् । स्वरूपस्य
तु लक्षणत्वायोगात् । कल्पितोऽतिरिक्त आनन्दैदिरस्तीति चेत् । जन्मा-
दिकर्तृत्वस्यापि तादृशस्य सत्त्वेन विशेषोऽसिद्धः । किञ्च शाखास्थूल-
तारादिकं न चन्द्रारुन्धत्यादिलक्षणत्वेनोच्यते । किंतु व्यक्तिं दृष्ट्वा स
चन्द्र इत्यादिकं च वक्तुं शाखा प्रदर्श्यते । प्रकृते तु न तथा । शब्दै-
कगम्यशुद्धरूपस्य मानान्तरायोग्यत्वात् । शाखादिज्ञाप्यप्रकृष्टप्रकाशस्थानी-
यस्य स्वरूपप्रतिरिक्तस्य व्यक्तिमसत्त्वस्य धर्मस्य तेऽभावाच्च । नापि यावत्स्वप्र-
त्याप्यव्यावृत्तिभाव्यभाविनी ते । वास्तवस्य स्वरूपातिरिक्तस्य व्यावृत्तिव्यावर्त-
कादेरभावात् । अन्यादृशस्य कर्तृत्वादेरपि सत्त्वात् । भोक्तारं यज्ञतपसां
सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छतीति कर्तृ-
त्वादिज्ञानस्य मोचकत्वोक्तेश्च ।

ननु प्रश्नोपनिषदि षोडशकले पुरुषं प्रस्तुत्य तं त्वां पृच्छामि कासौ
पुरुष इति । भारद्वाजप्रश्ने तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे स
पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ति । स ईक्षाचक्रे कस्मिन्चह-
मुक्रान्त उक्रान्तो भविष्यामि । कस्मिंश्च प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठामीति । स

प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां स्वं वायुं ज्योतिरपः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नाद्वैर्यं
 तयोर्मन्वान् । कर्मलोकेषु नाम चेति जीवस्य प्राणादिसृष्टत्वं श्रूयते ।
 तदस्मदीदेरसंभवेऽपि हिरण्यगर्भस्य संभवात्स एव सर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तेति
 प्राप्ते परशः प्रथमं विद्यदादीनुत्पाद्य त्रिवृत्करणानन्तरं तैरण्डं निर्ममे ।
 ततो हि तत्र हिरण्यगर्भं निर्ममे । यो ब्रह्माणं विदधाति । हिरण्य-
 भर्गः समवर्तताग्रि इत्याद्यनुरोधेन प्रश्नोपनिषदुक्तः षोडशकलादिस्रष्टा परमा-
 त्मैवेति सिद्धान्त इति केचित् । किंच जन्मादिकारणत्वस्य तटस्थल-
 क्षणत्वे वैयर्थ्यम् । यत्तु पूर्वमूत्रालक्ष्यसमर्पकं ब्रह्मपदमनुवर्तते तच्च प्रत्य-
 गभिन्नानिष्पन्नवस्तुपरम् । उपपदादिसंकोचाभावेन तस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्य-
 परत्वात् । ब्रह्मत्वमात्रबाधित्येऽपि वैपुल्यापरपर्यायस्य ब्रह्मत्वस्य यत्र नान्यत्प-
 श्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानतीति श्रुत्या वस्तुपरिच्छेदशून्यलक्षणस्यो-
 क्त्वाच्च । तच्च ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वे प्रपञ्चस्य सत्त्वे च न घटते ।
 तदाधारत्वनियन्तृत्वादिधर्माणां ब्रह्मणि सत्यतापत्या नान्यदित्याद्यसंभवा-
 पपत्तेः । एवं च परब्रह्मशब्दार्थतया प्राप्तास्य निष्प्रपञ्चत्वस्य यद्ब्रजतम-
 भात्सा शुक्तिरितिबद्ध्यारोपापवादन्यायेन सिद्धचर्थं तटस्थलक्षणं स्वरूप-
 विशेषप्रतिपत्त्यर्थः स्वरूपलक्षणमिति न कस्यापि वैयर्थ्यमिति । तन्न ।
 ब्रह्मपदस्य प्रत्यगभिन्नाद्यर्थकत्वस्य त्वन्मनोरथमात्रत्वात्तत्र योगस्य स्वदेशा-
 भावात् । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितं तस्मै नमस्ते सर्वा-
 त्मन् योगिचिन्त्याविकारवदिति श्रीवैष्णवाङ्केः । बृहत्त्वं देशतः कालतो
 गुणतश्च बृंहणत्वादितरेषां संवर्धकत्वात् । एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव
 सनातनः । परं च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्बृद्धतमोऽच्युत इति भारतादौ प्रकृ-
 तित्वकर्तृत्वादिविशिष्टस्यैव वृद्धशब्दार्थोक्तेश्च । ब्रह्मत्वमात्रेत्याद्ययुक्तं गुणा-
 दिवैपुल्यस्यैव भूमपदार्थत्वेन तवानिष्टत्वात् । यत्रेत्यादि शोभते । एवं
 पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति तत्रैव
 दर्शनादेरप्युक्तेः । संयोगादिनाऽऽधाराधेयत्वादिना संबन्धेन समस्याधिकस्यैव
 च नान्यदित्यादिना दर्शनादिनिषेधात् । तस्यैव निरवधिकवैपुल्यविरोधि-
 त्वात् । दृष्टं हि कालतो विपुलस्य घटत्वादर्घटादौ देशतो विपुलस्य
 च्छत्रादेः शङ्कवादौ गुणतो विपुलस्य चिन्तामण्यादर्भञ्जूषादौ विद्यमानत्वम् । अन्य-
 पदस्य तद्भिन्नातत्सदृशसंनिहितवाचित्वं समानमितरस्योनेनेत्यत्रोक्तम् । तथा हि ।

इषुर्नामैकाहस्तत्र वषट्कारनिधनादधोऽपूर्वे पदार्थाः सामाद्युद्देशेन केचन विहिताः । अप्राकृतत्वेन तत्सदृशाः १ श्येने येऽपूर्वे ऋण्टकवितोदनादयो विहितास्त इषौ कार्या इति । अथवाऽतिदेशेनेषौ संनिहितान्युद्देश्य- तथा पूर्वोक्तानि यानि प्राकृताङ्गानि तद्भिन्नतत्सदृशसंनिहितानि प्राकृतान्येवेतरपदेनोपादाय तत्र श्येनधर्मसादृश्यं विधीयते । श्येने प्राकृतं यद्यदङ्गेद्देशेन यद्यद्विहितं तत्तदुद्देशेनेषौ कार्यम् । उष्णीषाद्युद्देशेन लौहित्यादयः श्येने विहितास्त इषौ कार्या इति भावः । यदि न्यायेन प्रतियोगितया ब्रह्मान्वय इति परस्यापि संमतम् । मायि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । यस्मिन्नित्ये ततेऽनन्ते दृढे सगिव तिष्ठति । सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्माणि । अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिमित्यादियुग्माद्यधिकरणादिविरोधाच्चदुक्तः स्वरूपेणेतरनिषेधस्त्वयुक्तः । किंच ब्रह्मपदस्य निष्प्रपञ्चवस्तुपरत्वे तेनैव त्वदिष्टसिद्धौ सत्यादिपदवै- यर्थ्यापत्तेः । यद्रजतेत्याद्युक्तं लक्षणवाक्यं हि लक्ष्यसमसत्ताकं लक्षणं तत्र बोधयदितरव्यावृत्तिबुद्धिं जनयति । या रजततयाऽभात्सा शुक्तिरिति वाक्यस्य किं शुक्तेर्लक्षणमित्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वात् । निर्विशेषे विभागाभावेन स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यापरिहाराच्च । यत्तुक्तं विवरणे विषयानवच्छिन्नमादित्यादिवदर्थप्रकाशनसमर्थं ज्ञानं स्वरूपलक्षणमिति । तन्न । स्वरूपातिरिक्तस्याभावात् । स्वरूपस्यालक्षणत्वात् । कल्पितस्य कर्तृत्वादितुल्यत्वात् । एतेन सोपाधिकनिरूपाधिके ते इति निरस्तम् । ज्ञानादेरतिरिक्तत्वे सोपाधिकत्वादनतिरिक्तत्वेऽलक्षणत्वात् । किंचासाधारणो धर्मिसमसत्ताको धर्मो हि लक्षणम् । तच्च निर्धर्मकब्रह्मवादिनां न युज्यते । धर्म्यसमसत्ताककर्तृत्वादेः प्रकृतावपि संभवात् । किंच जन्महेतुत्वेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यज्ञानसिद्धेः । स्थितिहेतुत्वाद्युपलक्षणान्तरवैयर्थ्यम् । अस्मन्मते तु जन्महेतुत्ववत् स्थितिहेतुत्वादेरपि मुमुक्षुज्ञेयत्वात् । अतो यावलक्ष्यभावि स्वरूपलक्षणमेवेदम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतेः । निर्गुणत्वादिश्रुतिस्तु सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणा इत्याद्यनुसारात्प्राकृतगुणाभावपरा । निष्क्रियत्वादिश्रुतिरपि न मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजयेत्याद्यनुसारान्निर्लेपपरा । न च निमित्तकारणे लयो न दृष्टः । लूतादौ तद्दर्शनात् । न च सोपादानं

तन्नाशेऽपि तन्तुस्थितिदर्शनात् । न चाऽऽत्मा द्रष्टव्य इत्यत्र जीवस्योप-
क्रमः । उपक्रमस्येक्षपरताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु जगत्कर्तृत्वादिकं तदाक्षिप्तसर्वज्ञत्वादिकं लक्षणं लक्ष्याद्भिन्ना-
मभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । नाऽऽद्यः । मेरुमन्दरवल्लक्ष्यलक्षणभावस्य गुण-
गुणिभावस्य चानुपपत्तेः । संबन्धसद्भावाच्चोति चेन्न । तस्यापि संबन्धिभ्याम-
न्यत्वानन्यत्वानिरूपणात् । न द्वितीयः । अनेकैरभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यने-
कत्वापत्तेः । तथा चैकमेवेति विरोधाल्लक्ष्यलक्षणभावो गुणगुणिभावश्चा-
भेदे नोपपद्यते । न तृतीयः । परस्परविरोधात् । अतोऽशक्यनिरूपण-
त्वान्चोदं ब्रह्मस्वरूपगतं लक्षणं किंतु तदस्थमेव । न च तेन सद्वि-
तीयत्वम् । यद्भजतमित्यभात्सा शुक्तिरितिवन्मिथ्याभूतेनापि प्रपञ्चकारणत्वेनोप-
लक्षणयोगादिति । अत्रोच्यते । तवाप्यैक्यं ब्रह्माभिन्नं भिन्नं भिन्ना-
भिन्नं वा । नाऽऽद्यः । स्वरूपस्य ज्ञातत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यात् । अज्ञात-
त्वे त्वाधिष्ठानाभानादितरारोपानापत्तेर्जगदान्ध्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । वेदा-
न्तानामखण्डार्थकत्वहानेस्तद्भेदोऽपि भिन्ना इत्यनवस्थापत्तेश्च । न तृतीयः ।
विरोधादिदोषात् । किंच सत्यज्ञानादिकं परस्परं ब्रह्मणा चात्यन्ताभिन्नं
भिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । नाऽऽद्यः । स्वप्रकाशस्वरूपात्मकेन शास्त्राप्रति-
पाद्यत्वापत्तेः । सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तेश्च । एकपदेनैव स्वरूपज्ञानादि-
तरवैयर्थ्यात् । अखण्डे ज्ञाताज्ञातविभागाभावेनाविचार्यत्वाच्च । न द्वितीयः ।
तात्त्विकत्वेऽद्वैतहानेरतात्त्विकत्वे कल्पितत्वेन मूलाज्ञानाविषयत्वेन सदाप्रका-
शाच्छास्त्रवैयर्थ्यादनवस्थापत्तेश्च । न तृतीयः । विरोधादिदोषात् । न
चाभिन्नमेव सत्यादिकं कल्पितसत्यत्वादिना चापर्यायत्वमिति वाच्यम् । तस्माज्ज्ञान-
कल्पितस्याज्ञानाविषयत्वेन तद्विषयतानवच्छेकत्वेन च तेन रूपेण ब्रह्मणो ज्ञात-
त्वासंभवाद् वेदान्तानामखण्डार्थकत्वहानेश्च । तद्वज्जगत्कर्तृतादेरपि स्वीकारापत्तेश्च
न चासदादिद्व्यावृत्तय एवापर्यायत्वोपपादिकाः । उक्तदोषात् । सिद्धान्ते
सत्यत्वादिजगत्कर्तृत्वादीनां परस्परं ब्रह्मणा वा भिन्नत्वेऽपि भेदप्रतिनिधि-
विशेषस्वीकारेण न पर्यायत्वम् । न चोक्तविकल्पः । तस्य स्वपरनिर्वाहक-
त्वेनैवाङ्गीकारात् । केचित्तु भिन्नमेव ज्ञानादिकं परस्परं ब्रह्मणा वा । न
च स्वरूपस्य जडत्वाद्यापत्तिः । ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावात् । न च ज्ञान-
योर्विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तिः । दण्डी पुरुष इत्यादौ पार्थिवस्य दण्डादेः

पार्थिवे पुरुषादौ विशेषणत्वदर्शनात् । दण्डत्वपुरुषत्वयोरिव गुणत्वेच्छादि-
मच्चयोर्भेदकयोः सत्त्वात् । न च स्वरूपप्रकाशेनैवौपपत्तौ निरिक्तज्ञानादौ
प्रयोजनाभावः । प्रमाणस्य प्रयोजनमुखानिरीक्षकत्वात् । प्रमाणं च सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्यं यस्मिन् प्रतिष्ठितम् । यः सर्वज्ञः
सर्वविन् । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादीशे विज्ञानं यज्ञं तनुते । सर्वं
ह पश्यः पश्यतीत्यादि जीवेऽप्यस्ति । त्रिकालाबाध्यत्वरूपस्य सदेकाकार-
रूपस्य च सत्त्वस्थेशतद्गुणयोः सत्त्वात् । जीवतद्धर्मयोरबाध्यत्वेऽपि कर्म-
रूपाविद्यावशाद्धर्मांशे संकोचादिस्वीकारात् । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ।
परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यादिना धर्माविर्भावेन
साम्यस्योक्तत्वात् । ननु सत्यत्वादीनामन्योन्यानधिकरणत्वे जडत्वाद्यापत्तिस्तथा
च सत्यकामः सत्यमंकलाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यत
इति श्रुतिविरोधः । अधिकरणत्वे तु तेषामपि ब्रह्मत्वापत्त्या ब्रह्मैक्यावग-
मविरोध इति चेन्न । अन्योन्याधिकरणत्वेऽपि सत्यत्वादीनां स्वस्वानधिकरणत्वे-
नाब्रह्मत्वोपपत्तेः । न चैवं धर्मान्पृथग्विधान् । एकैवानुद्रष्टव्य इति विरोधः ।
गुणानां यावद्द्रव्यभावित्वविधानात् । प्रकारभेदेन ब्रह्मणो भेदनिषेधाच्च ।
न च सत्त्वस्य स्वस्य स्वानधिकरणत्वेऽसत्त्वापत्तिः । प्रमेयत्वं प्रमेयमित्यादि-
वत्स्वनिर्वाहकत्वाङ्गीकारादित्याहुः । अतो विचारजन्यमुक्तलक्षणभक्तिपूर्वकं महा-
प्रसादद्वारकं भगवदपरोक्षज्ञानं भगवच्छक्तिरूपाविद्यां निवर्तयत्स्वरूपानन्दा-
विर्भावरूपमोक्षहेतुरिति । जगत्कर्तृत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टो नारायणो जिज्ञास्य
इति सिद्धम् ।

ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ १ । १ । ३ ॥

उक्तलक्षणातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणमुच्यत इत्यवान्तरसंगतिः । न चैत-
त्स्मृत्यनावकाशदोष इति स्मृत्यधिकरणेन पुनरुक्तम् । अत्रानुमानेन पूर्वपक्षे तदयो-
ग्यत्वेन सिद्धान्तः । तन्न । शैवाद्यागमेन पूर्वपक्षे तदप्रामाण्येन सिद्धान्त
इति भेदात् । अत्र जगत्कारणत्वमन्यस्यापि विष्णोरेव वेति चिन्ता ।
तदर्थमुक्तकारणत्वमनुमानयोग्यमुतायोग्यम् । तत्रानुमानेन रुद्रादीनामपि कारणता-
सिद्धेरतिव्याप्तिः । शिवो जगज्जन्मादिकर्ता सर्वसंहर्तृत्वादित्यादि व्यतिरेकिणा
तत्सिद्धेः । जगत्पलकत्वं न तज्जन्महेत्वेकनिष्ठम् । पालनशक्तित्वाद्घटादि-
पालनशक्तिवत् । तथा जगत्संहर्तृत्वं न स्रष्टृकनिष्ठम् । संहारशक्तित्वात् ।

घटसंहारशक्तिवदिति स्रष्टादिभेदसिद्धिरिति प्राप्ते । नावेदविन्मनुते । औप-
निषद[मि]त्यादिना ब्रह्मणः - शास्त्रैकगम्यत्वसिद्ध्या तन्निष्ठकारणत्वा-
दिकमपि शास्त्रैकगम्यम् । न च रुद्रादेरेवास्तु जन्मादिहेतुत्वमिति वाच्यम् ।
वासुदेवावताराय सर्गस्थित्यन्तकारिणे । अनेकरूपरूपाय स्थूलसूक्ष्माय ते नमः ।
अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे । विष्णुं ग्रसिष्णुं सर्वस्य स्थिति-
सर्गे तथा प्रभुम् । प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमध्ययमिति कारणत्वादेर्विष्णवेक-
निष्ठत्वोक्तेः । चतुर्मुखादिरूपेण नारायणस्य कर्तृत्वं स्मर्यते । प्रजाः ससर्ज
भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः । नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स
प्रभुः । ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसंभवः । सर्गस्थितीविनाशांस्तु भग-
वान्मधुसूदनः । तैस्तै रूपाैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याहतान् विभुः । जुषन्
रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः । ब्रह्मा भूत्वाऽस्य जगतो विसृष्टौ
संप्रवर्तते । सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना । सत्त्वभुग्भगवान् विष्णु-
रप्रमेयपराक्रमः । तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः । मैत्रेया-
खिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषण इति । अन्यत्रापि—बुद्धिर्मनो
महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः । प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च
युधिष्ठिरेति स्मर्यते । तथा च विष्णवेकनिष्ठकर्तृत्वबोधकागमेन बाधा-
जोक्तानुमानं प्रमाणम् । अन्यथा पशुत्वादिना शशस्य विषाणित्वसिद्ध्यापत्तेः ।

ननु शिवागमे शिवस्यापि जगत्कर्तृत्वमिति चेन्न । तस्याशास्त्रत्वात् ।
वेद एव हि शास्त्रपदेनोच्यते । न च वैष्णवागमस्याशास्त्रत्वं शङ्क्यम् ।
तस्य वेदसमत्वात् । इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । सांख्ययोगं कृता-
न्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् । नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः । ब्रह्मणः
सदने तात यथादृष्टं यथाश्रुतम् । ये त्वत्र ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समा-
गताः । तेभ्यस्तु श्रावयमास पुराणं वेदसंमितम् । अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः
स्वायंभुवः स्वयम् । सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञाना-
न्येतानि राजर्षे विद्धि नानाव्रतानि वै । पञ्चरात्रस्य शास्त्रस्य वक्ता तु
भगवान् स्वयम् । तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठा नारायण-
मृषामिति शास्त्रपदवाच्यत्ववेदसमत्वयोः पञ्चरात्रस्य महाभारतेऽभिहितत्वात् ।
अतः शास्त्रं योनिरभिव्यक्तिकारणं यस्य स विष्णुर्जिज्ञास्य इत्यर्थः ।

यत्तु जगत्कारणत्वेन सिद्धे सर्वज्ञे शास्त्रयोनित्वं हेत्वन्तरमुच्यते—वेदः स्ववि-
षयाधिकविषयकज्ञानवत्प्रणीतः । प्रमाणवाक्यत्वात् । पाणिन्यादिशास्त्रव-
दिति । तन्न । एकार्थमात्रज्ञेन प्रयुक्तस्थानेकार्थस्य शब्दस्याबाधितानेका-
र्थबोधकत्वदर्शनात् । वेदस्य पौरुषेयापत्तेश्च । पुरुषस्य शङ्कितदोषत्वेन
बुद्धप्रणीतागमवदप्रामाण्यापत्तेश्च । न च भारतादीनां भवतामप्यप्रामाण्या-
पत्तिः । स्वतः प्रमाणानादिवेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्योपपत्तेः । यत्तु यथा
दीपगता प्रकाशनशक्तिस्तदुपादाने बहूनौ तथा वेदगता सर्वप्रकाशनशक्तिस्त-
दुपादाने । कार्योपादानयोरेकशक्तिकत्वादिति । तन्न । कार्यगतनाशादेर-
प्युपादानगतत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । नधरस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वेनाविचार्यत्वात् ।
विवर्तनादिनोऽधिष्ठानाध्यवसाययोरेकशक्तिकत्वासिद्धेश्च । बाह्यागमानामपि ब्रह्म-
विवर्ततया तदर्थज्ञाने ब्रह्मणो भ्रान्तत्वप्रसङ्गञ्च । यत्तु जगत्कारणत्वाक्षिप्तं
सर्वज्ञत्वं वेदकारणत्वेन दृढी क्रियते वेदस्य नित्यत्वान्न सर्वकारणं ब्रह्मेति
शङ्काऽपि निराक्रियत इति । तन्न । वेदस्यापि सर्वजगदन्तर्गतत्वेन पूर्वेण
गतार्थत्वात् । न हि सर्वमृन्मयपात्रकर्तृत्वेन कुलालस्य दाक्षिण्यं न सिद्धं
करककर्तृत्वेन सिद्धमिति संभवति । न च यो यद्ग्रन्थकर्ता स ततोऽधि-
कज्ञानवानिति नियमः । एकमर्थमवबुध्यापि बह्वर्थकशब्दप्रणयनदर्श-
नात् । वेदकर्तृत्वज्ञानेऽपि वर्णानामनादित्वमङ्गीकुर्वतस्त उक्तशङ्काया अनि-
रासाच्च । व्यावर्त्याभावाच्च । न च हिरण्यगर्भो व्यावर्त्यस्तत्सार्वज्ञ्यस्ये-
शाधीनवेदग्रहणादिति वाच्यम् । सर्वजगत्कर्तृत्वेनैव व्यावर्तनात् । सर्व-
ज्ञत्वविशिष्टस्य मिथ्यात्वेन मुमुक्षुज्ञेयस्य हिरण्यगर्भतुल्यत्वेन व्यावृत्तेः प्रयो-
जनाभावाद् । कल्पितसार्वज्ञस्य हिरण्यगर्भेऽपि सत्त्वाच्च । यच्च ब्रह्म-
णोऽन्यदौपक्रममाद्यनपेक्षणेन पूर्वं स्वकृतेनैव स्वरवर्णादिकर्तृत्वमिति न पौरु-
षेयत्वम् । भारतादि न तथा । तत्रान्यदीयक्रमाद्यपेक्षणादिति । तत्र
बुद्धप्रणीतागमस्याप्यपौरुषेयत्वापत्तेर्वेदत्वापत्तेश्च । वेदविरुद्धस्यांशस्य कपि-
लप्रणीतस्य तत्त्वापत्तेश्च । यत्तु वेदगता सर्वार्थप्रकाशनशक्तिस्तदुपादानगता कार्य-
गतप्रकाशनशक्तिवादीपगतप्रकाशनशक्तिवादिति विशिष्यानुमीयतेऽतः कार्य-
गतजलाहरणादिशक्तेरुपादानगतत्वेऽपि न दोषः । प्रकाशशक्तिश्चाविद्यावरण-
निवृत्त्यनुकूला शक्तिः । सा च परम्परया तदनुकूले वेदे दीपे चास्तीति
नाऽऽश्रयासिद्ध्यादिः । अविद्यायामपि निवृत्तिप्रतियोगिभूतायां तदनुकूला

शक्तिरस्तीति । न तस्या अविद्यागतत्वेन बाध इति । तन्न । जले सूर्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यजानता जलादुत्पन्नः सूर्य इत्यारोपितो यः सूर्यस्तद्गत-प्रकाशशक्तौ व्यभिचारात् । अग्निगतप्रकाशनशक्तेर्वायावभावेन व्यभिचाराच्च । अविद्यावदसर्वज्ञत्वोपपत्तावर्थान्तराच्च । वेदवहीपवच्च ब्रह्मणो जीवा-न्प्रत्येवाविद्यानिवर्तकत्वसिद्ध्या सार्वज्ञ्यासिद्धेश्च ।

ननु स्वप्रकाशसर्वव्याप्तचैतन्यरूपत्वेन श्रुतिसिद्धे ब्रह्मण्यावरणनिवृ-त्यनुकूलायाः शक्तेः पक्षधर्मताबलात्तदनुकूलत्वेनैव सिद्धिः । न हि ज्ञान-मिच्छादिद्वारैव कार्यानुकूलं दृष्टमिति क्षित्यादिकार्यानुकूल्यमपि न द्वारोति चेन्न । स्वप्रकाशत्वादिकं हि यदि स्वं प्रत्यविद्यावरणविरोधित्वं तदोक्त-मनुमानं व्यर्थम् । अन्यादृशस्य तु न पक्षधर्मताबलत्वं स्वप्रकाशत्वादेरि-तरज्ञानहेतुत्वे बाधकत्वाभावाच्च दृष्टान्तवत्परम्परयाऽऽवरणनिवृत्त्यनुकूलवेदगतश-क्तेर्ब्रह्मगतत्वसिद्ध्या त्वदिष्टासिद्धेश्च । तेजोनिष्ठप्रकाशनशक्तेर्वायुगतत्वाभादेन व्यभिचाराच्च न हित्याद्ययुक्तम् । इच्छाद्वेषसंस्कारभयादिजनकतायां ज्ञानस्ये-च्छादिद्वारकत्वाभावात् । यच्च तदुपादानगतत्वमात्रं साध्यं न, तु याव-दुपादानगतत्वम् । तच्चाबाधितं ब्रह्मगतत्वमादायेति । तन्न । अविद्याग-तत्वमादायार्थान्तरत्वापत्तेः । उपादानसमानसत्ताकोपादेयवृत्तित्वस्योपाधित्वाच्च । न च व्यर्थविशेषणम् । अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् । यत्तु बुद्धप्रणी तागमस्यावेदत्वापादनमयुक्तम् । तदर्थस्यासत्त्वेन स्वसंसृष्टयावदर्थप्रकाशरूपस्य चैतन्यस्य तद्विषयत्वाप्रसङ्गादिति । तन्न । त्रैकालिकस्वसमानाधिकरणनि-षेधप्रतियोगित्वस्य तवापि सत्त्वात् । व्यावहारिकत्वापरपर्यायसंवृत्तिरूपस्य तेनापि स्वीकारात् । अनाप्तवाक्यप्रतिपाद्यप्रातिभासिकार्थज्ञत्वेन भ्रान्तत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । किंच स्वसंसृष्टप्रकाशतया सर्वज्ञत्वे तस्यातीतानागतज्ञत्वं न स्यात् । न च तस्य स्वरूपेणाकार्यत्वेऽपि दृश्यावच्छिन्नात्वेन कार्यत्वेन ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारादतीतस्मृतिः । सृष्टेः प्राग्मायायाः सृज्यमानानिखिल-पदार्थरूपेण विवर्तमानत्वात् । तत्साक्षितया तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोऽपि तज्जन्यत्वमिति वाच्यम् । सृष्टेः पूर्वं स्मृतिजनकस्याभावेन सर्वज्ञत्वासिद्ध्या सर्वस्रष्टृत्वानापत्तेः । प्रलये सदृशचिन्तादेरदृष्टादेश्च द्वितीयस्यैकमेवेत्याद्यनुरोधेनाभावेनोद्धोषकाभा-वाच्च । अन्तःकरणाभावेन जन्यज्ञानासंभवाच्च । सृष्टेरित्याद्ययुक्तम् । वदत्वा-द्यवच्छिन्नावस्थाविशेषाणां सृष्टेः प्राग्भावात् । मायाद्वारकस्यापि संसर्ग-

स्याभावेन तज्ज्ञत्वानापत्तेः । एतेन स्वरूपज्ञानेनैव ब्रह्मणः स्वसंसृष्टसर्वाव-
भासकत्वात्सर्वज्ञत्वमतीतानागतयोरविधाचित्तमित्तौ विमृष्टानुन्मीलितचित्रवत्संस्का-
रात्मना सत्त्वेन तत्संसर्गस्याप्युपचोरिति निरस्तम् । सामान्यलक्षणास्वीकर्तृमते
प्रमेयत्वादिना जीवस्यापि सर्वज्ञत्वाच्च । न हि तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टा घटा-
दयः सन्ति सृष्टौ व्यापारवैयर्थ्यापत्तेः । व्यक्तिर्नास्तीति चेत्तज्ज्ञत्वमेव न स्यात् ।
यत्तु शास्त्रं योनिरभिव्यक्तिकारणं यस्येति वर्णकान्तरमिति । तत्र चिन्मात्रस्य
सदाभिव्यक्तत्वात् । अतिरिक्तस्य मिथ्याभूतस्य धर्मस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वात् ॥ ३ ॥

ॐ तन्न समन्वयात् ॐ । १ । १ । ४ ।

शास्त्रयोनित्वेन कारणत्वस्य नातिव्याप्तिरिति पूर्वाधिकरणफलाक्षेपात्
पूर्वाधिकरणस्य शास्त्रयोनित्वं विष्णोरन्यस्य वेति चिन्ताद्वाराऽनन्तरसंगतिः ।
अत्र शास्त्रयोनित्वं किमन्यस्यापि विष्णोरेवेति चिन्ता तदर्थं वेदतात्पर्यनिश्चयः ।
किं शैवसांख्यादिस्मृत्यादिना किंवोपक्रमादिनेति तत्र कारणत्वस्य शास्त्र-
योनित्वेऽप्यतिव्याप्तिः । शैवाद्यागमाद् वेदव्याख्यानरूपाद्देवप्रतीत्यनुगुणान्मा-
नान्तराविरुद्धाद्ब्रह्मदेः कारणत्वे वेदतात्पर्यनिश्चयात् । तदुक्तं ह्यागमेषु शिवं
ज्ञात्वा शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादि । शास्त्रं शिवस्य मोक्षदत्वपरं सर्वं वेदा
यत्पदमामनन्तीत्यर्पिं शिवपरम् । न च विष्णोरपि मोक्षदत्वं श्रूयत इति वाच्यम् ।
तथाऽपि विष्णोरेवेत्यवधारणासिद्धेरिति प्राप्तं । व्याख्यतृवचनानां यैलिङ्गै-
स्तात्पर्यनिर्णयस्तैरेव श्रुतीनामपि । उक्तं हि—उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति । उपक्रमादयोऽपि सावका-
शत्वनिरवकाशत्वालोचितास्तात्पर्यप्रापकाः । तात्पर्यज्ञानं च साक्षात्प्रतिबन्ध-
निरासेन शब्दधीहेतुः । एकपकाराऽसकृदुक्तिरभ्यासः । पुरुषगताज्ञानादि-
विरोधिना स्वानुपजीविमानान्तरेण ग्राह्यार्थकत्वमपूर्वता । पूर्वाबाधेनोत्तरस्यानु-
त्थानादुपसंहारस्य प्राबल्यम् । श्रद्धां जुह्वतीत्युपक्रम्य पञ्चम्यामाहुतावाप इत्युपसं-
हार उपसंहारस्थापशब्दानुसारेण श्रद्धाशब्दस्य लक्षणा वक्ष्यते । न चैवं
वेदोपक्रमाधिकरणविरोधः । उच्चैर्ऋचा क्रियत इत्युपसंहारस्थक्रगादिशब्द-
स्त्रयो वेदा इत्युपक्रमस्थवेदशब्दमात्राद्धि न लाक्षणिकः । किंत्वग्नेर्ऋग्वेदो वायो-
र्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति वेदशब्दाभ्यासात् । न च प्रतिग्रहेष्टि-
न्यायविरोधः । तन्त्रसारे मैत्रायणीयशाखायां दातुरुपक्रमतोऽप्युक्ते कर्माङ्ग-
त्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रतीयत इत्युपक्रमं विनैव दातुरिष्टिरित्युक्तत्वात् । उपसंहा-

रादभ्यासस्य प्राबल्यम् । बहुबाधस्यान्याध्यत्वात् । यथाऽऽनन्दमयाधिकरणे तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्येति जीवप्रापकोपसंहाराद्ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य । अभ्यासादपूर्वतायाः प्राबल्यम् । यथा—इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रकाशित्यत्र जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचला जीवे तु लयं गच्छन्तीति जीवशब्दाभ्यासाद्ब्रह्मपरत्वेऽपूर्वतायाः । अपूर्वतातोऽपि फलस्य प्राबल्यम् । यथा—असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यत्रासद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद्जायतेत्यस्मात्सतोऽपि ब्रह्मणोऽसतः सकाशादुत्पत्तिरूपदोषप्रतिपादकादपूर्वतायुक्ताद्वाक्यात्सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ब्रह्मणोऽनुत्पत्तिप्रतिपादकस्य सफलस्य वाक्यस्य । एवं फलमात्रात् करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनादिरूपार्थवादस्य प्राबल्यम् । यथा—उत्क्रमिष्यत एव भावादित्यौदुलोमिरिति काम्यकर्मसु श्रुतात् पश्चाद्विफलात्कर्मणा ज्ञानमतनोति । ज्ञानेनामृती भवति । अथामृतानि कर्माणि । प्लवा ह्येते अदृढा थज्ञरूपा इत्यर्थवादस्य । न हि कर्मणाऽल्पेन वेत्यादिना निन्दितकाम्यरूपेण कर्तव्यता, किंतु कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेष्वित्याद्यनुसारेण । एवं सार्थवादस्याप्यनुपपत्तेऽर्थ तात्पर्यादर्शनादुपपत्तेरर्थवादादपि प्राबल्यम् । यथा—पृथगुपदेशादित्यत्र सार्थवादाभेदश्रुतिनो भिन्नश्चिन्त्यः ।- पते जीवसंघात् पूर्णः पगे जीवसंघ इति सापपत्तिकभेदश्रुतेः । सूत्राक्षरार्थस्तु तद्ब्रह्मैव शास्त्रयोनि साधकाशत्वनिरवकाशत्वादिना विचारितत्वरूपसम्यक्त्वयुक्तादन्वीयतेऽनेनेत्यवयवशब्दवाच्यादुपपत्त्यादेर्लिङ्गादीति । न च तद्ब्रह्म शिवादिरेवास्तु । महोदधिगयोऽन्तक इति स्मृत्युपबृंहितया तमन्तः समुद्र इत्यादिश्रुत्या तस्य विष्णुत्वनिर्णयात् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । मत्तः परतर नाव्यत् किंचिदस्ति धनंजय । ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति । मामेकं शरणं ब्रज । मम साधर्म्यमागताः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशने तदनन्तरम् । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं चेत्यादिना सकलवेदवेद्यत्वस्य सर्वोत्तमत्वस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वस्य मुक्तप्राप्यत्वस्य विष्णोरिवोक्तत्वात् । यत्तु वेदान्ता न ब्रह्मणि प्रमाणं सिद्धवस्तुबोधने प्रवृत्त्याद्यभावेन फलाभावादिति प्राप्ते । द्विविधं हीप्सितम् । किंचिदप्राप्तं यथा ग्रामादि । किंचिच्च प्राप्तमपि विभ्रमवशादप्राप्तमित्यङ्गतम् । यथा कण्ठमण्यादिकमेवं जिहासितं किंचिदहनिं जिहासति । यथा बलयितचरणाफाणिनम् । किंचिच्च हीनमेव । यथा चरणाभरणनूपुर आरोपित-

फणिनम् । तत्र ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात् प्राप्तब्रह्मप्राप्तिः । कल्पितत्वेन नित्य-
हीनसंसारहानिश्च संभवतीति । तत्र निष्कलत्वसमाधानस्याद्यसूत्रे निरासात् ।
ऐक्यादेः स्वप्रकाशचिन्मात्ररूपस्य कण्ठस्थमण्यादेरिवाज्ञातत्वाद्यसंभवात् । नहि
कोऽप्यहं न वेति संदिग्धे नाहमेवेति विपर्यस्यति बह । न वैत-
दतिरिक्तं विवादजन्यज्ञानेऽपि भासते । अत एव निवृत्तेरसंभवः । न
हीदं रजतमिति भ्रमविषयरजतनिवृत्तिरिदंमात्रज्ञानान्द्रवति ।

ननु, सिद्धस्य ग्रामादेरुपदेशस्य वैयर्थ्येऽपि प्राप्तस्य भ्रमवशात्प्राप्त-
त्वेनावभासमानस्य कण्ठस्थितचामीकरादेरिव बोधनं सफलम् । न च चामी-
करोपदेशस्य न चामीकरमात्रं फलं, किंतु तज्ज्ञानजन्यसुखस्य दुःखाभा-
वस्य प्रागप्राप्तस्य प्राप्तिः फलमिति वाच्यम् । सिद्धवस्तुबोधनस्य पुरु-
षार्थपर्यवसायित्वमात्रे हि दृष्टान्तो न तु बोध्यमानस्यैव स्वतः पुरुषार्थ-
त्वेन । तत्र प्रागनभिव्यक्तं चामीकरमुपदेशेनाभिव्यक्तमपि न स्वतः पुरु-
षार्थ इति पुरुषार्थान्तरे पर्यवसानमिति । इह तु तत्त्वमसीत्युपदेशेन
निरतिशयब्रह्मभावाभिव्यक्तौ तावतैव कृतकृत्यतेति न पुरुषार्थान्तरपर्यवसान-
मिति विशेषः । परम्परया पुरुषार्थपर्यवसायिनोऽपि- सप्रयोजनत्वे साक्षादेव
पुरुषार्थपर्यवसायिनः किमुतेति चेन्न । उपदेशनैयथ्यानुद्धारात् । न वा
बोधनमेव पुरुषार्थं सुखदुःखाभावभिन्नत्वात् । पर्यवसितं च तव तदेव पुरु-
षार्थम् । निर्विशेषे ब्रह्मण्यतिशयाभावाद्भिव्यक्तावपि तदभावाच्च । विशि-
ष्टस्वरूपभावे विशेष्यरूपस्य सुखस्य भानाच्च । प्राप्ते ज्ञायमाने च वस्तुनि पुरु-
षार्थत्वे मानाभावान् । अन्यथा स्वर्गाद्यर्थिनां बह्व्यायासाध्ययागादौ निष्कम्पा
प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्राप्तस्यापि स्वर्गस्याज्ञायमानत्वेनावस्थितिसंदेहात् । निषाद-
कुलवर्धितराजमूनोरुपदेशस्यापि तज्ज्ञानजन्योत्साहसुखादिकमेव प्रागप्राप्तं
फलम् । द्वैतनिवृत्तेरपि नित्यप्राप्तचिन्मात्राननिरिक्तत्वात् । अतिरिक्तत्वे
सत्यत्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे द्वैतस्य सत्यत्वापत्तिः । किंच त्वन्मते
सकृच्छ्रवणादिजन्यज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्त्या तदभ्यासो व्यर्थः । न च मन-
ननिदिध्यासननिवर्त्यासंभावनादिप्रतिबद्धस्यापातज्ञानसरूपस्य श्रमणसाध्यज्ञान-
स्याविद्याद्विवर्तनाक्षमत्वम् । निर्विशेषे वस्तुनि सकृज्ज्ञातेऽसंभावनाद्यसंभ-
वात् । न हि धर्मिणि संगयविपर्ययादिकमस्ति । तमआलोकवज्ज्ञाना-
ज्ञानयोः स्वाभाविकविरोधित्वात् । न च विशेषदर्शनभ्रमयोरत्यन्तविरोधित्वेऽ-

प्युपाधिना प्रतिबन्धात्सत्यपि विशेषदर्शने प्रतिबिम्बभ्रमा न निवर्तत इति तदनुवृत्तिवदविद्यानुवृत्तिरिति वाच्यम् । दोषविशेषाजन्यनिरुपाधिक-
द्वैतभ्रमस्य सकृज्ज्ञानेन निवृत्तिसंभवात् । प्रतिबिम्बस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे माना-
भावाच्च । न च सत्तावधारणरूपमेव ज्ञानमविद्यानिवर्तकं न ज्ञानमात्रं
संशयादपि निवृत्त्यापत्तेः । तच्च न सकृच्छ्रवणमात्रादिति वाच्यम् । निर्वि-
शेषचिन्मात्रस्य सकृज्ज्ञानेनैवावधृतत्वात् । अतिरिक्तस्य विशेषस्य ज्ञेयस्य
त्वन्मतेऽप्यसत्त्वात् । किंचाऽऽरोपागृहीतविशेषप्रकारकमेव हि ज्ञानं भ्रमा-
दिनिवर्तकम् । तच्च निर्विशेषवादिनस्तवासंभवीति दिक् ॥ ४ ॥

ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ । १ । १ । ५ ।

सर्वशास्त्रस्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते सर्वगुणपूर्तिसिद्धये वचनवृत्त्या सर्वशास्त्र-
तात्पर्यविषयतायामुक्तायां संशब्दार्थस्य वाच्यत्वस्य कात्स्न्यस्य चेहाक्षिप्य
समाधानादनन्तरसंगतिः । अत्र ब्रह्मणि समन्वयो न युक्तो वेति चिन्तायां
समन्वयो न युक्तः । यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह । अश-
ब्दमित्यादिश्रुतेः । वाच्यता च द्रव्यगुणक्रियाजानिनिमित्ता । न ब्रह्मण-
स्तद्योगोऽस्ति । केवलो निर्गुणश्च । निष्कलं निष्क्रयं शान्तामिति श्रुतेरतो न,
सर्वशास्त्रप्रामाण्याज्जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म सिध्यतीति प्राप्ते ब्रह्मावाच्यं
न । ईक्षणकर्मत्वाद्घटादिवत् । ईक्षणीयत्वे च तस्य स एतस्माज्जीव-
घनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदौपनिषदमित्या-
दिश्रुतिसिद्धम् । अत्रेक्षणकर्मत्वं विषयतासंबन्धेनेक्षणमेव वा हेतुः । वाच्य-
मिति वक्तव्ये नावाच्यमितिवचनं द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतीति
वचनादवधारणार्थम् । तच्चनिर्णयश्च स्वपरपक्षसाधनोपक्षपाभ्यां भवनीत्यवधा-
रणस्याऽऽवश्यकत्वात् । ब्रह्म प्रकारान्तराभावे सति यद्यवाच्यं स्यात् तर्हीक्ष-
णीयं न स्यात् । यद्यत्कारकाविषयस्तन्न क्रियाविषयो यथा कुठाराद्य-
विषयो गगनं न च्छिदाविषय इति सामान्यव्याप्तेः । न चावाच्यत्वेऽपि लक्ष-
णयेक्षणीयत्वोपपत्त्या न वाच्यत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । शब्दसामान्यावाच्यस्य
लक्षणाया असंभवाददर्शनाच्च । सर्वथाऽज्ञेये तल्लक्षणासंभवेनौपनिषदस्य पदार्थो-
पस्थित्यर्थं लक्षणाज्ञानार्थं च ज्ञानावश्यकत्वात् । लक्षणयैव ज्ञेयत्वे त्वनवस्था-
नापत्तेः । अधोक्षजसमाख्येन्द्रियावेद्यत्वात् । अनुमानस्य स्वतन्त्राप्रमाणत्वात् ।
न च यत इत्यादिविरोधः । यच्छब्देनैव वाच्यत्वेन मूकोऽहमित्यादिवद् व्याघातात् ।

ननु द्वे ब्रह्मणी । सगुणं निर्गुणं च । तत्र निर्गुणं नित्यशुद्धं सर्व-
शब्दावाच्यम् । मिथ्याभूतं मायाशब्दलितं वस्तुतः कूटस्थमपि परात्परमि-
त्यादावीक्षणीयत्वेनोच्यते । न चानुमानेन निर्गुणस्य वाच्यत्वासिद्धिः ।
पक्षीकृते लिङ्गभावात् । विगिष्टे गृहीतसंगतयः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती-
त्यर्थोपपत्तेरित्यत आह—

ॐ गौणश्रेष्ठाऽऽत्मशब्दात् ॐ ॥ १ । १ । ६ ॥

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्याप्तात्मशब्दात् । उपलक्षणमेतदीक्षणीये पूर्ण-
त्वाभिधायिनाम् । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् । यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्य-
पापे विहाय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतौ, शुद्धे महाविभूत्याख्ये
परे ब्रह्मणि शब्दिते । मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण इत्यादि-
स्मृतौ चेक्षणीये शब्दानां श्रवणात् ॥ ६ ॥

नन्वस्वात्मादिशब्दः पूर्णवाची तर्थाऽपि यत्र दृश्ये वाच्ये च प्रयुज्यते
तत्र सगुणपर एवेति नियमे को दोष इत्यत आह—

ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ १ । १ । ७ ॥

नायं नियमो युज्यते यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा । तरति शोक-
मात्मवित् । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ दृश्यात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । नहि
गौणात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपपद्यते ॥ ७ ॥

गौणात्माङ्गीकारे बाधकान्तरमाह—

ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ १ । १ । ८ ॥

तमवैकं जानथ । आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ । अमृतस्यैष
सेतुरिति । स्मर्यते तु निर्गुणत्वं तस्य । बहूनां पुरुषाणां तु
यथैका योनिरुच्यते तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् । निर्गुणं
निर्गुणी भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् । एकात्मानं तथाऽऽत्मानमपरे ज्ञानचि-
न्मकाः । तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । स हि
नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः । इति प्राकृतगुणराहित्यमेव ।
स्मर्यते हि । सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । एवं-
प्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पद-
मिति श्रुतिस्मृतिभिरीक्षणीये ॥ ७ ॥

ॐ हेयत्वस्यावचनात् ॥ ॐ १ । १ । ८ ॥

अप्रतिपादनात् तदभावस्य प्रतिपादनाच्च । एवमात्मशब्दस्य निर्गुणविषयत्वंमुपपाद्य निर्गुणस्य वाच्यत्वं समर्थितं हेत्वन्तरेणाप्युपपादयति--

(?) ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ १ । १ । ९ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुद्रिच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावाशिष्यते । स आत्मन आत्मानमुद्धृत्याऽऽत्मन्येव विलापयत्यथाऽऽत्मैव भवतीति श्रुतौ स्वस्य स्वस्मिन्नेवाप्ययो नान्यत्र लीनत्वमित्युक्तम् । स्वाप्ययशब्दश्चोपलक्षणम् । पूर्णत्वमप्युदाहर्तव्यम् । न चाप्ययो नागः । किंतु सृष्टिकालेऽन्तर्यामितया नियम्ये भेदेन स्थितस्यापि प्रलये नियम्यभेदाभावेन स्वस्मिन्नेवैकीभावोक्तेः । श्रुत्यर्थस्तु—अदो मूलरूपं पूर्णमिदमवताररूपं च पूर्णं तत्पूर्णं सृष्टिकाले पूर्णान्मूलभूतादुद्रिच्यते प्रलये पूर्णं स्वस्वपूर्णमवताररूपं स्वीकृत्यैकीभूय मूलरूपमन्यत्रालीनं स्वयमवशिष्यते । न हि सगुणस्य निर्गुण एकीभावः संभवति ।

ननु शास्त्रानन्तत्वाच्च सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं निर्गुणस्य निश्चेतुं शक्यमित्यत आह—

ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥ १ । १ । १० ॥

‘ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ’ ‘ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ’ इत्यादि-श्रुतिस्मृतिभिः सर्ववेदस्यैकाकारज्ञानजनकत्वोक्तेः ॥ १० ॥

उपपत्त्यन्तरेण निर्गुणस्य वाच्यत्वमाह—

ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ १ । १ । ११ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादौ निर्गुणस्य ब्रह्मणः श्रुतत्वाच्चास्य वाच्यत्वमुपपन्नम् । अवाच्यत्वं तु साकल्यादिनोपपन्नम् । यत्तु सदेव साम्येदमग्र आसीदित्यादिकारणवाक्यं सांख्यादिरमृतिसिद्धाचेतनकारणानुवादीति प्राप्ते स ऐक्षतेतीक्षणेन चेतनकारणमिति सिद्धान्त इति । तन्न । तात्त्विकेक्षणस्य तत्राभावात् । कल्पितस्य प्रधानेऽपि संभवात् । अशब्दमिति रूढं योगो वा । नाऽऽद्यः । कोशादौ लोके च व्यवहाराभावात् । न द्वितीयः । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजन्तीमित्यजादिशब्दवाच्यत्वात् । आत्मपदवाच्यत्वं हेतुश्चासिद्धः । लक्ष्यत्वस्य प्रधानेऽपि संभवात् । तन्निष्ठस्येत्यत्र प्रधानैक्यमनुपपन्नं तज्ज्ञस्य मोक्षानुपपत्तिर्वा । नाऽऽद्यः । ब्रह्मै-

क्यस्याप्यनुपपन्नत्वात् । न द्वितीयः । आत्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्याऽऽव-
श्यकत्वात् । हेयत्वावचनादित्यस्य परिचोदनैवानुपपन्ना । 'न हि सांख्योऽद्वै-
तज्ञानार्थं प्रधानोपदेशं मन्यते । एकीभावस्याप्ययस्य ब्रह्मपदेऽप्यसंभवात् ।
परिष्वङ्गभावस्य प्रधानेऽपि संभवादिनि । यत्तु सदादिशब्दावाच्यं प्रधानं
न जगत्कारणमीक्षतेरिति । तन्न । शुद्धस्य सर्वशब्दावाच्यत्वेन विशि-
ष्टस्य च मिथ्यात्वेन सदादिशब्दावाच्यत्वात् । लक्ष्यत्वस्य प्रधानेऽपि सत्त्वात् ।
यत्तु गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् । नेक्षातिः प्रधाने गौणेऽनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सच्छब्दाभिहितं जगत्कारणं प्रतिजीवस्य
स्वरूपप्रतिपादनैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सच्छ-
ब्दाभिहितस्य जीवाभेदप्रतिपादनाच्चेति । तन्न । श्रुतिप्रामाण्यात्सर्वज्ञसर्व-
ज्ञयोरभेदस्येव चिज्जडयोरेवाभेदस्य सिद्ध्यापत्तेः । विरुद्धांशत्यागेन चित्त्व-
मादाय जहदजहलक्षणावच्छिज्जडत्वादित्यागेन वस्तुत्वाद्युपादानेन लक्षणोपपत्तेः ।
यत्तु तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाच्छ्लेतकेतो तत्त्वमसीति सदात्मत्वमुपदिश्याऽऽचा-
र्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति
सदात्मसाक्षात्कारवतो मोक्षोपदेशान्न प्रधानं सच्छब्दावाच्यमिति । तन्न । सांख्यैः
प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वाङ्गीकारेण प्रधानज्ञानस्यापि तन्मते मोक्षहे-
तुत्वात् ।

यत्तु—ननु तत्त्वमसीति न सदात्मत्वोपदेशः किंतु स्थूलारुन्धतीन्यायेन ।
तत्तु प्रधानस्य सच्छब्दार्थत्वेऽपि न विरुध्यत इति शङ्कं निरस्यति—हेयत्वा-
वचनाच्च । तदा मोक्षयितव्यः श्वेतकेतुस्तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुप-
दिदिक्षुणा स्थूलायामरुन्धतीतादात्म्यस्येवेह सदात्मत्वस्य हेयताया वक्तव्य-
त्वापत्तेस्तस्य चावचनात्सदात्मैवोपदिश्यत इति । तन्न । जगत्कर्तृत्वादि-
विशिष्टस्य त्वन्मते मिथ्यात्वेन हेयत्वात् । तदुपलक्ष्यत्वे वक्तव्ये स्थूलारुन्ध-
तीन्यायस्याऽऽवश्यकत्वात् । यत्तु येनाश्रुतामित्याद्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ब्रह्मवाद
एव संभवति सर्वस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात् । न प्रधानवादे । प्रपञ्चस्य सत्य-
त्वादिति । तन्न । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनाध्यस्तस्य नाशात् । दृष्टान्तासंगतेश्च ।
न हि मृत्पिण्डे घटस्य नखानिकृन्तने लोहमयस्याध्यासोऽस्ति । प्रधानज्ञानेन
सत्यत्वादिसादृश्येन सर्वेषां ज्ञानसंभवात् । यत्तु स्वाप्ययात् । यत्रैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति । तस्मादेनं स्वपितीत्याच-

क्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति । प्रकृतं सत् स्वगब्देनोक्त्वा तत्र जीवस्वा-
प्ययप्रतिपादनादपि न सच्छब्दवाच्यं प्रधानमिति । तत्र । जीवस्य
नित्यस्य ब्रह्मणि मुख्यलयस्य तदन्तेऽसंभवादौपचारिकस्य प्रधानेऽपि संभ-
वात् । न चाङ्गस्ताकारनिवृत्तौ तदनुवृत्ताधिष्ठानरूपस्याध्यस्तोपाधिकृतभेदनिवृ-
त्त्या तदभेदप्राप्तिरप्ययगब्दितो लयः । अस्ति च सुषुप्तौ ब्रह्माध्यस्तस्थूलसूक्ष्म-
देहद्वयौपाधिकाकारनिवृत्तौ सत्यां तदनुवृत्ताधिष्ठानरूपस्य तत्कृतभेदनिवृत्त्याऽभे-
दप्राप्तिरिति वाच्यम् । अविद्योपाधिकृतस्य सूक्ष्मान्तःकरणोपाधिभिश्च
कृतस्य भेदस्य सत्त्वात् । न च स्थूलोपाधिको भेदो निवृत्तः । भेदा-
भावस्याभेदस्य च लयगब्दावाच्यत्वात् । स्पष्टभेदग्रहाभावस्य प्रधानेऽपि
संभवाच्च । यत्तु गतिसामान्यात् सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणत्वावगति-
साम्यादपि न सच्छब्दवाच्यं प्रधानमिति । तत्र । निमित्तकारणत्वेन
चेतनस्य गतिसामान्योपपत्त्योपादानकारणस्य प्रधानस्य सच्छब्दवाच्यत्वोप-
पत्तेः । अत एव श्रुतत्वाच्च श्वेताश्वतरोपनिषदि—स कारणं करणाधि-
पाधिपो न चास्य कश्चित् जृनिता न चाधिप इति चक्षुरादिकरणाधि-
पानां जीवानामधिपस्य ब्रह्मणः साक्षादेव कारणत्वश्रवणाच्च न प्रधानं
सच्छब्दवाच्यमिति निरस्तम् ॥ ११ ॥

ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १ । १ । १२ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा विहिता तत्स्वरूपं
जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिति लक्षणप्रमाणाभ्यां श्वेतरममस्तव्याव-
र्ततयाऽवधारितम् । प्रमाणस्यान्यपरत्वशङ्क्या लक्षणस्यातिव्याप्तिः सम-
न्वयसूत्रेण निराकृता । ब्रह्मणश्च सकलग्राह्यप्रमाणकत्वासंभवाशङ्का जिज्ञा-
साधिकरणे निराकृता । वस्तुतस्तु लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वस्तुव्यवस्थेत्यतो
ब्रह्मस्वरूपे निरूपणेऽवशेषाभावाद्यद्यप्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेन
विचार्यं नास्ति तथाऽपि तत्तु समन्वयादित्युपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैः शास्त्रस्य
समस्तस्य ब्रह्मणि मुख्यवृत्त्या समन्वयोऽभिहितस्तमेव विभागेन प्रपञ्चेनाऽऽनन्द-
मयेत्यादिनाऽध्यायेनाऽऽह भगवान् । वैदिकाः शब्दाश्चतुर्विधाः । अन्यत्रैव
प्रसिद्धाः । उभयत्र प्रसिद्धाः । अन्यत्र प्रसिद्धाः । तत्र प्रसिद्धा
इति । नन्वन्यत्रैव प्रसिद्धवत्तत्रैव प्रसिद्धा अपि पृथग् वाच्या इति ।
उच्यते । येषां प्रसिद्धिरन्यत्र केवलैव विरोधिनी । समन्वयस्योभयत्र

प्रसिद्धास्ते हि कीर्तिताः । येषां ब्रह्मण्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धिश्चान्यवस्तुषु । विरोधिन्यो हि तेऽन्यत्र प्रसिद्धाः कथिता इह । येषामुक्तद्वयं ब्रह्मपर-
त्वस्यात्यशक्यता । इति तिस्रो विरोधिन्यस्तेऽन्यत्रैव प्रसिद्धाः । सर्वेऽपि
नामलिङ्गगन्तव्यता प्रत्येकं द्विविधाः । तेषु तत्र प्रसिद्धानां नान्वयो
वाच्यः । तेष्वन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य प्रथममबुद्धेचारोहाच्चतुर्थे
तदुक्तिः । उभयत्र प्रसिद्धानामन्यत्र प्रसिद्धिपराकरणमात्रमन्यत्र प्रसि-
द्धानां चान्यत्र प्रसिद्धिनिरासपूर्वकं भगवत्परत्वं प्रतिपाद्यम् । तथा चान्य-
परत्वनिरासमात्रस्य भगवत्परत्वापेक्षया मुख्यत्वेन प्राथम्यायोगात्तृतीये
तदुक्तिः । अन्यपराणां मध्ये लिङ्गगन्तकानां शब्दानां धर्मवाचित्वाच्चात्मा-
त्मकेभ्यो धर्मिवाचिभ्योऽमुख्यत्वेनाप्राथम्यात्तत्समन्वयोक्तिर्द्वितीये । ततोऽन्यत्र
प्रसिद्धानां नामात्मकानां भगवति समन्वय उच्यते । अस्मिन्पादे तैत्ति-
रीयके स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिनाऽन्नमयप्राणमयमनोमय-
विज्ञानमयानन्दमयाः पठ्यन्ते । तत्र किमेतेऽन्नमयादयः परमात्मैव, उतान्यः
चतुर्मुखप्रकृत्यादिः । सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात् । तस्य विष्णाविवान्यत्रापि
प्रयोगात् । तत्रान्य एवान्नमयादिर्मयटो विकारे तु शासनात् । तस्य
शरीरादिकोऽप्ये संभवात् । सर्वविकारात्मकत्वेन प्रकृतौ च संभवात् ।
जीवानां विकाराभिमानिनामन्नमयत्वादिकमुक्तम् । न चेशस्य विकारोऽस्ति ।
निर्विकारोऽक्षरः सदैकरूपरूपायेति विरोधान् । यद्यपि प्राचुर्येऽपि मय-
डस्ति तथाऽप्यन्नमयादिशब्दा विकारार्था औषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष उत्पन्नः ।
विकारशरीरमधिकृत्य स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्युक्तत्वात् । तथा
च द्वैविध्यकल्पनानुपपत्तेः सर्वत्र विकारार्थ एव । किंच पञ्चैते ब्रह्म त्वे-
कमित्येतैः कैथमुच्येत । अपि चैते परस्परमन्यतया शरीरशरीरितयाऽन्त-
रत्वेनोच्यन्ते । न चैवं ब्रह्म भवितुमर्हति । किंच ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मिति प्रकृतं परं ब्रह्माप्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यवयवतया प्रती-
यते । न चावयव एवावयवी । विरोधात् । अतोऽन्नमयादयो ब्रह्मभिन्ना
एवेति प्राप्ते । आनन्दादयः शब्दा ब्रह्माभिधायकाः । येऽन्नं ब्रह्मोपा-
सते । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । विज्ञानं
ब्रह्म चेद्वेद^१ असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यन्नमयादिविषयतया ब्रह्मशब्दस्याभ्या-
सात् । यथा हि ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेत्यत्र ज्योतिः-

पदमेव ज्योतिष्टोमाभ्यासकालविशेषाविधिपरं तथाऽऽनन्दमयाधिकार आनन्दा-
दिसमभिव्याहारेण पठितमभ्यस्यमानं ब्रह्मपदमानन्दमयादेर्ब्रह्मत्वविधिपरम् ।

नन्वस्त्वानन्दमयादिर्ब्रह्म । स विष्णुरिति कुत इति चेन्न । महोदधिश-
योऽन्तक इति स्मृत्युपबृंहितया । तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुत्या ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् । परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं
परमं भवान् । शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दिते । मैत्रेय भगव-
च्छब्दः सर्वकारणकारण इत्यादिस्मृतिभिश्च तत्सिद्धेः । न चाऽऽनन्दमय
इत्येव सूत्रमस्ति । तत्कथमन्त्रमयादीनां ग्रहणमिति वाच्यम् । समानन्या-
येष्वानन्दमयपदस्योपलक्षणत्वात् । न चाऽऽनन्दमयस्यास्तु ब्रह्मत्वम् । अन्त्र-
मयादीनां तु कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे हेतोर्ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यान्त्रमयादावपि
सत्त्वात् । न चाऽऽनन्दमयस्य कथं ब्रह्मत्वं ब्रह्म पुच्छमिति ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वो-
क्तेरिति वाच्यम् । अवयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः सुतरां पूर्णत्वसिद्धेः । अव-
यवापेक्षयाऽवयविनो महत्त्वदृष्टेः । न चावयवस्यापूर्णत्वम् । ब्रह्मपदेनैव
पूर्णत्वोक्तेः । अवयवावयविनोरभेदस्यैव सिद्धान्तेऽङ्गीकाराच्च । विशेष-
बलाद् भेदव्यवहारात् कृष्णकेशरूपावयवस्य श्रीकृष्णस्य पूर्णत्वं जगदाधा-
रत्वं द्याव्यापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा इत्या-
दिनोक्तम् । स्मर्यते च पारिजातापहारप्रसङ्ग इन्द्रेण-यस्मिन् जगत्स
कलमेतदनादिमध्यं यस्माद्यतश्च न भविष्यति भूतजातम् । तेनोद्भवनपाल-
नकारणेन व्रीडा कथं भवति देवि निराकृतस्येति । सकलभुवनसू-
तिर्मीर्तिरल्पानुसूक्ष्मा विदितसकलवेद्यैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः । तमजमकृत-
मीशं शाश्वतं स्वेच्छयैनं जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थ इति ।
जगदुत्पत्त्यादिकर्तुः श्रीकृष्णात्पराजयेऽपि मम व्रीडा नास्तीत्यंशस्यापि पूर्णत्वं
स्पष्टम् ।

ननु तापनीये-ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्व-
रेतो विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितमिति रुद्रेऽपि ब्रह्मपदश्रवणादिति चेन्न ।
पूर्वार्धस्य विष्णुपरत्वात् । अन्यथा कृष्णनीलयोः पिङ्गललो-
हितपदयोरेकार्थत्वेन सह प्रयोगानापत्तेः । तत्त्वं नारायणः परः । एक
एव नारायण आसीत् । न ब्रह्मा न च शंकरः । तथा चाऽऽह
शिवं प्रति ब्रह्मा-शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।

न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्यैर्वाऽपि सत्तम । ममान्तरात्मा तव च
 ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ब्राह्मः केनचि-
 त्कचित् । मत्तः परतरं नान्यकिंचिदस्ति धनंजयेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरो-
 धात् । किंच ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिरित्युत्तरवाक्ये ब्रह्माऽधिपतिर्यस्य
 रुद्रस्यासौ ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य साधिपतिकत्वेन परब्रह्मत्वायोगाच्च । स्वरेण
 समासनिर्णयात् । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्मृतेः । तदुक्तं महा-
 भाष्ये—‘ स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेनेत्यत्र स्थूलपृषतीशब्दे तत्पुरुषबहुव्रीहि-
 संदेहं व्युत्पाद्य यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तदा बहुव्रीहिः । यदि च समासा-
 न्नोदात्तत्वं तदा तत्पुरुष इत्यादिः । किंच नारायणाद् रुद्रो जायत
 इत्यादिनोत्पन्नत्वादब्रह्मत्वम् । न च विष्णोरपि रामकृष्णादिरूपोत्पत्तिरिति
 वाच्यम् । ‘ देवक्यां प्रादुरभूत्प्राच्यामिन्दुरिव ’ इत्याविर्भावस्यैवोक्तत्वात् ।
 अन्यथा प्रकृतिर्या ममाऽऽख्यातेत्याद्युदाहृतस्मृत्युक्तप्रलये प्रकृतिपुरुषयोराधा-
 रत्वेनावस्थानं विरुध्येत । न च स्वरूपस्य प्रलये सत्त्वेऽपि शरीरलाभ-
 रूपोत्पत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरूपस्य शंकरादिसाधारणत्वेन
 न च शंकर इति शंकरनिषेधासंगतेः ॥ १२ ॥

नन्वन्मयादिर्न परमात्मा विकारार्थकप्रत्ययश्रवणादित्यत आह—

ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥ १ । १ । १३ ॥

तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनेन प्राचुर्येऽपि विधानात् । निरवकाश-
 ब्रह्मशब्दबलात् । निरवकाशस्य मयटः प्राचुर्यार्थकत्वोपपत्तेः । एतेन विकार-
 रप्रवाहपठितानन्दमयशब्दो न प्राचुर्यार्थ इति निरस्तम् । न चान्प्रचुर्यमपीशो
 बाधितम् । ‘ अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ’ इति श्रुत्या
 प्रसिद्धान्भरत्वनिरासात् । अदेः कर्मणि कर्तरि च कप्रत्यये हीदं रू-
 पम् । अत्राद्यत्वं गौणवृत्त्या भोग्यत्वमेव । भोग्यत्वं च हरेः सर्वभूतो-
 पजीवितया युज्यते । प्राण्यति चेष्टते प्रतीति प्राणोऽथवा प्राणनं चेष्टनं
 व्यापारविशेषस्तरूपत्वं भगवत्येव । मनु अवबोधन इत्यस्माद्धातोर्भावेऽ-
 सुन् । मनो बोधस्तद्रूपत्वमपि तत्रैव । विज्ञानभूयस्त्वमानन्दभूयस्त्वं च ।
 मनोविज्ञानयोः सामान्यविशेषाभ्यां भेदः । न चाभिन्ने भगवति कथं
 भेदः । द्वेदाभावेऽपि भेदप्रतिनिधिशेषेण भेदव्यवहारात् । एतेन तस्माद्वा
 एतस्मादन्नमयाद् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तस्मादन्वोऽन्तर आत्मा
 मनोमय इत्यादिनाऽन्नमयादीनां भेदश्रवणात्कथं परमात्मत्वमिति समाहितम् ।

ननु ब्राह्मणमयो ग्राम इतिवत्प्रतियोग्यानन्दापेक्षयैव प्राचुर्यमिति चेन्न । प्रचुरसुखः पुरुष इत्यादौ तन्निष्ठदुःखाननुभवात् । व्यधिकरणसुखापेक्षया तन्निष्ठसुख उत्कर्षानुभवात् । तथा च जीवानन्दापेक्षया भगवदानन्दे भूयस्त्वोपपत्तेः । न च यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिनैव भूयस्त्वसिद्धिः किमनेनेति वाच्यम् । व्याख्यातव्याख्येयभावेनोपपत्तेः । न चात्रान्नामयादिशब्दाः श्रूयन्तेऽग्रे त्वन्नामयादिशब्दा एवेत्यवश्यं निमित्तभेदः स्यादिति वाच्यम् । यथा हि ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति कालविशेषाविधिपरे वाक्ये ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमस्याभिधायकस्तथा प्रकृतेऽप्युपपत्तेः ॥ १३ ॥

एवं सूत्रद्वयेनान्नामयादीनामीशवाचित्वं मयटश्च प्राचुर्यार्थत्वमुपपाद्याऽऽनन्दमयस्य विष्णुवाचित्वं मयटः प्राचुर्यार्थकत्वं हेत्वन्तेरणाऽऽह-

ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति ॐ ॥ १ । १ । १४ ॥

को हेवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति । चतुर्विधा प्रवृत्तिः सुखोद्रेकाद्दुःखोद्रेकात् सुखरागाद् दुःखद्वेषाच्च । आद्योन्मत्तादीनाम । द्वितीया नारकिर्कादीनाम् । तृतीया सुखरागाद्भोजनेऽस्मदादेः । चतुर्थी दुःखद्वेषात्तन्निवृत्त्यर्थं कण्टकोद्धरणायेति । सुखोद्रेकादेव हरः प्रवृत्तिः । ईशः सुखी प्रवृत्तिहेतुत्रयरहितत्वे सति प्रवृत्तिमत्त्वादुन्मत्तादिवदिति । तस्य विष्णोरानन्दमयत्वेऽननप्राणनकर्तृत्वं हेतुरुक्तः । कार्यस्य महत्त्वेन कारणस्य महत्त्वसिद्धिरिति महानन्दो हरौ प्रसिद्धः । यदा वै सुखं लभते अथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोतीति श्रुत्येशव्यापारस्याऽऽनन्दाविनाभूतत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

अन्नमयादीनां पञ्चानामपि युक्त्यन्तेरण परब्रह्मत्वं प्रतिपादयति--

ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इति ॐ ॥ १ । १ । १५ ॥

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रप्रतिपादितमेव वस्त्वन्नमयादिना गीयत इत्यर्थः । अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । इत्यादिना मुक्तप्राप्यत्वं सर्वभूताशयस्थत्वं ह्यानन्दमयस्योक्तम् । सच्छब्दः-सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यत इत्यनुरोधाच्च सद्भावपरः । सद्भावो जन्म स्थितिश्च । जन्मादिवाचिकर्मण्युपपदे यातेरन्तर्णीतिण्यर्थादातोऽनुपसर्गे क इत्ययस्मयादीनि च्छन्दसित्युपपदस्य भसंज्ञायां सत्यामिति जगदुत्पत्त्यादिकर्ता

सत्यशब्दार्थः । जीवनं प्राणधारणरूपं सच्छब्दार्थः । देवदत्तोऽस्ति जीव-
तीति प्रत्ययाद्भावप्रधाननिर्देशः । सत्त्वं यापयतीति सत्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
अन्नमयत्वमुपजीव्यत्वरूपमन्नमये भगवत्यस्ति प्राणन्ति प्रवर्तन्ते जीवन्ति दाऽने-
नासौ प्राणः । सर्वेषामायुर्जीवनहेतुश्चातोऽसौ प्राण उच्यते इति श्रुतेः । वन-
षण् संभक्तौ । गमः क्वाविति सूत्रे गमादीनामिति वक्तव्यम् । आदिशब्दः प्रका-
रार्थः । तेनानुनासिकान्तत्वेन गमसदृशानामित्यर्थः । तेषामनुनासिकलोपः
स्यात् कौ । तेन परीतत्-संपदित्यादिसिद्धिः । ततो ह्रस्वस्यै पिति कृति
तुक् । अस्तेः शता । भावप्रधानं सद्गुणविशेषं प्रवर्तनं जीवनं
च यापयतीति सत्यज्ञानशब्देन मनोमयो विज्ञानमयश्चोच्यते । अनन्तपदे-
नाऽऽनन्दमयः । यो भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्तीति श्रुतेः ॥ १५ ॥

एवं स्वपक्षसाधनं विधाय परपक्षं निराचष्टे--

ॐ नेतरोऽनुपपत्तेरिति ॐ ॥ १ । १ । १६ ॥

इतरो जीवो कोशो वा प्रकृतिर्वा नान्मयादिः । उपपत्तेः । सर्वे
चैतेऽन्नं प्राप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं
ब्रह्मोपासत इत्यादिनाऽन्नमयादिज्ञानान्मोक्षप्रतीतेः । न च जीवादिज्ञानात् ।
स कदाऽपि मरणाभावो हि सर्वमायुर्न च मुक्तिं विना सोऽस्ति । तमेव
विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः । भूतं भूता-
भिमानी तच्छरीरं परमेशश्च । चत्वार आकाशादिपदवाच्याः । चतुर्विधा-
काशाच्चतुर्विधो वायुस्ततश्चतुर्विधं तेजः ततश्चतुर्विधं जलं ततश्चतुर्विधा पृथि-
वीत्यादि । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुर्वायो-
रग्निरग्नेराप . इत्यादिना सृष्ट्युक्तेः । आकाशादिप्रवृत्तिनिमित्तानां भगवति
मुख्यत्वेन तत्रैव शक्तिः । अन्यत्र व्यवहारार्थमुपचारः । न च भगवत
उत्पत्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । प्रादुर्भावस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वात् । आ समन्तात् काशत
इत्याकाशः । वशब्दो बलवाची । सत्या सत्यभामितिवत् । ततो मत्व-
र्थीयोऽप्रत्ययः । आयुरिति ज्ञानम् । अयतेरित्यर्थत्वात् । गत्यर्थानां ज्ञाना-
र्थकत्वात् । वश्वासौ आयुरिति बलवान् ज्ञानस्वरूपो वायुर्हरिः । अग्नि-
रन्तर्भावितण्यर्थः । अङ्गयति नाशं प्रापयति विश्वं प्रवर्तयति वाऽग्निर्हरिः ।
आप्नोतेः क्विप् । आपो हरिः । पृथु विस्तारे प्रथयति स्वयं पृथुर्वा
पृथिवी हरिः । पृथिव्या औषधयश्चतुर्विधाः । उष दाहे । उष्टाः ।

ओषा कर्मणि घञ् । जठराग्निनोष्ठान्दधाति पुष्णाति औषधी हरिः । तत-
श्चतुर्विधमन्नं वृक्षरूपात् । ततः पुरुषश्चतुर्विधः । उपपदस्योकारः । धातुश-
कारस्स षकारः । पुरि शेतेऽन्तर्यामी हरिः । न च तस्येदमेव शिरः ।
अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं
प्रतिष्ठा । इत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य परोक्षस्यापरोक्षनिर्देशो न युक्त इति वाच्यम् ।
वस्त्रप्रावृते घटे घटोऽयमिति वदुपपत्तेः । न चेशोऽपि स्वरूपायोग्यः कृपयाऽऽपरो-
क्ष्यासंभवात् ।

ननु जीव एवान्नमयादिः सविकारशरीरावच्छिन्नः प्राणमनोबुद्ध्यावच्छि-
न्नश्च घटमठावच्छिन्नाकाश इवेदमिति निर्देशश्च मुख्यः । ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेत्येतदपि समञ्जसम् । न च कोश एवास्तु । कोशे ब्रह्मपदाद्यनु-
पपत्तेः । अन्यत्वादिकं चोपाध्यपेक्षेण ॥ १६ ॥

न च ब्रह्मशब्दः परमात्मना विना नोपपद्यते । जीवस्य परेशाभेदा-
भिप्रायेणोपपत्तेरित्याशङ्क्यं परिहरति—

ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १ । १ । १७ ॥

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एक इति पुरुषादित्योपलक्षि-
तापकृष्टोक्तृष्टसकलजीवानां नियम्यतयाऽधिकरणत्वेनेशस्य नियामकतयाऽधि-
ष्ठातृत्वेन, भेदस्यैवोपदेशात् । तथा रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति
लब्धुलब्धव्यतया भीषाऽस्मादिति नियम्यनियामकतया भेदव्यपदेशः ॥ १७ ॥

ननु विप्रतिपन्नानीन्द्रियाणि ममैव करणानीन्द्रियत्वासंमतवत् । अह-
मर्थातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवः परेशान्न भिद्यते चेतनत्वात्तत्त्वं-
पदार्थत्वाद्वा ब्रह्मवदित्यनुमानादभेदसिद्धेरित्यत आह—

ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षेति ॐ ॥ १ । १ । १८ ॥

अनुमानं कामचारं पुरुषेच्छाधीनम् । आत्मा जडो वस्तुत्वाद्धरवत् । आकाशो
घनं प्रमेयत्वात्पाषाणवत् । घटादि चेतनं मेयत्वादात्मवादित्यनुमानतुल्यं
ब्राह्मणेन सुरा पेया पेयद्रव्यत्वात्क्षीरवदित्यादितुल्यं च । स्वेच्छा-
धीनत्वादानुमानस्य जीवेशाभेदसिद्धौ स्वातन्त्र्येणापेक्षा नास्तीत्यर्थः । न च जि-
ज्ञासासूत्रे जीवेशाभेदो निराकृतोऽत्र किं पुनरुच्यत इति वाच्यम् । अत्र
शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे त्वैक्यशङ्कयां तत्र तत्र भेदवाक्यद्योतनेन सूत्रेषु
भेदसमर्थनमतस्तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

विशेषरूपेण भेदं साधयति—

ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १ । १ । १९ ॥

अस्मिन्नन्नादिमयेऽस्य जीवस्य योगं साम्यरूपं मोक्षं शास्ति । एतमन्न-
मयमात्मानमुपसंक्रामतीति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादि सोऽश्रुते
सर्वान्क्रामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति ।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इति श्रुतिस्मृतिभिर्मो-
क्षेऽपि भेद उक्तः । अत्र वदन्ति—अन्नामयादयः चत्वारस्तावत्कोशा एवा-
न्नादिविकाराः । आनन्दमयोऽपि कोशोऽन्नामयादौ मयटो विकारार्थकत्वे-
नाऽऽनन्दमयेति तदर्थकत्वमर्थजरतीयन्यायस्यानुचितत्वात् ।

ननु मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारविरोध इति चेन्न । स वा एष पुरुषोऽन्नरस-
मयः । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्नर आत्मा प्राणमयस्तस्मादन्योऽन्तर
आत्मा मनोमयस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तस्मादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्द-
मय इत्यन्तराऽन्यत्वादिना श्रुतानामन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वापत्तेः । सत्यज्ञानम-
यादीनामिवाऽऽनन्दमयस्य पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म कथं स्वप्रधानमिति चेन्न । स्वप्र-
धानेन प्रकृतत्वात् । न चाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादेव तदवयवत्वेन प्रतीतस्य
ब्रह्मत्वहानिः । एकस्यावयवत्वावयवित्वयोर्विरुद्धत्वादन्यतरग्रहणे च पुच्छस्य
तद्युक्तम् । ब्रह्मपदश्रवणात् । आनन्दमये तदश्रवणाच्च । असन्नेव स भवति ।
असद्ब्रह्मेति चेद्वेद । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति श्लोके
ब्रह्मपुच्छमित्युक्तमेव विषयो नत्वानन्दमयः । पुच्छवत्पुच्छमाधारमित्यर्थः । तस्य
प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तर पक्षः । आनन्द आत्मा ।
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयः सविशेषो ब्रह्म तु निर्विशेषम् । यतो वाचो निव-
र्वन्तेऽवाङ्मनसगोचरमिति श्रुतेः । मयटः प्राचुर्यार्थत्वे स्वल्पदुःखस्याऽऽपात्तिः ।
प्रियादीनां प्रतिशरीरं भेदेनाऽऽनन्दभेदाद्ब्रह्मापि भिद्येत । न चैवं भार्गवी वारुणी
विरुध्येत । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा
भवत्यानन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्च विभेति कुतश्चेति प्रातिपदिकस्यैवाभ्यासात् ।
तथा चाऽऽनन्दस्य ब्रह्मत्वं नत्वानन्दमयस्य ।

ननु सूत्राण्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयन्तीति चेन्न । श्रुतिविरोधात् ।
यथाकथंचिद्धि योज्यानीति । अत्र केचित्—आद्यानां न कोशत्वम् । द्वौ तु
जीवेशौ । आनन्दमयानन्तरमुपदेशात् । मयटः प्राचुर्यार्थकस्य भगवतैवोक्तत्वात् ।

विनिगमनाविरहात्प्रमाणानुसारान्मयटो वैरूप्यस्वीकारात् । निरवयवस्थापि ब्रह्मणो बुभुत्सोर्बुद्धचवतरणाय शिरःपक्षाद्यवयववर्णनम् । अत एवान्यत्वाद्युपदेशोऽपि संगच्छेतेत्याहुः । नन्वानन्दमयवाक्ये श्रुतं पुच्छं ब्रह्म प्राधान्येन प्रतिपाद्यम् । असन्नेव स भवतीति श्लोके ब्रह्मशब्दाभ्यासात् । ब्रह्म पुच्छ-
मभ्यासादित्यार्जवेन सूत्रे कर्तव्य आनन्दमयोभ्यासादितिकरणस्यैतत्प्रयोजनम् । यदीक्षतिसूत्रान्जनुवर्तनेन निषेधाध्याहारेण चाऽऽनन्दमयो न निगमनश्लो-
कप्रतिपाद्योऽभ्यासादिति चेन्न । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेत्यादिनाऽऽनन्दस्यैव ब्रह्मत्वप्रतिपादनात् । मुमुक्षोर्बुद्धचवतरणायऽऽनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः पक्षपुच्छादिमत्त्वादिना पक्षि-
रूपतया वर्णनात् । अन्यथाऽवयव्यपेक्षयाऽवयवस्य पुच्छरूपस्य ब्रह्मणोऽप-
कृष्टपरिमाणत्वापत्तेः । अनुकर्षाध्याहारादौ मानाभावात् । यत्तु विकार-
शब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । विकारपदमवयवपरम् । अवयववाचिपुच्छशब्दान् ब्रह्म प्राधान्येन प्रतिपाद्यमिति चेन्न । प्राचुर्यादवयवप्रायवचनात् । पुच्छशब्दोपपत्तेः ।
अयं भावः—अन्नमयादीनां शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेष्वानन्दमयस्यापि शिरःपक्षाद्यवयवान्तरोक्त्यनन्तरं प्रायपाठानुसारेण कस्मिंश्चिदर्थे निर्देष्टव्यं आनन्दमयं प्रत्याधारत्वेन ब्रह्मणि च प्रतिपादनीये तदुभयानुग्रहाय ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह श्रुतिर्नावयवविवक्षयेति । तन्न । विकारप्राचुर्याद्यर्थकमय-
टमादायैव यथाश्रुतसूत्रोपपत्तौ विकारपदे प्राचुर्यपदे वाऽऽधुनिकलक्षणायां माना-
भावात् । आनन्द आत्मेत्यात्मत्वेनोक्तस्याऽऽनन्दस्याऽऽधारापेक्षाभावात्तं प्रति ब्रह्मण आधारकल्पनाया निर्मूलत्वात् । अवयवत्वविवक्षां विना पुच्छरूप-
स्याऽऽधारत्वे मानाभावात् । अवयविस्थान्यानन्दं प्रत्यवयवानां, पक्षशिर-
आदीनामाधारत्वेन कृत्स्नानन्दाधारत्वस्य पुच्छेऽसंभवाच्च । न हि पुच्छमवयवान्तराणामाधारः । न च प्रतिष्ठाशब्दात्सर्वाधारत्वं लभ्यम् । पक्षिणां सर्वावयवेषु पुच्छस्य प्राधान्याभिप्रायेण हि प्रतिष्ठाशब्दः । तस्मात्सर्ववयांसि पुच्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पत्तिं प्रतितिष्ठा हि पुच्छमित्यैतरेयोक्तेः । अतोऽवयवावयविनोरभेदाभिप्रायेणाऽऽनन्दस्यैव ब्रह्मा-
भिन्नस्य पक्षपुच्छाद्यवयवयुतपक्षाकारेण वर्णनम् । अत एव प्रायपाठा-
दिति वक्तव्ये प्राचुर्यादिति वचनं प्रागन्नामयादिपर्यायेषु प्रतिपर्यायं पुच्छशब्दसद्भावेन तत्प्राचुर्यरूपं प्रायपाठमन्यत्रापि श्रोतृबुद्धचवतरणाय

दृष्टान्तोपन्यासप्राचुर्यं च संग्रहीतुमिति कुर्वीद्यं निरस्तम् । कृत्स्नेनाऽऽनन्द-
मयवाक्येन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यन्तेनावयव्यानन्दमयप्रतिपादने बाधकाभा-
वात् । एतस्मादन्तरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा ।
पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ।
तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ।
अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञा-
नमयः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग
आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठेति पूर्वपर्यायेषु त्वदभिप्रेताभावात् । न हि
पृथिवी प्राणमयस्याथवोङ्गिरसो मनोमयस्य महोविज्ञानमयस्याऽऽधारोऽधि-
ष्ठानं वाऽस्ति । यत्तु तद्धेतुव्यपदेशाच्च । इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच ।
इति ह्यानन्दमयं विकारजातं प्रति ब्रह्मणः स्रष्टृत्वोपदेशादपि प्राधान्येनैव
ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति । तन्न । आनन्दमयमुपसंक्रामतीत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य
मुक्तप्राप्यत्वश्रवणात्तस्य जन्यत्वाभावेन तदतिरिक्तस्यैव सर्वशब्देन ग्रहणात् ।

यत्तु मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । यत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णे
प्रेधानतया* प्रकृतं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदेन गीयत इति । तत्र
मन्त्रवर्णेनाऽऽनन्दमयाभिन्नाब्रह्मण एवोक्तत्वात् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूत इति जगत्कारणस्याऽऽनन्द आत्मेत्यात्मपदनिर्दिष्टानन्द-
मयस्य मान्त्रवर्णिकब्रह्माभिन्नास्य प्राधान्यावगमात् । किंच ब्रह्मविदाप्नोति
परमित्यादिपूर्वसंदर्भे ' असन्नेव स भवति ' इत्युत्तरस्मिंश्च ब्रह्मप्राधान्येऽ-
प्यानन्दमयस्य प्राधान्यात्तर्हि तत्र ब्रह्मणो रूपितपुच्छभावेनोपसर्जनत्वभेदो
वाऽस्तु । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचेत्यादिसंद-
र्भस्य स एषोऽनन्त इत्युत्तरस्य च ब्रह्मप्राधान्येऽपि स एष परोवरीया-
नुद्धीथ इति वाक्य उद्धीथस्य प्राधान्यम् । तत्र ब्रह्मणो दृष्टिविशेषणतयोप-
सर्जनत्वदर्शनात्तद्विहापि ब्रह्मपरयोः पूर्वपरसंदर्भयोरानन्दोपसर्जनत्वगतजग-
त्कारणत्वादिगुणसमर्पकतया वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेः । यत्तु नेतरोऽनुपपत्तेः ।
आनन्दमयो न प्रौढेभ्येन प्रतिपाद्यः । ओमित्येदक्षरमुद्धीथमुपासी-
तेति महीप्रक्रमेण त्रयो होद्धीथेत्यवान्तरेण चावगतौद्धीथप्राधान्य-
निर्वाहायाऽऽकाशवाक्यस्योपसर्जनपरत्वेऽप्यत्रोपक्रमोपसंहारावगतब्रह्मप्राधान्यवि-

रोधेनाऽऽनन्दमयविशेषणगतगुणसमर्कत्वकल्पनानुपपत्तिरिति । तन्न । आनन्दमयस्यापि महाप्रकरणित्वात् । अवयवावयविनोरभेदवादे तु पुच्छाभिन्नस्याऽऽनन्दमयस्यैवोपक्रमोपसंहारयोः प्रतिपादनादिविरोधाभावात् । यत्तु भेदव्यपदेशाच्च भेदविरोध्यपदेशो भेदव्यपदेशः प्रपञ्चमिथ्यात्वपर्यवसायी । यतो वाचो निवर्तन्ते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेत्युपदेशस्तद्विरोधात् । प्रियाद्यवयवयुक्तः सविशेष आनन्दमय उपास्यत्वेन न प्रतिपाद्यः । मुमुक्षुज्ञेयस्य निर्विशेषस्याऽऽनन्दमये पुच्छत्वेनोपसर्जनत्वायोगादिति निर्विशेषं पुच्छं ब्रह्मेव प्रतिपाद्यमिति । तन्न । यत इत्यादौ यच्छब्देनैव वाच्यत्वेन वचनमात्रावाच्यत्वासिद्धेः । भेदविरोधिवाचकपदाभावाच्च । तमेव विदित्वेत्यादौ सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टस्य च मुमुक्षुज्ञेयत्वोक्तेर्निर्विशेषस्याप्रतिपाद्यत्वेनोपदेशाविषयत्वाच्च । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति सगुणस्यैव मुमुक्षुज्ञेयत्वप्राप्यत्वोक्तेः । यत्तु हृदये जीवरूपेण ब्रह्म निहितं जीवाभिन्नं यो वेद ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सह युगपत् सर्वान्कामान्सर्वसुखावधिभूतमाविर्भूतसुखाम्बुधिमनुभवतीत्यर्थ इति । तत्र श्रौतपदानां सर्वेषामाधुनिकलक्षणयां मानाभावात् । इत्थंभूतलक्षणे कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति हि सूत्रार्थोऽन इत्थंभूतेत्युक्तिर्मुधैव । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्क्रमेण सुरर्षभाः । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशय इति स्मृतिरनुकूलैव । विदितं ब्रह्म येन तेन चतुर्मुखेन(ण) सहेत्यर्थात् । यत्तु कामाच्च नानुमानापेक्षा । काम्यत इति कामः । भृगुवल्ग्यां राजानन्ददृष्टान्तेनाऽऽनन्दमयस्य प्राधान्यानुमानं प्रत्याशा न कार्या । तत्तच्छ्रुत्यैव तस्योपक्रान्तब्रह्मरूपताया आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति साक्षादानन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति लक्षणमुखेन पर्यवसानप्रतिपादनात्तदुत्तरमन्यस्याप्रतिपादनाच्चेहाऽऽनन्दमयानन्तरं ब्रह्मप्रतिपादनादिति । तन्न । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र ज्योतिःपदेन ज्योतिष्टोमस्येवाऽऽनन्दपदेनाऽऽनन्दमयस्योक्तत्वात् । आनन्दमयोत्तरमुपदेशस्यालीकत्वाच्च । यत्तु अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । अत्रैव प्रकरणे रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति शास्त्रम् । रसो वै स इति पुच्छब्रह्मण

आनन्दरूपत्वं प्रतिपादयति । एतस्यैवाऽऽनन्दमयस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-
जीवन्तीत्यादिना सिद्ध आनन्दमयः । तद्विषयकानुभवजन्यसुखवृत्तिषु प्रति-
बिम्बितब्रह्मानन्दलेशं लब्ध्वा निवृत्तो भवतीममर्थं शास्तीति तत्राऽऽनन्दमय-
मेव रसपदेनोक्त्वा तं प्राप्तस्य जीवजातस्यैव ह्यानन्दीतिशब्देनाभिधानात् ।
अत्र केचिद्विकारार्थकत्वमसिद्धं विकारार्थकल्पकस्य प्रायपाठस्यासाधक-
त्वात् । यद्यप्यन्तमये विकारार्थं उपक्रान्तः । तावताऽऽनन्दमये स एवार्थः ।
प्रागमथादिषु तस्य पाठात्प्राणनवृत्तिप्राचुर्येण पञ्चवृत्तिकवायोरुक्तत्वात् ।
एवमन्तःकरणजीवावपि मननविज्ञानप्राचुर्येण मनोमयविज्ञानमयशब्दाभ्या-
मुक्तौ । एवमानन्दमयेऽपि मयटः प्राचुर्यमेवार्थः । प्रचुरप्रकाशः सवितेत्या-
दौ चाल्पाधिकरणसजातीयत्वे प्रतियोगिताया अपि दृष्टत्वेन ब्रह्मणि जीव-
गतानन्दाल्पत्वमपेक्ष्य तत्प्राचुर्यसंभवात् । इह च वाक्यशेषे सैषाऽऽ-
नन्दस्य मीमांसा, इत्यारभ्य व्यधिकरणजीवानन्दाल्पत्वमपेक्ष्यैव ब्रह्मानन्दस्य
प्राचुर्यदर्शनात् । शिरःपक्षादिरूपेण रूपितमवयवित्वं तु न ब्रह्मत्वविरोधि ।
अन्यथा ब्रह्मणोऽवयवित्ववदवयवत्वमपि नास्तीति पुच्छब्रह्मणोऽप्यब्रह्मत्व-
प्रसङ्गदानन्दमयस्य । पुच्छं ब्रह्मेति निर्देशोऽपि नाऽऽनन्दमयब्रह्मत्वविरोधी ।
अन्तमस्यैव स्वानतिरिक्तेः । स्वावयवैरेव तस्येदमेव शिर इत्यादिशिरः-
पुच्छाद्यवयवत्वकल्पनात् । आनन्दमयस्य स्वपर्यायश्लोकाविषयत्वमसिद्धम् ।
अन्तमयादिपर्यायश्लोकानां पुच्छमात्रविषयाभावेनास्यापि तद्वदेव पुच्छवतो
विषयतौचित्यात् । न च पुच्छवति प्रयुक्तस्याऽऽनन्दमयवदस्य श्लोके
श्रदणाभावात्पुच्छे प्रयुक्तस्य ब्रह्मशब्दस्यैव श्रवणात्पुच्छविषयतैवासौ न
पुच्छवद्विषयः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्युप-
क्रान्तस्यैवऽऽनन्दमयवाक्ये प्रतिपादनेन ब्रह्मात्मानन्दमयशब्दानामेकार्था-
वगमेन तेषामन्यतमनिर्देशमात्रेण श्लोकस्याऽऽनन्दमयाविषयत्वासिद्धेः । न च प्रिय-
मोदादिमत्तया प्रसिद्ध आनन्दमये श्लोकदर्शिता सत्त्वासत्त्वशङ्कानान्वेतीति वा-
च्यम् । जीवस्य लोके तथा प्रसिद्धत्वेऽपि ब्रह्मणोऽप्रसिद्धत्वात्तस्यैष एव शारीर
आत्मा यः पूर्वस्येत्यादावानन्दमयस्याऽऽत्मान्तरश्रवणमप्यसिद्धम् । तस्य पूर्वस्य
विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थाङ्गीकारात् ।
तस्याऽऽनन्दमयस्य एष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्येत्यर्था-
ङ्गीकारेऽपि विज्ञानमयस्य य आकाशादिस्रष्टाऽऽनन्दमयः शारीर आत्मा स एव

स्वस्यापि स्वमेवाऽऽत्मेति पर्यवसानेन पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरमित्यात्मेश्वरत्वोक्त्या, ईश्वरान्तरस्येवाऽऽत्मान्तरस्यापि निराकृतेः सिद्धेः । अतः पुच्छवदानन्दमयोऽपि ब्रह्मैव । प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैः पक्षपुच्छादिरूपेण परत्वेन तस्य - पुच्छब्रह्माभेदप्रतीतेः । प्रकरणगतश्लोकानां पुच्छवद्विषयत्वेन तत्रैव श्लोकगतब्रह्मशब्दाभ्यासस्य सत्त्वासत्त्वशङ्कालिङ्गस्य पर्यवसानात्सत्यं ज्ञानमिति प्रकृतं तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मपदेन निर्दिश्य तस्याऽऽकाशादिकारणत्वप्रतिपादनानन्तरं सर्वानन्दत्वेन तस्याऽऽत्मत्वविवरणार्थं प्रवृत्तस्य संदर्भस्य तत्रैव समापनेन तदनन्तरं तस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्युपदेशाभावात् । सोऽकामयतेत्यनन्तरवाक्येन पुलिङ्गान्तेनाव्यवहितोपस्थितानन्दमयस्य परामर्शात् । न तु नपुंसकलिङ्गब्रह्मपदार्थस्य भृगुवल्ल्यामेतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यत्राऽऽनन्दमयशब्दस्य विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति तत्रत्यसंप्रतिपन्नब्रह्मपरभावेनाऽऽनन्दशब्देन सह स्थानसाम्येन ब्रह्मपरत्वनिश्चयात्सूत्रस्वारस्याच्चेति वदन्ति । यत्तु स वा एष पुरुषोऽन्तरसमय इत्यत्र न देहमात्रमुच्यते । तस्यान्नपरिणामत्ववाचिनाऽन्तरसशब्देनान्नविकारत्ववाचिनाऽन्नमयशब्देन चोक्तिसंभवेऽन्तरसमय इत्यस्य वैयर्थ्यात् । पुरुषशब्दस्य चेतनवाचित्वात् । अन्नात्पुरुष इत्यव्यवहितपरामर्शस्यैष इत्यनेन सिद्ध्या स इत्यस्य व्यवहिताकाशादिकारणात्मपरामर्शार्थत्वाच्च । किंतु स प्रागाकाशादिकारणत्वेन निरूपित एषोऽनुपदमन्नकार्यत्वेन निरूपितश्च पुरुषोऽन्तरसमय आकाशादिकारणमेव । अन्तरसं देहमनुप्रविश्य तदवच्छिन्नत्वेन तत्कार्यमित्युच्यते । एवं प्राणमनोबुद्धचवच्छिन्नतया प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमयस्तद्विकारभूतो जीव एव । न च स्वतः कार्य एव विकारार्थप्रत्ययो नत्वौपाधिककार्यतावत्यर्थ इति व्युत्पत्तिकल्पना प्रमाणवती । किंच प्राचुर्यार्थकत्वेऽपि जीव एवाऽऽनन्दमयः । आनन्दप्राचुर्यस्य प्रतियोगिदुःखाल्पत्वार्थत्वात् । प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वे निरूपकत्वेऽपि विशेष्यत्वे समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपकत्वमिति व्युत्पत्तिसिद्धम् । अत एव प्रचुरब्राह्मणो ग्राम इत्यत्र प्राचुर्यस्य ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वापेक्षत्वेऽपि ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यत्र तत्तद्ग्रामनिष्ठशूद्राल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं प्रतीयते । न च प्रचुरप्रकाशः सवितेतिवत् प्रकाशप्रचुरः सवितेति प्रतियोगिनक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं न तु सवितृगततमोल्पत्वापेक्षम् । तत्र तमसो

बाधितत्वादिति वाच्यम् । तत्रापि घनतुहिनसैहिकेयाच्छादनारोपिततमोल्पत्वम-
पक्षैव घनापसारणसमये तथा प्रयोगात् । किंचान्यत्र व्यधिकरणसजातीया-
ल्पत्वमपेक्षान्यथा व्यवहारेऽपि प्रकृते त्वदभिमतप्रायपाठानुसारेण समाना-
धिकरणविजातीयाल्पत्वमपेक्षैव । तथा हि—प्राणमये तावत्पञ्चवृत्तिवायुगतमेव
व्यानः दिवृत्त्यल्पत्वमपेक्ष्य तत्र प्राणवृत्तिप्राचुर्यम् । अन्यत्र प्राणवृत्तेरभावात् ।
एवं मनोमयेऽपि मननवृत्तिसंबन्धिनो मनसस्तत्प्राचुर्यतद्गतवृत्त्यन्तरमपेक्षैव ।
विज्ञानमयेऽपि जीवे विज्ञानप्राचुर्यं तद्गतज्ञानात्मकसंस्कारादिवृत्त्यन्तराल्पत्वापे-
क्षैव । एवं चाऽऽनन्दमयेऽपि समानाधिकरणदुःखाल्पत्वापेक्षैवाऽऽनन्दप्राचुर्य-
प्रदो मयदर्थ इति । तन्न । देहस्य पञ्चभूतपरिणामस्यात्र परिणामप्राचुर्यसूचक-
त्वेनाक्षरसमयशब्दस्य सार्थक्यात् । तद्वच्चिच्छन्ने मृद्विकारव्यवहारगम्यालीक-
त्वात् । न हि घटावच्छिन्नाकाशे घटविकारोऽस्ति । किंच कृत्स्नं ब्रह्मा-
वच्छिद्यत एकदेशो वोपाधिना । आद्ये कृत्स्नस्यान्वयत्वाद्यापत्तेः ।
अन्त्ये सदेशत्वापत्तेः । किंचेत्याद्ययुक्तम् । तादृश्युपपत्तौ मानाभावात् । प्रचुर
आनन्दो यस्मिन्नित्यानन्दमय इति प्रकृतेऽपि प्राचुर्यस्य विशेषणत्वात् ।
तत्रैत्याद्ययुक्तप्रचुरप्रकाशः सवितेति व्यवहारस्य सवितरि कादाचित्कत्वाभा-
वात् । प्रतियोगिनि विद्यमान एव तथाव्यवहाराच्च । किंच पूर्वं न
प्रचुरप्रकाश इदानीं तु प्रकाशः सवितेति सजातीयापेक्षैव हि प्राचुर्यं
त्वदुक्त्याऽप्यायाति । तच्च प्रकृते न युक्तम् । निरवधिकप्राचुर्यप्रतिपादनात् ।
तथा हीत्याद्ययुक्तम् । शरीरस्य भूतारब्धत्वेऽप्यन्तस्य प्राचुर्यात् । वायु-
रूपस्य प्राणस्यान्वयमये विद्यमानत्वेऽपि प्राणेन्द्रियाधारत्वे प्राणस्य प्राचु-
र्यात् । प्राणमयेन्द्रियत्वेन मनसो विद्यमानत्वेऽप्यन्तःकरणचतुष्टयाधारत्वे
मनोमये मनसः प्राचुर्यात् । ज्ञानस्य मनोमये विद्यमानत्वेऽपि जीवस्वरू-
पभूतज्ञानस्य प्राचुर्यात् । जीवनिष्ठानन्दापेक्षया भगवदानन्दस्य प्राचुर्या-
दिति सर्वत्र व्यधिकरणसजातीयापेक्षैव प्राचुर्यामिति सिद्धम् । प्रज्ञान-
घन एवाऽऽनन्दमय इति ब्रह्मण्यानन्दमयशब्दप्रयोगाच्च । न च तस्य
सुषुप्तस्थान एकीभूत इति विशेषणाज्जीव एव प्राज्ञशब्दिन इति
वाच्यम् । वाक्यशेष एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ इत्यादिनेशस्योक्तत्वात् ।
ईश एव हि प्राज्ञः । यत्तु तस्यैष आत्मा शरीर इत्यात्मान्तरं
नास्तीत्याद्ययुक्तम् । पूर्वपर्यायस्थानामिवाऽऽनन्दमयपर्यायस्थितस्यापि तस्य

वाक्यस्य पुच्छब्रह्मरूपात्मान्तरपरत्वोपपत्तौ प्रक्रमविरुद्धकल्पनायोगादिति । तत्र ।
अन्वयमयाद्युत्तरमन्योऽन्तर आत्मेति श्रवणादात्मान्तरसंभवेऽप्यानन्दमयोन्तरं
तच्छ्रवणाभावेनाऽऽत्मान्तरसत्त्वे मानाभावात् । यत्तु यथाश्रुतं ह्येवमेव भग-
वद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदित्यात्मजिज्ञासवे नारदाय नामादिषूत्तरोत्तरमु-
पदेशोऽस्मि भगवो नाम्नो भूय इति वाग्वा नाम्नो भूयसीत्यादिप्रश्नप्र-
तिवचनाभ्यां प्राण एव समापनेऽपि प्रश्नादिकं विनैव प्रवृत्तस्य एष ह
वाऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्यादेः—शब्दश्रुत्याऽऽत्मनः प्राण इति
प्राणोत्पत्तिलिङ्गेन च प्राणादर्थान्तरोपदेशपरत्वं तत्रैवाऽऽत्मपर्यवसानमेवमि-
हापि पूर्वोक्तप्रमाणैः प्राधान्येनावगते पुच्छब्रह्मण्येव पर्यवसानमिति । तत्र ।
तत्र तुशब्दस्य प्राणोत्पत्तिलिङ्गस्य च सत्त्वेन तथाकल्पनेऽपि प्रकृते
बीजाभावेन तथाऽकल्पनात् । यच्चान्वयमयादिष्विवाऽऽनन्दमयेऽपि क्वचि-
द्वस्तुनि प्रयोक्तव्येऽस्य पुच्छपदस्य तदाधारे ब्रह्मणि प्रयोगे तदेवोपक्रान्त-
ब्रह्मोपदेशात्मकं पर्यवसानमिति । तदपि न । आनन्दमयाधारस्यालीक-
त्वेन तत्र प्रयोगासंभवात् । तदभिन्नावयवप्रयोगोपपत्तेश्च । यच्चानन्द-
मय एव सोऽकाम्यतेत्यादिसंदर्भस्य पर्यवसानं पुंलिङ्गानुरोधादित्याद्ययुक्तम् ।
पुच्छब्रह्मण्यव्यवहितप्रकृतब्रह्मशब्दापेक्षया पुंलिङ्गानुपपत्तावपि व्यवहितप्रकृ-
तात्मशब्दापेक्षया तदुपपत्तेः । तस्य द्वादशशतदक्षिणेत्यत्राव्यवहितपरा-
मर्शासंभवे व्यवहितपरामर्शस्य दृष्टत्वात् । तस्यैव शरीर आत्मेत्यान-
न्दमयादपि संनिहितमात्मशब्दमपेक्ष्य पुंलिङ्गोपपत्तेरिति । तत्र । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन इत्यात्मपदस्यातिव्यवहितत्वेन संनिहितोपस्थितस्याऽऽनन्दमयस्य
परामर्शे बाधकाभावात् । तस्येत्याद्ययुक्तम् । तस्य पूर्वपर्यायसमधारण्यात्प्रधा-
नप्रतिपाद्यपरत्वाभावात् । आनन्दमयस्याऽऽत्मान्तराभावेनाऽऽनन्दमयस्यैवोक्त-
त्वेन तस्य परामर्शासंभवात् । तदुत्तरमात्मोपदेशाभावात् । यत्तु भृगु-
वल्ल्यामानन्दमयो ब्रह्मेति निर्णयमित्याद्ययुक्तम् । तावता विप्रतिपन्ना-
नन्दमयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वसिद्धेः । न ह्याकाश इति होवाचेत्यत्राऽऽकाश-
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वनिर्णयमात्रेण य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छ्रुत इत्यत्रापि
तस्य ब्रह्मपरत्वं सिध्यतीति । तत्र । सिध्यत्येव ह्येकत्र निर्णयार्थकत्वेनान्यत्रापि
तदर्थकत्वम् । आकाशपदस्य ब्रह्मपरत्वे सिद्धेऽपि विशेषाशङ्कया एवा-
धिकरणान्तरेण समाधानात् । अन्यथा वाक्यभेदेन शास्त्रापर्यवसानात् ।

यत्तु भृगुवल्ल्याम्नातानन्दमयोऽप्येतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यानन्दमय-
श्रुतोपसंक्रमितत्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानेन तद्वद्ब्रह्मैवेति । तन्न । उपसंक्रमितत्वस्य मुक्त-
प्राप्यत्वलक्षणस्योभयत्राऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधकत्वात् । स यश्चायं पुरुषः । यश्चा-
सावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्पेत्य । एतन्नमयमात्मानमु-
पसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं
विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इपाँल्लोकान्कामा-
नकामरूपाननुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते । इति ब्रह्मविद् आनन्दमयप्राप्तिश्र-
वणात् । न हि ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिरुचिता । न चैवमन्नमयादीनामपि ब्रह्म-
त्वापत्तिः । तदुत्तरमात्मोपदेशस्य बाधकत्वादिष्टापत्तेश्च । किंच विज्ञानम-
यानन्दमयोर्वेदे विकारार्थको मयडलीको बह्वचकत्वात् । यत्तु प्राचुर्ये
मयटयपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्य-
तीत्याशय इति । तत्र प्रकाशमयः सवितेत्यादौ प्रकृत्यर्थविरोधिनोऽभा-
नादिति वदन्ति । सिद्धान्ते तु पञ्चानामपि हरिरूपत्वम् । तत्परतया
सूत्रव्याख्ययैवान्यव्याख्या निरस्ता । अन्नमयादिर्यदि ब्रह्म न स्यात्तदाऽ
न्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति ब्रह्मत्वोक्तिर्विरुद्धा स्यात् । न च ब्रह्मज्ञान-
द्वारतयोपदिष्टमेतदिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्येनोपदेशात् । न च गौणं
तत् । विदुषस्तत्प्राप्तेरुक्तत्वात् । न च प्रातिपदिकमेवाभ्यस्यते । वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषेतिवदुपपत्तेरुक्तत्वात् । किंच सोऽकामयतेत्यत्र पुंलिङ्गेन
संनिहितपरामर्शना तच्छब्देन नपुंसकब्रह्मनिर्दिष्टस्यैतस्मादात्मन इति
व्यवहितात्मपदनिर्दिष्टस्य च परामर्शायोगेन संनिहितस्याऽऽनन्दमयस्य परा-
मृश्यत्वात् । सोऽकामयतेत्यस्य च कारणवाक्यस्य त्वयाऽपि ब्रह्मपरत्वा-
ङ्गीकारात् । किंच या स्थूलेयं तारा तस्याः समीपेऽरुन्धतीं पश्य येयं
शाखा तदुपरि चन्द्रं पश्येत्युपदिशन्ति ।

ननु स्थूलैवारुन्धती शाखा चन्द्र इति प्रकृते त्वन्नं ब्रह्मेति व्यजाना-
दित्यभेदोपदेशः । इतिशब्दोऽन्नत्वादिप्रकारपरः । किंचान्नमयादीनामब्रह्मत्वे
तेन ब्रह्मत्वोक्तिं विनाऽऽनन्दो ब्रह्मेत्युक्तसंभवश्च । न च सत्यमित्यादिना स्वरू-
पमुपदिश्य-पुनर्देहादिभ्रान्तिरुत्पादायितुं योग्या । प्रावण्यार्थं तदिति चेन्न । पराक्
कोशोपदेशेन प्रत्यक्त्वप्रावण्येऽतिप्रसङ्गात् । न चापरिच्छिन्नस्यासङ्गस्याऽऽत्मनः
कोशाद्यन्तरत्वं प्रत्यक्त्वं वाऽस्ति । न वा घटाकाशादिज्ञानोपायोऽपि घटा-

दिर्महाकाशज्ञानोपायः । किंचान्नादीनां प्राणादिप्रतिद्वारत्वमन्नज्ञानं विना प्राणादिज्ञानाद्ब्रह्माणि द्वारत्वेऽन्नादिपूर्वकं प्राणाद्युपदेशो न युक्तः । वैयर्थ्यात् । अन्नं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दादन्नाद्धचेव खल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादि-
 ब्रह्मलक्षणाच्च । न च तत्र मयडश्रवणाद्धिन्नविषयत्वम् । एतमन्नमयमात्मान-
 मुपसंक्रामतीत्यादावेतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यन्ते मध्ये तथैत-
 मन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादावैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यन्त उपसंहारे
 च तच्छ्रवणात् । न ह्यन्नमयादेरब्रह्मत्वे मुक्तप्राप्यत्वात्मपदवाच्यत्वादिकं
 संभवति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति
 पुनरुपसत्तिस्त्वेकगुणविशिष्टं श्रुत्वा निदिध्यासनेन साक्षात्कृत्य गुणान्तरवि-
 शिष्टतया निदिध्यासनार्थमनुज्ञामादातुमुक्तं ह्युत्तरप्रस्थाने वरुणो भगवो
 ब्रह्मोपदिश्योवाच न श्रवणमात्रेण कृती भवान्, न ब्रह्मश्रवणमात्रं साक्षा-
 त्कारहेतुरतस्त्वया मनननिदिध्यासनरूपं तपः कर्तव्यमिति । स चैवमुपदिष्ट-
 स्तावद्रूपं युगपत्सर्वगुणविशिष्टं साक्षात्कर्तुमशक्यत्वान्मनननिदिध्यासनाभ्यामन्नाख्यं
 भगवद्रूपं साक्षात्कृत्य गुरुप्रसादलब्धं धनं तस्मै निवेदितुं प्राणाख्यरूपान्तर-
 साक्षात्काराय मनननिदिध्यासने कर्तुं गुरोरनुज्ञामादातुं च पुनर्गुरुमुपससार ।
 एवमग्रेऽपि । तन्न । यदनुजानीहीति वक्तव्येऽधीहीति वदति तदहं-
 कारनिरासार्थम् । अन्नमयप्राणर्मयमनोमयविज्ञानमया मे बुद्ध्यन्तामिति वाक्ये
 तु ब्रह्मशब्दाभावात्तल्लक्षणाभावान्मुक्तप्राप्तिकथनाभावाच्च । रसशब्देन विशेष-
 णाभावेनाथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरित्यादाविव
 संज्ञाभेदात् । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव प्रकरण-
 भेदाच्छुद्धिप्रार्थनलिङ्गञ्च । नात्रान्नमयादयो ब्रह्म किंतु कोशाः ।
 अत्र तु कोशान्तर्गता भगवन्मूर्तिविशेषा अन्योऽन्तर इत्यन्यत्वान्तर-
 त्वाद्युक्तिस्त्वधिष्ठानभूतकोशानामन्यत्वादन्तरत्वाद् भगवतो बहुरूपत्वाच्च युक्ताः ।
 उक्तं च मोक्षधर्मे—तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः । ततो
 मुक्तात्मनो भूत्वा ते प्रद्युम्नतनौ स्थिताः । प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं
 ततः । ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति
 वै । इत्येकस्यैव पूर्वोत्तरत्वं तत्रैव । स वासुदेवो विक्षेपः परमात्मा
 सनातनः । ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः संकर्षणः प्रभुः । संकर्ष-
 णाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स्वयंप्रभुः । प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्सोऽहंकारः

स ईश्वर इत्युक्तम् । तस्माच्छ्रुतिविरोधाभावान्न सूत्राण्यन्यथा नेयानि । अनन्तशाखातत्त्वविदा भगवतेरितं कथमन्यथाकर्तुं शक्यं श्रुतिद्वेषं विना । उक्तं च ब्रह्मसूत्राणां निश्चितत्वम् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमाद्भिर्विनिश्चितैरित्यादौ सूत्रास्वारस्यं परैरेव स्वीकृतमिति ॥ १९ ॥

ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ १ । १ । २० ॥

अत्रान्तःस्थत्वलिङ्गसमन्वयस्याधिदैवगतेन्द्रादिनामसमन्वयार्थत्वात्पादसंगनिर-
नन्तरसंगतिस्त्वानन्दमयस्यादृश्यत्वस्यान्तःस्थत्वश्रवणादन्तःस्थस्य चाविष्णुत्वादा-
नन्दमयोऽपि न विष्णुरिति पूर्वसिद्धान्नाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादाक्षेपिकी ।
तत्रान्तःस्थो विष्णुरिन्द्रादिर्वा । तदर्थं किमिन्द्रादिश्रुत्यनुसारेण समुद्रशा-
यित्वादिलिङ्गं नेयमुत विपरीतम् । तदर्थं श्रुतिर्निरवकाशा लिङ्गं तु
सावकाशमुत विपरीतमिति । तत्रेन्द्र एवान्तःस्थ इन्द्रो राजा जगतो
य ईशे त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तम् । तैन्निरियेऽन्तःप्रविष्टकर्तारमेतमन्त-
श्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सैहैव सन्तं न विजानन्ति देवा इति
श्रुतम् । ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव् आत्मानं सतारं बृहस्पतिमि-
तीन्द्रादिश्रुतेः । यथा सिद्धान्तप्रापकनद्धावेऽपि तदज्ञानेन पूर्वपक्षस्तथा
सूर्यादिप्रापकसद्धावे तदज्ञानेनेन्द्राद्येकैकावधारणेनानेकपूर्वपक्षः । विष्णुलिङ्गानां
बहुत्वेऽपि बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य स्वभावप्रयुक्तप्राबल्याद्दुर्बलत्वात् । न
च तेषां निरवकाशत्वम् । समुद्रस्थत्वादेर्वरुणादावपि सत्त्वात् । निर-
वकाशत्वेऽपि प्रबलया श्रुत्या बाधः । ब्रह्मेन्द्रमग्निमिति ब्रह्मशब्दस्तु ब्रह्मा-
न्वविन्ददित्यादाविव तपसाऽन्वविन्ददित्युत्तरवाक्यस्थक्रियापेक्षितकर्तृसमर्पकत्वेन
प्रथमान्तपुंलिङ्गत्वाच्च चतुर्मुखपरो न परब्रह्मपरः । इन्द्रादिरेवान्तःस्थः ।
स एवाऽऽनन्दमयो न वि[ष्णु]रिति प्राप्ते । समुद्रान्तःस्थो विष्णुरेव ।
तस्यैव देवाक्षेपत्वादिधर्मोपदेशात् । यद्यप्येन्द्राद्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ
श्रुत्या लिङ्गबाधाच्छ्रुतेरुत्सर्गतो बलवत्त्वं तथाऽपि श्येनेनाभिचरन्यजे-
तेत्यादौ श्येनशब्दोऽत्र स्तुतोऽपि यथा श्येनो निपत्याऽऽदत्त इति वाक्य-
शेषोक्तस्य सादृश्यस्य श्येनेऽनुपपत्या यागपरस्तथा समुद्रान्तःस्थत्वादी-
नामन्यत्रासंभवादिन्द्रादिशब्दा विष्णुपरा एव । अन्तःसमुद्रे मनसा
चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णं समुद्रेऽन्तः कवयो विचक्षते । मरीचीनां
पदमिच्छन्ति वेधस इति श्रुतौ । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नर-

सूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति वैष्णवे । महोदधिशयोऽन्तक इत्यानुशासनिके च । समुद्रान्तःस्थत्वस्य विष्णवेकलिङ्गत्वप्रसिद्धेः । न रीयते क्षीयते येन नरः परमात्मा । तस्माज्जाता आपो नारा अत एव नरसूनवः । ताः सृष्टेः पूर्वमयनं योगनिद्रास्थानं यस्य स तथेत्यर्थः । तथा वाऽऽनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन निरवकाशल्लिङ्गेन निर्णयोपपत्तेः । किंच-इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । महेन्द्रो वसुदो वसुरिति विद्वद्रूढेरनन्याधनित्वनिरवधिकत्वरूपपरमैश्वर्यस्य च विष्णावेव सत्त्वेन तत्रैवेन्द्रादिपदानां मुख्या वृत्तिः ॥ २० ॥

नन्वस्मिन्प्रकरण एकमेव वस्तु प्रतिपाद्यं तथा चेन्द्रादिपदानामहं भवो भवन्त-
श्चेत्याद्यनुसारादभेदाभिप्रायेण मुख्यवृत्तिरेवेन्द्रादावित्यत आह—

ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ ॥ १ । १ । २१ ॥

इन्द्रस्याऽऽत्मा निहितः पञ्च होता वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः । अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्ददिति भेदव्यपदेशात् । शक्रादितोऽन्य एवं समुद्रस्थो हरिः । सोऽन्तकः स प्राणभृत्स प्राणना-
यकः स रुद्रः स ईशः स हरिरिति श्रुत्यन्तरेऽभेदविवक्षायां स रुद्र इत्यनेन स ईश इत्यस्य पौनरुक्त्यापत्त्या तत्तच्छब्दवाच्यताया विवक्षणी-
यत्वात् । प्रथमः स कृत्तिर्विश्वकर्मा प्रथमो मित्रो वरुणोऽग्निः स प्रथमो बृहस्पतिरिति श्रुत्यन्तरे प्रथमपदेन भेदप्रतीतिश्च । भीषाऽस्माद्वातः पवत इति भयादस्याग्निस्तपतीति श्रुत्यन्तरे च भेदोक्तेर्न तु नारायणादिनाम्नामत्र संभवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तित इति स्मृतेश्च । यं न देवा न मुनयो न वाऽहं न च शंकरः । जानन्ति देवदेवस्य तद्विष्णोः परमं पदमिति चतुर्मुखोक्तेश्च । अहं भव इत्यादिकं तु तत्स्थ-
त्वादित्यर्थकम् । अन्यश्च परमो राजंस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थत्वा-
दनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधव इति महाभारतोक्तेः । न च कल्पितभेदपरं भेदवाक्यं तात्त्विकस्त्वभेद इति वाच्यम् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादावपि ग्रहणाग्रहणयोः कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यां व्यवस्थापत्तेः । केचिदेतत्सूत्रद्वयमथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च्छान्दोग्योक्ताक्षादित्यान्तःस्थपु-
रुषस्येश्वरत्वसमर्थनपरत्वेन व्याचक्षत इति । तत्रान्तर उपपत्तेरित्यस्यानारम्भा-

पत्तेः । न च य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष त आत्मेति होवाचे-
त्येतद्वाक्यमधिकृत्य तत्प्रवृत्तमिति वाच्यम् । वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रा-
पर्यवसानापत्तेः । किञ्च य आदित्यमन्तरो यमयतीति भेदप्रतिपादनमयुक्तम् ।
आरोपितनियामकत्वस्य जीवेऽपि संभवात् । न च जीवे-पाप्मनो व्याव-
हारिकत्वे न तद्वाहित्यं प्रातिभासिके तथाऽन्तर्नियामकत्वमपि तथेति वाच्यम् ।
त्वन्मते तेषामुपास्यनिष्ठत्वात् । उपास्यानां तु नामादौ ब्रह्मत्वादीनामिव
प्रातिभासिकत्वं नियमादिति ॥ २१ ॥

ॐ आकाशस्तलिङ्गात् ॐ ॥ १ । १ । २२ ॥

अत्राधिभूतगताकाशादीनां समन्वय उच्यतेऽतो भूतेष्वकाशस्य प्राधा-
न्यात्सूत्रे तस्य कीर्तनम् । छान्दोग्येऽस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश
इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं
प्रत्यस्तं यान्त्याकाशो ह्येवैतेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । स एष परो-
वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इति श्रुतम् । पूर्वत्रान्तःस्थत्वरूपैकलिङ्गसम-
न्वयेन बहूनामसमन्वयोऽत्र त्वाकाश इत्येकनामसमन्वयेन बहुलिङ्गसमन्वयेन
बहुलिङ्गसमन्वयोऽतोऽनन्तरसंगतिः । पुनरधिकां शङ्कं कृत्वा पूर्वन्याय
एवातिदिश्यत इत्यातिदेगिकी । अत्राऽऽकाशः किं भूताकाशो ब्रह्म वा ।
तत्राऽऽकाशशब्देन योगरूढिभ्यां भूतमेवोच्यते । आकाशनमवकाशत्वं ह्यव-
काशशब्दनिर्वचनलभ्यम् । तच्च भूते प्रसिद्धम् । प्रयोगोऽपि लोकवेदयोर्भूत
एव । न च पूर्वेण गतार्थम् । इन्द्रादिशब्दानां पुरंदरादिष्वमुख्यत्वं हि
निरवधिकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यस्याभावात् । भगवत्येव संभवाच्च । न
त्वाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवकाशत्वं भूते निरवधिकं न संभवति । न
चेन्द्रादिगतैश्वर्यादेरिव तदधीनत्वम् । ऐश्वर्यं हि वर्षणशासनपालनादिरूपा
चेष्टा । सा चाऽऽगन्तुकज्ञानेच्छादिकारणसापेक्षा चातः स्वयमागन्तुकत्वाच्च
कारणद्वारा स्वरूपतश्च परमेश्वरप्रसादाधीना संभवति । आकाशशब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तं तु निरवध्यवकाशत्वादिकं न तावदागन्तुकज्ञानादिद्वारा परमे-
शाधीनं न स्वरूपतः । स्वाभाविकत्वात् । तस्मादाकाशशब्दवाच्यं भूत-
मेवेत्यधिकशङ्केति प्राप्ते । निरवकाशपरोवरीयस्त्वादेरनेकलिङ्गदाकाशपद-
वाच्यं ब्रह्मैव । प्रथमप्रतीतस्यापि सर्वभूतकारणत्वोद्भूते कथंचिद्व्याख्या-
[तुमशक्यत्वात् । परोवरीयस्त्वादेः सर्वथा तत्र नेतुमशक्यत्वात् । तथा हि-

अस्य लोकस्य का गतिरिति पृथिवी गतिरिति प्रश्नस्योत्तरमभिधाय कथ-
मेतत्, अपां कार्यं हि पृथिवी तत्रैव लीयत इति तासामेव पृथिवी
गतित्वोर्पत्तिरित्यवाद्येव पृथिव्याद्याश्रयो नत्वाकाश इत्याशङ्क्य मैवं मूल-
कारणत्वादित्याह—सर्वाणीति । तस्मादन्तवत्याकाशादावनन्तत्वादिलि-
ङ्गसंभवेनाऽऽकाशपदोपलक्षितसकलाधिभूतशब्दैः परममुख्यवाच्यो हरिरिति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ १ । १ । २३ ॥

अत्राऽऽध्यात्मिकप्राणादिशब्दसमन्वय उच्यते । अत्र प्राणशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तं जीवनादिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धस्य वायो-
रेवेति स एव प्राणशब्दवाच्यो न तु विष्णुरित्यधिकाऽऽशङ्कानिरसनेन
पूर्वन्याय एवातिदिश्यत इत्यातिदेशिकी संगतिः । तद्वै त्वं प्राणो अभवः ।
महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः । यद्देवा नः प्राणयो नवेति
श्रुतम् । अत्र प्राणः किं मुख्यवायुरुत ब्रह्म । तदर्थं किं प्राणश्रुति-
प्रसिद्धचनुसारेण श्रीपतित्वादिलिङ्गं बाध्यमुत विपरीतम् । तदर्थं
प्रसिद्धिबाधे श्रुतेर्मुख्यत्वहानिरुत नेति । तदर्थं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जीव-
नहेतुत्वं ब्रह्मणि नास्त्युतास्ति । तत्र लोकवेदयोर्मुख्यवायावेव प्रयोगात्
स एव प्राणपदाभिधेयः । न च पूर्वन्यायेन गतार्थमिदं सूत्रमिति वाच्यम् ।
इन्द्राकाशादिश्रुतेः । प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्रासंभवाद्धरौ संभवाच्चान्यत्र परि-
हारेऽपि प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवनचेष्टादिहेतुतारूपस्य वायौ सत्त्वेना-
गतार्थत्वात् । अत एवाऽऽनन्दमयोक्ताया विष्णोः प्राणताया इहाऽऽक्षेपान्न
गतार्थता । किंच जीवनादिहेतुत्वं न ब्रह्मगतं नाप्यन्यगतं तदधीनम् । अनु-
पलम्भात् । तस्मान्मुख्यवायुरेव प्राणः । स एवाऽऽनन्दमयः । तस्यान्त-
रधिकरणे पूर्वपक्षितेन्द्रादिवदानन्दवल्ल्यामानन्दमयाद्भेदव्यपदेशाभावेनाऽऽकाशा-
धिकरणे पूर्वपक्षिताकाशवच्च जडत्वाभावेन स्वत एवाऽऽनन्दमयत्वसंभ-
वादिति प्राप्ते । सर्वत्र मध्ये वामनमासीनमिति वामनशब्दादुत्तरत्र च गुह्यं
ब्रह्म सनातनमिति ब्रह्मशब्दाच्च ब्रह्मैव प्राणः । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च
पत्न्याविति श्रीपतित्वादेरन्यत्रासंभवाच्च । लक्ष्म्यादिशब्दानां तु बहुत्वाद-
न्यत्र प्रयोगायोगेन मुख्यार्थत्यागायोगात् । प्राणशब्दस्थानेकत्वात्प्राणस्य प्राणः ।
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुज इति ब्रह्मणि प्रयोगाच्च ।

श्रीपतित्वादेरिव भर्ता सन्नित्यत्र तमेव मृत्युममृतं तमाहुः । भर्तारं गोप्ता-
रमाहुः । परस्ताद्वेद परत आवभूव । संवाधां चर्यां संदधे ब्रह्मणोऽप-
रमत इत्यादिब्रह्मलिङ्गानां सत्त्वात् । मातृश्वश्रुतिरप्यन्तराधिकरण-
न्यायेन हृत्संततमिति हृत्श्रुत्या निरुपपदं संहतत्वलिङ्गेन च ब्रह्मपरा ।
न चाशरीरस्य ब्रह्मणो व्यतिरेकाभावेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनहेतुत्वमिद्धि-
रिति वाच्यम् । शक्तिविशेषेणोऽभ्याप्यस्मदादिशरीरादुत्क्रमणस्य वक्ष्यमाणत्वात्
॥ २३ ॥

ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ १ । १ । २४ ॥

अत्र लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धज्योतिर्नाम्नो ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादना-
दास्ति शास्त्रादिसंगतिः । यो वेद निहितं गुहायामित्युक्तम् । तच्च
गुहानिहितम्—वि मे कर्णायनप्रतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं
यत् । वि मे मनश्चरति दूर आधीः किंस्विद्वक्ष्यामि किमु नु मनिष्ये ।
इति ज्योतिरग्निरुत विष्णुरिति । तत्राग्निरेव । एतत्सूक्तस्याग्निसूक्तत्वात् ।
न च प्रकरणात्लिङ्गबलीयस्त्वेन गुहानिहितत्वलिङ्गेन तद्बाधः । ज्योतिःश्रुते-
रग्नावेव रूढत्वात् । यद्यपि ज्योतिःशब्दस्तमोविरोधिमात्रे प्रसिद्धस्तथाऽपि
हृदयाहितत्वलिङ्गान् त्वामग्ने त्वमसीत्यग्निशब्दसंनिधानाच्चाग्निपर इति प्राप्ते ।
ज्योतिरत्र हरिरेव । करणेभ्यो विदूरत्वेन चरणाभिधानात् । इयदिति परि-
च्छेदानर्हवैभवत्वरूपं कर्णादिविदूरत्वं लिङ्गं विष्णावेव । न सर्वथा कर्णा-
दिविदूरत्वं काप्यसंभवात् । तच्च परो मात्रयेति श्रुत्योक्तं निरवका-
शत्वम् । न ह्यग्निर्देवानामवम इत्याद्यवमतया, भीषादग्निस्तपतीति नियम्यतया
परिह्येनं त्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरिति मरणादिमत्तया च
श्रुतस्याग्नेरपरिच्छेद्यं वैभवमग्निश्रुत्यादि त्वग्निना अग्निः समिध्यते तदेव
ज्योतिषां ज्योतिः । नारायणः परो ज्योतिर्विष्णुरेव ज्योतिः । अहम-
ग्निरहं हुतम् । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्विष्णौ साव-
काशमिदं न विष्णुसूक्तमित्यध्यापकप्रसिद्धिस्तु धान्यमक्षीति मन्त्रस्य
मांसहविष्कयागे निविष्टस्य मांसमासीत्युहे कर्तव्ये मृगोऽसीत्यूहवत्
प्रसिद्धविष्णवादिशब्दाभावादज्ञानमूला । यद्यप्यत्र वाक्यशेषे विश्वे देवा
अनंस्यनभिपाना इति सर्वदेवोपास्यत्वादिकमपि निरवकाशं विष्णुलिङ्ग-
मस्ति तथाऽपि कर्णादिविदूरवद्विषयवाक्य एवाश्रुतत्वात्परिच्छेद्यवैभवान्त-

भूतत्वाच्च न पृथगुक्तम् । यद्यप्यत्र ज्योतिःकर्णादीनां विरुद्धचरणरूपं कर्णादिविदूरत्वं वक्तुं विचरणाभिधानादिति सूत्रयितव्यं तथाऽप्युपसर्गस्थ द्योतकत्वमात्रं धातोरेव विचरणाभिधायकत्वमिति प्रदर्शनाय चरणाभिधानादित्युक्तम् । विचरणाभिधानादित्युक्तौ हि श्रुतौ वीत्यनेन चरतीत्यस्य मे मन इति पदद्वयव्यवहितत्वाच्छ्रुत्यनुगमो न स्यात् ॥ २४ ॥

ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि

दर्शनम् ॐ ॥ १ । १ । २५ ॥

छान्दोग्ये—अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते । विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु । इदं वा तद्यदिदमस्मिन्पुरुषे ज्योतिरिति । एतच्च गायत्रीत्वेन पठ्यते । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदम् । वाग्वै गायत्री । वाग्वा इदं सर्वमिति श्रुतम् । अत्र प्रसिद्धगायत्रीनाम्ना हरौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । गायत्रीमन्त्रो विष्णुर्वा । तत्र मन्त्र एव गायत्रीपदवाच्यो न हरिः । गायत्रीपदस्य मन्त्रे रूढत्वात् । न च पूर्वणेदं गतार्थम् । धर्मिण आकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतो जन्मस्थितिलयेष्वीशाधीनत्वे धर्मस्यापि पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वम् । तदधीनतया तत्र मुख्यत्वोपपत्तेः । नैवं प्रकृतेऽर्थबोधकत्वरूपगानकर्तृत्वस्याध्येतृणां पापाद्रक्षणरूपत्राणकर्तृत्वस्य च ब्रह्मण्यभावात् । वेदस्यानादित्वाद्विनाशित्वाच्च । अर्थबोधकश्रुतत्वस्यापि स्वाभाविकत्वान्नेशाधीनत्वम् । किंचाऽऽकाशादिवाक्येषु सन्त्यैश्वराणि लिङ्गानि न प्रकृते । प्रत्युत गायत्री वा इदं सर्वं गायत्री वाग्वै गायत्रीत्यादय एव शब्दाः । न च छन्दसः सर्वान्नमयत्वं विरुद्धम् । ब्रह्मणोऽपि साम्यादिति प्राप्ते । चेतसोऽर्णार्थमुपासार्थं गानत्राणकर्तृत्वरूपगायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टो हरिरेव हि निगद्यते । गायति त्रायते चेत्यादिदर्शनं ज्योतिर्गायत्रीपदवाच्ये हरिरेव । यथाऽनादेर्गगनादिपरिमाणादेर्गमनाद्यधीनत्वं तथाऽनादिश्रुतीनामपि भगवदधीनत्वात् । यथा मायिमतेऽनादेर्जीवस्य ब्रह्मविभागादेरज्ञानाधीनत्वं यथा मतान्तरे दुरितप्रागभावस्य निषिद्धाकरणाधीनता तथा गायत्र्यास्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चोत्पत्त्यभावेऽपि स्थितौ ब्रह्माधीनता । दृश्यते हि योगेऽन्यापेक्षस्य पराधीनत्ववत्क्षेमेऽपि तदपेक्षस्य तदधीनता । यद्यप्यनादिस्वभावस्येशाधीनतामनुक्त्वाऽपि गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य गानत्राणकर्तृ-

त्वस्य वेदोपदेष्टरि रक्षके च विष्णावेव संभवेन तस्य हरिपरतां वक्तुं शक्यम् । न च योगाद्बुद्धिः प्रबला । रूढिबाधकमहायोगेशाधीनत्वोक्तेः । गायति त्रायते चेति श्रुत्योक्तत्वात् । निरदकाशहरिलिङ्गनुग्रहाच्च । रूढि-
त्यागेन योगस्यैव ग्राह्यत्वात् । सर्वच्छन्दोभिधो ह्येष सर्वदेवाभिधो ह्यसौ । सर्वलोकाभिधो ह्येष तेषां तदुपचारतः ॥ इति भाष्योक्तस्मार्तरूढेरपि सत्त्वाच्च । तथाऽपि व्रीहीनवहन्तीत्यत्र द्वितीयाश्रुतिमतन्त्रीकृत्यावघाते लिङ्गद्वीहि-
शेषतोक्ता । द्वितीये तथा हुतमनन्त्रीकृत्य च्छन्दोगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्माधीनत्वेन हरावेव महायोगेन परममुख्यत्वमिति प्रदर्शनार्थमनादिस्व-
भानियामकशक्तिरूपमद्गुणसिद्धचर्चं विष्णावनादिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दसमन्व-
यसिद्धचर्चं चेशाधीनतोक्ताऽतो हरिरेव गायत्र्यादिपदवाच्यः ॥ २५ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ भूतादिव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॐ ॥ १ । १ । २६ ॥

एवं गायत्रीपदार्थस्य ब्रह्मत्वे भूतादिव्यपदेशोपपत्तिर्भवति । एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि । सर्वभूतान्यस्य पादः शक्त्येकदेशस्थितानि । विष्टभ्याहापिदं कृत्स्नमे-
कांशेन स्थितो जगदित्यनुसारात् । पुरुषो वै नारायणः । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्येष वा चिन्त्यः । परमो हरिः पुरुषः परमात्माऽजो नारायणः प्रभुरिति श्रुतेः । यथा हि पौरुषे सूक्ते विष्णु-
रेवाभिधीयत इति स्मृतेश्च न ह्येते धर्मा गायत्र्यादौ संभवन्ति ॥ २६ ॥

ननु त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्वमुपदेशः सप्तम्यन्तः परो दिव इति च पञ्चम्यन्त इत्युपदेशभेदानैकमत्रोच्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

ॐ उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ ॥ १ । १ । २७ ॥

त्रिपादस्यामृतं दिवीति गायत्र्या द्युस्थितत्वोक्तिः । परो दिव इति ज्योतिषो दिवः सकाशात्परत्वोक्तिश्चेति न विरुद्धम् । विवक्षाभेदेनोभयोरपि संभवात् । भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयाभिप्रायेण लक्षयोजनोच्छ्रितान्तरक्षोपरि-
तनश्चेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठानां द्युत्वात्तद्गतरूपं दिवीत्युच्यते । सप्तलोका-
पेक्षयेन्द्रसदनस्य द्युत्वाद्द्वैकुण्ठस्य दिवः परत्वम् । मेरोरपि द्युत्वात्परानन्तास-
नस्य दिवः परत्वम् । सूर्यमण्डलस्य द्युत्वात्तदुत्तरश्चेतद्वीपस्य दिवः पर-
त्वम् । तत्रस्थमूर्तित्रयस्य दिवः परत्वं च युज्यते ।

यत्तु चतुःसूत्र्येकमधिकरणम् । चरणाभिधानादित्यस्य पादाभिधाना-
दित्यर्थः । पादाभिधानं चाथ यदत इति च्छान्दोग्यगतमेवेति । तन्न ।
ज्योतिर्भूतौदिसूत्रयोः पौनरुक्त्यापत्तेः । अथ चरणाभिधानादित्यनेन पादोऽस्य
सर्वा भूतानीति मन्त्रवाक्यस्थसर्वभूतानामेकपादत्वममृतस्य त्रिपात्त्वं चोच्यते ।
भूतादिपादेत्यनेन तु सैषा चतुष्पदेति ब्राह्मणवाक्यस्थभूतपृथिवीशरीरहृदयानां
पादत्वमुच्यते । ब्राह्मणवाक्ये हीदं सर्वं भूतमिति । भूतं येयं पृथिवीति ।
पृथिवी यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमिति । शरीरं यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृद-
यमिति । हृदयं चोक्त्वा सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति
भूतादीनां चतुर्णां पादत्वमुच्यते । ततो न पुनरुक्तिरिति चेन्न । चरणाभि-
धानादित्यनेन पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्येति मन्त्रस्थपादाभिधानद्व-
यस्येव ततोऽधिकार्थब्राह्मणस्य पादाभिधानस्थापि वक्तुं शक्यत्वेन भूता-
दिसूत्रवैयर्थ्यात् । किंच त्वन्मते हि ब्रह्मणस्तत्पादत्वं तत्र तदात्म-
कत्वं चरणाभिधानादित्यनेनैवोक्तमिति किं तदेकदेशरूपभूताद्यात्म-
कत्वप्रतिपादकेन भूतादिसूत्रेण । किंच चतुष्पदेत्यत्र चतुःशब्दो न
भूतादिपरः । पूर्ववाक्ये भूतादिवद्वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वमिति वाचोऽ-
स्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति प्राणानां चोक्त्वा भूतादीनां षट्कत्वेन
चतुष्टयायोगात् । अत एव श्रुतौ षड्विधेत्युक्तम् । तस्मात्सैषेत्यत्र न पूर्व-
वाक्यस्थानां चतुर्णां भूतादीनां पादत्वमुच्यते, किंतु षड्विधमनूद्य चतु-
ष्पादत्वं विधाय तद्विवरणाय पादोऽस्येत्यादि प्रागुदाहृतम् । दिवि दिव
इति विरुद्धविभक्तिसहितद्युप्रातिपदिकार्थसंबद्धस्यैक्यं तद्रहिनचतुःसंख्यासं-
बद्धानां तु मन्त्रब्राह्मणस्थपादानां भेद इत्यस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्च । तस्मा-
न्मान्त्रवर्णिकादन्यस्य पादाभिधानस्थाभावात्तस्य चरणाभिधानादित्यनेनैवोक्त-
त्वात्परमते भूतादिसूत्रवैयर्थ्यम् । अस्मन्मते भूतादीत्यत्राऽऽदिशब्दस्त्वमृतं
दिवीत्युक्तामृताख्यस्वरूपपरः । न चात्र पादमुद्दिश्य विश्वभूतविधिः । येन
पादैकत्वादिकमुद्देश्यविशेषणत्वान् । ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्ववद्विवक्षितमिति
चतुष्पादत्वं सिध्येत । किं भुवि विश्वभूतोद्देशेन पादविधिः पादानां जिज्ञा-
सितत्वात् । पशुना यजेतेत्यत्र पश्वेकत्ववद्विधेयगतत्वादेकत्वं विवक्षितम् ।
यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेत्यत्र सप्तम्यन्तः पौर्णमासीशब्दः काले
मुख्यः । तृतीयान्तः कर्मण्यमुख्यः । तथा त्रिपादित्यत्र पादशब्दः स्वरूपे

मुख्यः । पादोऽस्य सर्वा भूतानीत्यत्र भिन्नांशे त्वमुख्यः । यत्तुभ-
यस्मिन्नित्यादेर्यथा वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि श्येनः वृक्षाग्रे श्येनो . वृक्षाग्रात्परत्र
श्येन इति व्यपदिश्यते तथा दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युच्यते ।
यथा वा वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन वृक्षात्परत्र श्येनः । एवं त्रिदिवः
परमपि ब्रह्म दिवीत्युच्यत इति । तत्र यस्य वृक्षाग्रस्य यं प्रति मुख्य-
माधारत्वमवधित्वं वा तस्यैव तं प्रत्येव मुख्यस्यावधित्वस्याधारत्वस्य विव-
क्षया वृक्षात्परः श्येन इति प्रयोगाभावेन दृष्टान्तासिद्धेः । यद्भ्रामत्यां
यदाधारत्वस्य विवक्षया वृक्षादित्यमुख्यं तदा वृक्षाग्रात्परत्र श्येन इत्यत्र
श्येनशब्दो वृक्षाग्रश्येनावयवादुपरितनश्येनावयवावच्छिन्नश्येनलक्षकः । अग्रशब्दो
वाऽग्रादिभागलक्षकः । यदा त्ववधित्वं मुख्यं तदाऽग्र इत्यत्र सप्तमी सामीप्यं
लक्षयति । एवं दार्ष्टान्तिकेऽपि ज्योतिःशब्दो वा दिव इत्यत्र द्युशब्दो
वा दिवीत्यत्र सप्तमी वा लक्षणयेति । तत्र ज्योतिषो ब्रह्मणो निरव-
यत्वालक्षणादिप्रसङ्गाच्च . पृथिव्यां द्यौर्महामेरुरित्यादिस्मृतिविरोधाच्च । यच्च
जागरिते जीवस्य शरीरं बाह्याकाशः स्थानं स्वप्ने तु तन्मध्याकाशः
सुप्तौ तु हृदयाकाशस्तथा चाऽऽवस्थात्रयं विशिष्टो जीवस्त्रिपादुक्तः ।
त्रिविधाकाशे च द्युशब्दार्थ इति तत्र जाग्रदाद्यवस्थावतो विश्वादिशब्द-
वाच्यस्य दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजस इत्यादिश्रुत्यादिना
स्थानान्तरोक्तेः । जागरणादौ जीवस्य बाह्यादिशब्दार्थभोगेऽपि हृदि ह्येष आत्मेति
श्रुत्या हृदयस्थजीवस्य बाह्याकाशादिस्थानत्वे मानाभावाच्च । जीवेऽमृतत्वस्या-
संभवाच्च । दिवि दिव इति वाक्ययोरैकार्थ्यस्य संमतत्वेन दिव इति वाक्योक्तस्य
ज्योतिषोऽपि जीवत्वापत्त्या ब्रह्मत्वसिद्धान्तहानेश्च ॥ २७ ॥

ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ १ । १ । २८ ॥

अत्र श्रुतिलिङ्गबाहुल्येन गायत्र्यधिकरणसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्ते-
रनन्तरसंगतिः । अत्र प्राणः किं मुख्यप्राणादिः किंवा विष्णुरिति
चिन्ता । नन्वत एव प्राण इत्यनेन गतार्थम् । न च पूर्वत्र वायुपर-
त्वस्यैव निरासः ... ? । इन्द्रजीववायुपरत्वानामिति भेदः । अस्य बहु-
विषयस्य तेनागतार्थत्वेऽप्यनेनाल्पविषयस्य गतार्थत्वानिरासादिति चेन्न ।
इन्द्रादिलिङ्गदीनां विष्णौ प्रवर्तयितुमक्यत्वेनैव पक्षोदधात् । तथा हि-
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवत् । यन्महानभवत्तन्महाव्रतमभवादित्यादौ यो .

वृत्रहन्तेन्द्रो महाव्रते यजमानः प्रकृतः स एव तमिन्द्र उवाच प्राणो वाऽहमिति । न हि वृत्रहन्तृदं महाव्रते यजमानत्वादिकं ब्रह्मणि युक्तम् । न वा प्राणो वाऽहमिति प्रसिद्धेन्द्रोऽप्युक्तोऽहं ब्रह्मणि युक्तः । इन्द्रोऽस्य हन्ताऽधिष्ठातुरिन्द्रियत्वात् । जीवोन्द्रियजन् फलाश्रयत्वात् । जीवस्य मुख्यस्य सर्वेन्द्रियस्वामित्वात् । प्राणित्वात् देहादुत्क्रमणप्रवेक्षौ ततो देहपानोत्थाने प्राणसंवादश्चेति मुख्यप्राणस्य च लिङ्गान्न विष्णुरिति प्राप्ते । तं देवाः प्राणयन्तेति देवोपारान्वं, तं भूतिं देवा उपासांचक्रि इति भूतित्वेन देवोपास्यत्वं, सर्वे वेदा अपरदत्तानि तद्वेदप्रतिपाद्यत्वं, प्राणो ह्येष य एष तपतीति सुदृग्गडलस्यत्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानीति सर्वान्नर्यामित्वं श्रूयते । न हि ब्रह्मनिर्गते प्राणि संभवन्ति । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृशते तस्य यथा कप्याभं पुण्डरीकमेवाक्षिणी । पुरुष एवेदं सर्वम् । अन्तरिक्षे च त्मर्षं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतिभिः । वेदैश्च तैरहंमन् वेदाः, ध्रुवः सदा सवितृमण्डलमध्यधर्ती नारायणः सरमिजामनगंनिविष्टः, विष्टभाहमिदं कृत्स्नमित्यादिस्मृतिभिरेवानुगमोक्तेः ॥ २८ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्दध्यात्मसंबन्धभूमा

ह्यस्मिन् ॐ । १ । १ । २९ ॥

तमिन्द्र उवाच ऋषे भियं वै धामोपागा वरं ते ददामीति स होवाच त्वमेव जानीयामिति तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृष इति बृहतीसहस्रवक्तुर्विधामित्रस्यन्द्रेण प्राणनयाऽऽत्मोपदेशात् । अथ चक्रुरिन्द्रस्य प्राणनया स्वस्योपदेशान्नायामिन्द्रेण विष्णुः । प्रसिद्धेन्द्रस्यैव वृत्रहन्तेत्यादौ महाव्रतयजमानत्वेन प्रकृतत्वात् । नायं प्राण इन्द्रः । अस्मिन् हि प्रकरणेऽवस्थितस्य प्राणो वा अहमस्म्यृष इति परमात्मत्वमुक्त्वा तस्यैवाध्यात्मनः प्राणानां प्राणः सर्वाणि भूतानीत्यादिना बहुस्थलसंबन्धः । सर्वगतत्वमेवेन्द्रेणोक्तं विद्यते । अथवेन्द्रं बहुपरमात्मसंबन्धो विद्यते । तदपेक्षयैवायमुपदेशः, सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इत्यनुसारान् । स्वस्मिन्स्थितः परेश इन्द्रेण सर्वव्यापकत्वेन भूभोव्यत इति भावः ॥ २९ ॥

उक्तमुपपादयति—

ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ ॥ १ । १ । ३० ॥

यथा वामदेवोऽहं मनुरहं सूर्य इत्यादिकमन्तर्यामिप्रायेणाऽऽह तथेन्द्रोऽप्यहं प्राण इत्यादिकमाह । शास्त्रवति शिक्षयतीति शास्त्रं ब्रह्मान्तर्यामि तद्दृष्ट्या तदभिधायेण नतु शास्त्रोक्तप्राणो विष्णुः । एष परमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वा तावदभ्यार्चत् । प्राणो ह्येष य एष तपति शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्तीति प्राणस्योक्तशतायुष्ट्वस्योपर्यपि भवन्तीत्यादिना बहुस्थलेषु संबन्धाभिधानान् । शतायुष्ट्वस्य जीवल्लिङ्गत्वात् । ता अहिंसत्ताहमुक्तथमस्म्यहमुक्तथमस्मीति प्राणस्येन्द्रियैः सह कलहश्रवणात् । प्राण उदक्रामत्तप्राण उत्क्रान्ते यद्यतः प्राणः प्राविशत्तप्राणे प्रपन्न उदतिष्ठदित्युत्क्रान्तादिश्रुतेः । तथा प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालावंशे सर्वेऽन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिन्द्रियाणि शरीरं सर्वं आत्मा समाहिते इति स जीवेन्द्रियदेहधारकत्वोक्तेः । संवादादीनां तु मुख्यप्राणलिङ्गत्वात् । उदासीनौ च तावास्तां केशवश्चाञ्जसंभव इति विष्णोर्विवादादावुदासीनत्वोक्तेश्च न विष्णुः प्राण इति चेन्न । लिङ्गानां तदन्तर्यामिविषयत्वेनोपपत्तेः ॥ ३० ॥

ननु किमर्थमन्तर्यामिकथनमित्यत आह—

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॐ ॥ १ । १ । ३१ ॥

तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्तीति जीवल्लिङ्गत् । प्राणसंवादादिजीवमुख्यप्राणलिङ्गान्न प्राणो हरिरिति चेन्न । लिङ्गार्थमन्तर्यामिकथनम् । अत आह—उपासात्रैविध्यात् । त्रैविध्येऽन्तर्यामित्वस्य निवेशाद्वक्तव्यं तदिति भावः । न चोपासनमारोपः । सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इति हृद्याश्रितत्वाद्वा । वस्तुतस्तद्योगो हीहास्ति । अन्तर्बहिः सर्वगतत्वेनाऽऽश्रितत्वाच्च । स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यत् । एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय इत्यादिः । महिदासाभिधो जज्ञ इतरायास्तपोबलात् । साक्षात्स भगवान्विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधादिति ब्रह्माण्डे । केषांचिद्धृश्ये हरिः ।

केषांचिद्बहिरेवासावुपास्यः पुरुषोत्तम इति ब्राह्मे । अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनामिति च । स भगवानेतमेव मस्तकसीमानं विदार्यैतया द्वारा सुषुम्नया हृदयं प्राप्त इत्यन्त उपासना चोच्यते । स प्रागन्तःस्थो भगवानेतं प्राप्ते पुरुषमात्मान- [म]नन्ततमं ब्रह्मापश्यदिति सर्वगतोपासनार्थमुच्यते । महिदास इति बहिरुपास- नार्थमुच्यते । नन्वेकविधोपासनया ब्रह्मापरोक्षासिद्धेः परकीयश्रुत्यादि तु सावकाशम् । तथा हि —इन्द्रस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तत्प्रयुक्ताहंशब्दस्तावदहं मनुरिति वामदेवप्रयुक्ताहंशब्दवद्व्यक्तितुल्यनिरूढलक्षणया सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति ।

ननु सर्वस्वरूपत इत्यादिस्मृतिभिर्मुख्यवृत्त्या वा सर्वान्तर्यामिपरः । न च तत्रापि विवादः । विशिष्टस्य वामदेवस्य मन्वादिभावासंभवात् । अहं मन्वादिशब्दैश्चैतन्यमात्रं लक्ष्यं चेत् प्राण इन्द्र इति पूर्वपक्ष इन्द्रशब्देन विशिष्टोक्तौ विशिष्टाभिन्नस्य प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणीति सार्वान्तर्यामिकरयुक्ता स्यात् । शुद्धोक्तौ तु प्राणस्य शुद्धत्वेन प्राणो न ब्रह्मेति पूर्वपक्षानु- दयः । चक्षुरादिसाहचर्यं तु सति संशये निश्चयकम् । अत्र तूक्तलिङ्गा- दिना निश्चयात् । प्राणसंवादोऽपि त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसौत्यन्तर्यामि- ण्युपपद्यते । दुःखित्वादिकं त्वन्तर्यामिणि बाधितं शतं वर्षाण्यभ्यार्चदिति यच्छतसंवत्सरपर्यन्तं प्राणस्य जीवशरीरावस्थानं न तज्जीवलिङ्गं किंतु तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्तीति तद्धेतुकं शतायुष्ट्वम् । तच्च न प्राणे श्रुतम् । तस्माद्ब्रह्मत्वान्निरवकाशत्वाद्विष्णुलिङ्गैः सावकाशा प्राणश्रुतिरन्यथा नीयते । यत्तु प्रतर्दनं प्रतीन्द्रेण प्रयुक्तं प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वाक्यमुदाहृत्य मामेव विजानीहीतीन्द्रलिङ्गादिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति वा पुंलिङ्गाद्वक्तरं विद्यादिति जीवलिङ्गाच्चेन्द्रादिरेव प्राण इति प्राप्ते । यच्चहं मनुष्याय हिततममिति हिततमत्वादिब्रह्मलि- ङ्गाद् ब्रह्मैव प्राण इति सिद्धान्त इति । तच्च । ज्ञानादेव हि मोक्ष इति त्वन्मते परमपुरुषार्थसाधनरूपहिततमत्वस्य ब्रह्मणोऽभावात् । परमपुरुषार्थत्वमेव हिततमत्व- मिति चेत्सर्वोपप्लवरहितं मोक्षदशानुगतं शुद्धचैतन्यं हिततमं वाच्यम् । तस्य हिततमत्वं हि न विशिष्टं प्रति । तस्य मोक्षदशायामभावात् । नापि शब्दं प्रति । तस्याखण्डत्वेनास्येदं हिततममिति भागाभावात् । य वक्तु-

रूपदेष्टुरिन्द्रस्य प्राणोऽस्मीत्यात्मोपदेशान्नेति चेन्न । अस्मिन्प्रकरणे यावद्ध्य-
स्मिन्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरित्याद्यवधित्वस्य वकारं विद्योदिति वक्तु-
त्वप्रज्ञातृत्वादेशोक्तेः प्रत्यगात्मसंबन्धबाहुत्यमस्ति । पराचीनेन्द्रे च न युक्त-
मिति तत्रोपदेशादित्यनेनैवोपदेष्टृत्वरूपवक्तृत्वलाभेन वक्तुरित्यस्य वैयर्थ्यात् ।
यत्तु शास्त्रदृष्ट्येत्यस्य व्याख्यानं—इन्द्रः स्वात्मा यथाशास्त्रमार्षेण ज्ञानेनाहं
ब्रह्मेति पश्यन्मामेव विजानीहीत्युपदिष्टवान् वामदेववदिति । तन्न । चिदचि-
त्संबलितात्माऽहमर्थे ब्रह्मत्वस्य मन्वादित्वस्य वाऽभावेन मामेव जानीहि । अहं
मनुरित्यादिव्यपदेशहेतोरहं ब्रह्मेत्यादिदृष्टेर्भ्रान्तिवत्त्वेन शास्त्रदृष्टिवाभावान् । चिन्मा-
त्रदृष्टेर्भिन्नविषयकत्वेन मां विजानीहीति व्यपदेशाहेतुत्वान् । केचित्तु यस्याऽऽत्मा
शरीरमित्यादिशास्त्रेण या दृष्टिर्जीवो ब्रह्मशरीरम् । शरीरवाची च
देवमनुष्यादिशब्दवच्छरीरिपर्यन्त इत्येवं शास्त्रदृष्टिरिति । तत्रोक्तदो-
षाद्वामदेवस्य मन्वादिशरीरत्वाभावाच्च भगवत्यहं शब्दप्रयोगे शरीरशब्दः
शरीरिपर्यन्त इति लोकदृष्टेरपि हेतुत्वेन शास्त्रपदप्रयोगे विशेषे हेत्वभावाच्च ।
यत्तु जीवमुख्यप्राणतिसूत्रव्याख्यानं तत्र लिङ्गानुग्रहार्थं किञ्चिद्ब्रह्म-
वाक्यं किञ्चिन्मुख्यप्राणवाक्यं किञ्चिद्ब्रह्मवाक्यं तथा त्रयोऽप्युपास्तव्या इति
चेन्न । उपासात्रैविध्यप्रसङ्गात् । मामेव विजानीहीतीन्द्रलिङ्गस्यापि
सत्त्वेन चातुर्विध्यादिति वक्तव्यत्वापाताच्च । यत्तु भामत्यां त्रिविधोपासना-
परत्वेन वाक्यभेदेन पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यताप्रतीत्या ब्रह्मभावपरत्वमिति
सिद्धान्तितमिति । तत्र यथा हि यो वै प्राणः सा प्रजा या प्रजा स
प्राणः सह हृतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रमत इत्युपदेशो ज्ञानक्रियाग-
क्त्याश्रयबुद्धिप्राणपरः । सिद्धान्तेऽपि प्रजाप्राणशब्दोरुत्क्रमणादिलिङ्गैर्बुद्धि-
परत्वान् । तथा पूर्वपक्षेऽपीन्द्रादिलिङ्गस्वारस्यार्थं तद्वाक्यमिन्द्रादिपर-
माहुः । आश्रितत्वादित्यत्र च प्रकृतं त्रैविध्यस्यैवान्वयसंभवे ब्रह्मपरतार्थ-
मध्याहारस्यायुक्तत्वात् । अत्र पञ्चभिर्यो य आनन्दमय इत्यादिना
सामान्यशब्दानामन्तरित्यनेनाधिदेवगतानामाकाश इत्यनेनाधिभूतगतानामेवं प्राण
इत्यनेनाध्यात्मगतानां ज्योनिरित्यनेन सूक्तसहितानां छन्द इत्यनेनाधिदेवगतानां
प्राणस्तथेत्यनेन लिङ्गसहितानां शब्दानां समन्वयो विचारितः ॥ ३१ ॥

संवत्सरशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वम् । तस्मादत्र महत्त्वरूपस्य तत्सारत्वस्य यदस्मा-
देव संभवात् ।

ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छन्दोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मेतिश्रुतेर्ने-
शोऽत्रोच्यते । न हि चतुर्मुखत्वादिकं तत्र युक्तमिति चेन्न । ऐतरेयके
हि—एतं ह्येव बह्वृचो महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महा-
व्रते छन्दोगा एतमस्यामृतं दिव्येतं वाधावेतमाकाश एतमप्स्वेतमेतमौषधीष्वेतं
वनस्पतिष्वेत चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत
इत्याम्नानात् । यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्ब-
हिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः । ज्योतीषि विष्णु-
र्भुवनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति
यन्नास्ति च विप्रवर्धेति । ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथाऽसौ पुरुषोत्तम इति
च । योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् । तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं
नमस्ये परमेश्वरम् । यत्रोत्तमे तत्प्रोतं च विश्वमक्षरसंज्ञके । आधारः
सर्वभूतस्य प्रसिदतु स मे हरिरिति च । ब्रह्मैव ज्योतिरादिव्यापकत्वादेव
तत्स्वरूपत्वम् । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इत्यनुसारात् । परं ब्रह्म
परं धाम पवित्रं परमं भवान् । परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ।
इति भारतादौ विष्णोरेव ब्रह्मत्वप्रसिद्धोपदेशात् । आदित्यो ज्योतिरादित्य
इत्यादौ ब्रह्मण्यप्यादित्यशब्दप्रसिद्धेः । पुरुषं प्रतीत्यनेन प्रतिगूहं कूप
इत्यादिवत्सर्वपुरुषगतत्वस्योक्तेः ॥ १ ॥

युक्त्यन्तरेण हरेः सर्वगतत्वमुपपादयति—

ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॐ ॥ १ । २ । २ ॥

श्रुतो गतो मतो दृष्टो विज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽघोष्टा
विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामान्तरः पुरुष इत्यात्माऽपहतपाप्मा
सत्यकामः सत्यसंकल्पो ज्यायान्पृथिव्या इति सर्वगते श्रूयमाणा अश्रुत-
त्वादयो विष्णावेवोपपद्यन्ते ॥ २ ॥

न चाऽऽदित्यशब्दात्सर्वजीवलिङ्गनच्च जीवा एव स्युरित्याह—

ॐ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥ १ । २ । ३ ॥

त्वधारणे । ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादाकाशवत्सर्वगतश्चेत्यादीनां

शरीरमात्रस्थायिनि जीवेऽनुपपत्तेः । कस्यापि जीवस्य सर्वगतत्वाभावात् ।
नाऽऽदित्यस्य स्यात् । ब्रह्मादिदेहगतत्वाभावात् ॥ ३ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशात् ॐ ॥ १ । २ । ४ ॥

आत्मानं परस्मै शंसतीत्यत्र सर्वगतस्य कर्मत्वेन जीवस्य कर्तृ-
त्वेन च व्यपदेशात् । तयोस्तूत्सर्गतो भेदात् । अथवाऽभिसंभविताऽस्मी-
त्यत्र शरीरस्य प्रापकत्वेन परस्य प्राप्यत्वेन व्यपदेशात् ॥ ४ ॥

न तु ब्रह्मशब्दो जीवेऽप्यस्तीत्यत आह—

ॐ शब्दविशेषात् ॐ ॥ १ । २ । ५ ॥

एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते । ब्रह्मशब्दस्थान्यतो विशेषादेवकारव्यावर्तनात् । अन्यत्र
मुख्यवृत्त्या नास्तीत्यर्थः ।

ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ १ । २ । ६ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताण्यस्थितः । गामाविश्य च भूतानि
धारयाम्यहमोजसेत्यादि ॥ ६ ॥

ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वा-
देवं व्योमवच्च ॐ ॥ १ । २ । ७ ॥

ननु यथा जीवप्रापकसद्भावेऽप्यनुपपत्त्या न तस्य सर्वगतत्वं तथेश्वर-
प्रापकसद्भावेऽपि सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पस्थानस्थितिकथनाच्चक्षुर्मयत्वादिजीव-
लिङ्गनादादित्यश्रुतेश्चेतीश एवेति न निश्चय इति चेन्न । बाध-
काभावात् । तथा हि—किमपरिच्छिन्नस्यार्भकौकस्त्वोक्तिर्व्यर्थाऽयुक्ता वा ।
आद्ये निचाय्यत्वात्परिच्छिन्नस्य जीवलक्षणस्यापि हरेरर्भकौकस्त्वेन
चक्षुर्मयत्वादिनोपास्यत्वाद् वैयर्थ्याभावात् । द्वितीये—सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः
सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदोदितश्च स इति स्कान्दोक्त्या
सर्वप्राणीन्द्रियस्वामित्वेन चक्षुर्मयत्वाद्युपपत्तेः ।

ननु तत्र स्थितित्वे विकारादिकं स्यादित्यत आह—व्योमवच्चेति ।
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि
मत्स्थानीत्युपधारयेति स्मृतेः ॥ ७ ॥

ॐ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॐ ॥ १ । २ । ८ ॥

प्राज्ञौ द्वावजावीशानीशौ । एकः स्वाद्वत्त्यन्योऽभिचाकशीति । अन्यो

मायया संनिरुद्धः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामय-
न्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । स ईगो यद्ब्रूते मायेति सर्वज्ञत्वाज्ञत्व-
स्वातन्त्र्यादिसामर्थ्यासामर्थ्यवैशेष्यात् । तथा चेश्वरस्य जीवैकत्वस्थानेऽप्युक्त-
सामर्थ्यवैशेष्येणाभोगोपपत्तेः । यत्तु स कर्तुं कुर्वति मनोमयः प्राण-
शरीरो भास्वरूपः सत्यसंकल्प इति मनोमयत्वादिना जीव एवोपास्य इति
प्राप्ते । ब्रह्मैवोपास्यम् । सत्यकामत्व व्यायस्त्वादिद्विङ्गत्वात् । न च वैपरीत्यम् ।
जीवस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात् । अध्यस्तमर्षमाधारगर्भभीषणत्वादिना रज्जु-
रूपवती न तु रज्जुर्धर्मैरपिगम्यत्वादिभिः सर्पा रूपवान् । तदा सर्पस्यै-
वाभावात् । उक्तं हि भामिन्याम्—आरोप्यस्वरूपेण विषयो रूपवान्भवे-
न्न तु विषयरूपेणाऽऽरोप्यं रूपवदिति । सर्वत्र वेदान्तेषु परमात्मतया
प्रसिद्धस्य ब्रह्मशब्दोपदेशादिति सूत्रार्थः । इति तत्र नाम्नि ब्रह्मत्ववद्यो-
षित्यग्निवच्च सर्वगतत्वादीनामाहार्यारोपस्य जीवेऽप्युपपत्तेः । किंचाधिगम्यत्वत-
द्याप्परज्जुत्वाद्यज्ञानेन सामान्येन ज्ञानेन च भीषणत्वादिना भानेऽपि
प्रकृते सत्यकामत्वादीनां ज्ञानादन्याज्ञातधर्माभावाच्चेतारोपानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ १ । २ । ९ ॥

अत्र लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धादिनिशब्देन सहोक्तात्त्वलिङ्गम्य हरौ
समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः । बृहदारण्यके—मोऽदितिर्यद्यदसृजत्तत्तदत्तं
मनोऽधिपतादच्च । कुतः । सर्वात्री सा सर्वमतीति । यत्ते देव स्रष्टितेरदिति-
त्वमिति । तदत्तुत्वमन्यस्य विष्णोर्वेति संग्रहः । कूटस्थोऽक्षर इत्यत्र
प्रकृतौ तदभिमानिन्यां रमायामिवोपपत्तेः । न चादेर्भक्षणार्थत्वेनादितेरत्तु-
त्वेऽपि संहर्तृत्वस्य न प्राप्तिरिति वाच्यम् । मृत्युनैवेदमित्युपक्रमे मृत्युश-
ब्दाद्यद् यदेवासृजन तत्तदत्तुमिति सृष्टिप्रतियोगित्वाद्भक्षणस्यापि संहारवि-
शेषत्वाद्गूर्णनाभ्यादिवच्च भगवतः संहर्तृत्वस्यात्तृत्वरूपत्वात् । तच्चादिताव-
स्तीति प्राप्ते । उक्तोऽत्ता हरिरेव । चराचरसकलवाचकसर्वशब्दग्रहणात् ।
सर्वात्तृत्वस्य विष्णोरेवान्यस्यासंभवात् । सर्गस्थितिविनाशांस्तु भगवान्मधु-
सूदनः । सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः । मूलभूतो नम-
स्तस्मै विष्णवे परमात्मन इति वैष्णवोक्तेः । न चेशे संहर्तृत्वं श्रुतं
न चात्तृत्वमिति वाच्यम् । अद्यतेऽस्ति च भूतानि । स सर्गकाले च
करोति सर्वं संहारकाले तु तदस्ति भूयः । अष्टा पाता तथा चात्ते-

त्यादौ संहारादेः प्रयोगात् । तथा च श्रुत्यादिना सर्वात्तत्वं निरवकाशम् ।
अन्वाख्यानपक्षे ' देवमातरि रूढिबाधार्थमिह सर्वात्तत्वेमवादितिपदप्रवृत्ति-
निमित्तमिति श्रुत्या स्वयमुक्तत्वादिति श्रुतिलिङ्गं च विष्णावेव मुख्यम् ॥९॥

प्रकरणमपि विष्णोर्वन्त्याह-

ॐ प्रकरणाच्चेति ॐ ॥ १ । २ । १० ॥

नैवेह किंचनाय आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् । अग्नया हि
मृत्युस्तन्मनो कुरुतात् । मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्स्यार्चत आपोऽजा-
यन्त । तद्यदपां ग्रह आसीत्समहन्थत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्य-
त्सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेनेति स मनसा वाचा मिथुनं
समभवद्दशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्तं जातमभिव्याददात्स
भाणमकरोत्सैव वागभवत्स ऐश्वर्यत । यदि ह वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं
करिष्य इति । स तथा वाचा तेनाऽऽत्मनेदं सर्वमसृजतेत्यास्मिन्प्रकरणे मृत्युमात्रा-
वशेषात्संवत्सरसृष्टिः संवत्सरादनोद्यमादिश्रवणादेतत्प्रकरणस्य वैष्णवत्वं ज्ञायते ।
न च दर्शपूर्णमासप्रकरणघटितपूषमन्त्रस्यैवोत्कर्ष इति वाच्यम् । तद्वत्प्रकृते स्वप्र-
करणे निवेशासंभवाभावात् । पूर्ववाक्ये स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमिति
वीप्सया कृत्स्नोक्तेर्न सर्वपदस्य संकोचः । अत एव सूत्रे लाघवाय
श्रुत्यनुगमाय च सर्वेति वक्तव्ये सर्वशब्दस्य संकोचनिरासाय चराचरे-
त्युक्तम् । न चावान्तरप्रकरणेनाभिक्रामतु जुहोतीत्यभिक्रमणस्य प्रयाजाङ्ग-
त्वस्येवात्तत्त्वस्य प्रसिद्धादिनिगमित्वमस्त्विति वाच्यम् । तत्र पूर्वोत्तरप्र-
याजाङ्गसंदेहेन संदेहस्येव प्रकृते बलवद्विष्णुलिङ्गादिना निश्चयेन संदे-
हाभावात् । यत्तु ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचन-
मिति काठक ओदनावसेचनाभ्यां सूचिनोऽत्ता जीव एवेति प्राप्ते । अत्त-
त्वस्य संहर्तृत्वरूपस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् । गुद्धे तस्यासंभवे मायोपाधिके
तत्संभवात् । अत एव ' क्षत्रादिशब्दोऽपि मुख्यः । नहि कश्चिदपि
जीवो ब्रह्मक्षत्रादीनां भोक्ताऽस्तीति सिद्धान्त इति । तन्न । ब्रह्मक्षत्रादिप-
दानामुपलक्षणत्वापत्तेः । ओदनोपसेचनादिपदैरपि भक्षणीये लक्षणापत्तेश्च ।
न हि देवदत्तस्यौदनोऽस्तीत्युक्त्या देवदत्तनिष्ठभोक्तृत्वं विना लक्षणं
लभ्यते ॥ १० ॥

ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ १ । २ । ११ ॥

प्रत्ययश्रुतिबलादन्यत्र प्रसिद्धक्रियालिङ्गसमन्वय उच्यते इत्यवान्तरसं-
गतिः । अत्तेत्यत्र सर्वात्तृत्वं विष्णोरुक्तम् । तन्मध्यपनितकर्मफलात्तृत्वं पातृ-
शब्दवाच्यम् । काठके—ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे
परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्तीति कयोश्चित् प्रनीयते । तद्यद्यन्यस्य
तदा सर्वात्तृत्वासिद्धिरन्यस्यापीति चेत्तदा लक्षणातिव्याप्तिरित्यवश्यं निर्णयम् ।
अत्र जीवेश्वरौ क्रिवेश्वररूपाविति चिन्ता । तत्र पूर्वोक्तमत्तृत्वं युक्तम्
ब्रह्मणि नामार्थस्य संहर्तृत्वस्य प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य च संभवात् । इह
नामार्थः कर्मफलभोक्तृत्वं प्रत्ययार्था द्वित्वं च कर्मबन्धरहिते निर्भेदे ब्रह्मणि
न युक्तम् । अन्यथा सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेत्यादौ संख्यया
कर्मभेदो न स्यात् । अन्नमयेत्यत्र संज्ञाधिकरणन्यायेनान्नस्य प्राणमये-
त्यादिसंज्ञाभेदे शङ्किने दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेनेत्यत्र दक्षस्य यज-
मानस्येमे ऋ(त्वि)जो (?) दाक्षास्तत्कर्तृकमयनं प्रयोगावृत्तिर्नतु कर्मान्तरं यथा
तथा प्रकृते ब्रह्मणि विधायका न तु संज्ञामात्रमतो न भेद इति
परिहारस्तत्राभिप्रेतः । अन्नमयादीनां ब्रह्मत्वं स्वीकृत्यैवात्र पूर्वपक्षः ।
अथवाऽन्नमयादीनामप्यत्राऽऽक्षेपः । तस्माज्जीवेशावेवेति प्राप्ते । यद्यपि जीवो
गुहां प्रविष्टस्तथाऽपि यो वेद निहितं गुहांयां गुहाहितं गुह्यरेष्ठं पुराणं
प्रविशतीत्यादिश्रुतिष्वहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । ईश्वरः सर्व-
भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्यादिस्मृतिषु च गुहानिहितत्वदर्शनाद्धरिरेव
गुहां प्रविष्टः । पाता नो हि मैथिल इत्युक्ते न यः कश्चिन्मिथिला-
भवः प्रतीयते, किंतु यस्तत्र प्रसिद्धः स एव । यः सेतुरीजानानामक्षरं
ब्रह्म यत् परं, अथ तितर्षिणां पारमित्युत्तरवाक्ये परत्वेन विशेषणात्पर-
ब्रह्मण्येव ब्रह्मशब्दः । नह्युत्तरत्र यः सेतुरित्यादिभिः पूर्वत्र च यस्य
ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदने इत्यादिभिर्ब्रह्ममात्रविषयैर्वाक्यैः सदृष्टम् ।
ऋतं पिबन्तावित्यादिकं बाधकाभावेऽप्यब्रह्मविषयमिति युक्तम् । न चेश-
स्याभोक्तृत्वं बाधकम् । एतत्सर्वं पर आत्मनि प्रतिष्ठितमिति प्रस्तुत्य, एष
हि द्रष्टा स प्रष्टा श्रोता रसयितेत्यादिश्रुतेः । अहं हि सर्वयज्ञानां
भोक्ता च प्रभुरेव च । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । अधिष्ठाय
मनश्चायं विषयानुपसेवत इत्यादिस्मृतेश्च । न चेदं जीवपरम् । पूर्व—प्रच्चा-

प्युत्क्रामतीश्वरः । उत्तरत्र विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष इती-
श्वरलिङ्गात् । न ह्यहंप्रत्ययवेद्यस्य दुर्ज्ञेयत्वम् । अनश्वन्नन्य इत्या-
दिकं तस्यैतदाहुः पिप्पलं स्वाद्वृत्तीतीश्वरस्य स्वादुभोक्तृत्वोक्तेस्तथा
प्रविविक्ततराहार एव भगवत्यस्माच्छरीरादात्मन इति श्रुत्यन्तरे परेशाहारस्य
जीवाहाराद्विविक्तत्वोक्तेरशुभभोगनिषेधपरम् । किंच जीवपक्षे-ऋतं सत्यं
तथा धर्म इति स्मृतेर्धर्मफलवाचि ऋतं पदं न युक्तम् । तस्याधर्मफलं
प्रत्यपि भोक्तृत्वात् । ईश्वरपक्षे तद्युक्तम् । पुण्यमेवामुं गच्छतीति
श्रुतेः । न च द्विवचनानुपपत्तिः । द्विपत्नीकेऽधिकारे पत्नीं संनहत्ये-
कवचनान्तमन्त्रवदेकब्रह्माधिकारे द्विवचनोपपत्तेः । रामकृष्णावित्यादा-
विव रूपभेदेनान्वयोपपत्तेरुत्कर्षाशङ्क्यभावात् ।

ननु प्रोहा(द्वा)तृणामित्यत्रेव विभक्ता(क्त्य)र्थान्वयाय च्छत्रिवत्प्रातिपदिकलक्षणोति
चेन्न । तत्र प्रकरण उद्गातृपदलक्षणीयानां प्रस्तोत्रादीनां छन्दोगानामिवात्र ब्रह्मप्र-
करणे लक्षणीयस्याभावात् । यद्यपि यौ गुहां प्रविष्टौ तौ छायातपौ वदन्तीति द्वित्वं
विधेयविशेषणम् । तथाऽप्यग्नीनाग्नीतेत्यत्र बहुत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि विवक्षादर्श-
नेन सत्रादुदवसाय, पृष्ठसवनीयेन यजेरन्नित्यत्र बहुत्वस्य विधेयविशेषणत्वेऽप्य-
विवक्षाद् अग्नेनानिर्ज्ञातविशेषणत्वस्यैव विवक्षां प्रति तन्त्रत्वात् । यस्य ब्रह्म च
क्षत्रं चेत्यादि पूर्ववाक्ये यस्येत्येकवचनेनैकत्वस्य निर्ज्ञातत्वात् । सप्तदश
प्राजापत्यान्पशूनालभेत द्वा सुपर्णावित्यादौ प्राक्संख्याया अनिश्चयान्नेदः
स्वीकृतः । अत्र यस्य ब्रह्मेति, मृत्युर्यस्येति, यः सेतुरित्याद्येकवचनादेक-
त्वनिश्चयः । अत एवैकादश प्रयाजान् यजति, विराट्संपन्नमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्रैकादशत्वं विराट्पदवाच्यदशत्वं चाऽऽवृत्त्यैवोपपद्यते । किंचायं
वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि च तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तमित्यादिनैकस्मिन् बहुत्वोक्तेर्विरोधस्त्वाचिन्त्यशक्त्यैव परिहरणीयः ।
अपि च यथा नवमे मेधपतये मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधपतिशब्दार्थयो-
रग्नीषोमयोरेकवचननिर्वाहाय देवतात्वेनैकत्वं देवतात्वस्य व्यासक्तत्वात् ।
द्विर्वचननिर्वाहाय तु देवतात्वाधिष्ठानरूपेण द्वित्वमिति द्वित्वैकत्वयोः समु-
च्चयस्तथाऽत्रापि ब्रह्मणः स्वरूपेणैकत्वं मूर्त्यादिना चानैकत्वम् ॥ ११ ॥

ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १ । २ । १२ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति पिबतोरेकत्वपरत्वब्रह्मत्वाविशेषणा-

द्विष्णुरेव सः । सुखदुःखहेतुत्वरूपगौणं छायातपत्वं च प्रतियोगिभे-
देनाविरुद्धम् । सूत्रे यद्यपि समचेतव्यं पातृत्वं ऋतं पिबन्तान्निनि साक्षा-
देव वक्तव्यं तथाऽपि गुहाप्रविष्टत्वरूपहेतुमपि वक्तुमृतपातृत्वसमानाधिकरणगु-
हाप्रविष्टोक्तिद्वारा तदुक्तिः । ये तु ऋतं पिबन्तौ बुद्धिजीवौ गुहाप्रवि-
ष्टत्वादेस्तत्र संभवात्सर्वगते ब्रह्मण्यसंभवाद्बुद्धेरपातृत्वेऽपि च्छत्रिन्यायेन पिब-
च्छब्द इति प्राप्ते । ऋताख्यकर्मफलपातृत्वलिङ्गेनैकस्य जीवत्वे निश्चिते
द्वितीयस्तज्जातीयश्चेतनः परतैव न त्वचेतना बुद्धिरस्य गोद्वितीयेन भाव्य-
मित्युक्ते गौरैव द्वितीयस्तथा चेतन एव द्वितीयो गुहाविष्टत्वं च
कथंचिन्नेयम् । ब्रह्मणो पातृत्वेऽपि च्छत्रिन्यायेन पिबच्छब्द इति तत्र
पिबच्छब्दस्य मुख्यभोक्तरि जीव एव समन्वयेनासंगत्यापत्तेः । त्वन्मते
जपाकुसुमगतस्य लौहित्यस्य स्फटिक इव बुद्धिगतस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्जी-
वेऽध्यासात्कथं पातृत्वलिङ्गेनैकम्यापि चेतनत्वं येन तत्साजात्येन द्वितीयोऽपि
चेतनः स्यात् । समसत्ताकमोगवती बुद्धिस्तत्पाणो जीवो वाऽस्तु । संनि-
हितत्वान्न तु शुद्धा चिदसङ्गत्वात् । नापीशोऽवच्छेदपक्षे प्रति-
बिम्बपक्षे कौन्तेयस्य राधेयत्वमिवाध्यासपक्षे चासंभवात् । छत्रिस्थलेऽप्ये-
कसार्थगतेष्वेवच्छत्रिषु लक्षणा । किंच लोके देह आत्मत्वमध्यस्नमिति,
आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतावात्मशब्दस्य देहप्ररत्वापातात् । यत्तु विशेष-
णाच्चेति सूत्रस्योत्तरवाक्य आत्मानं रथिनं विद्धीति जीवस्य गन्तृत्वेन
सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः परमं पदमिति परमात्मनश्च गम्यत्वेन
विशेषणात् । तावेवात्र पिबन्तावित्यर्थ इति । तत्र जीवस्य रथित्वेन
बुद्धिं तु सारथिं विद्धीति बुद्धेश्च सारथित्वेन विशेषणान्तावेवात्र पिब-
न्तावित्यपि प्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १ । २ । १३ ॥

अत्राग्निश्रुतिसाहित्येनान्यत्र प्रसिद्धस्य चक्षुरन्तःस्थत्वलिङ्गस्य परब्रह्मणि
समन्वयसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः । छान्दोग्ये—य एषोऽन्तरक्षिणि
पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । अत्र चक्षु-
रन्तःस्थोऽग्निर्विष्णुर्वेति चिन्ता । तत्राग्निरेव य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मीत्यग्निनाऽऽदित्यस्थत्वस्य स्वात्मतयोपदिष्टत्वात् । चक्षुरादित्ययो-
श्चाऽऽदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदित्यादिश्रुतैक्यात् । तच्चाग्नेरादित्य-

स्थत्वकथनमौपचारिकम् । यश्चासावादित्य इति श्रुतिविरोधात् । सोऽह-
मस्मि स एवाहमस्मीत्यभ्यासादिति प्राप्ते । विष्णुर्देव चक्षुरन्तरः । एत-
दमृतमभयमित्यमृतत्वाभयत्वश्रुतेः । त्रिपादस्यामृतं दिवीति । अभयं पारं तिती-
र्षतामिति च विष्णवेकनिष्ठतयैव श्रवणात् । न चाग्नेरमृतत्वाद्युपपद्यते ।
परिह्येनं म्रियते विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः, भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्चे-
त्यादिश्रुतेः । न च बह्वाग्निश्रुतिविरोधः । कुशलं न इत्यत्रास्मच्छ-
ब्दोऽग्निपरोऽपि सोऽहमित्यत्र बाधकादन्तर्यामिपरत्वात् । अभ्यासोऽपि पूर्वा-
पराविरुद्धेऽर्थे तात्पर्यस्य लिङ्गम् । अग्नेरादित्यस्य त्वं चामृतमित्युत्तरवा-
क्यैर्विरुद्धम् ॥ १३ ॥

युक्त्यन्तरमाह-

ॐ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १ । २ । १४ ॥

सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मन्येव गच्छतीत्यादि । अत्राक्षिपुरुष-
संबन्धादक्षणोरसङ्गत्वाख्यशक्तिर्व्यपदिश्यते । एवं संपद्दाम इत्याचक्षते ।
एवं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि
वामानि नयति । एष उ एव भामनिरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति ।
चक्षुरन्तःस्थस्य संपद्दामत्वादिस्वरूपशक्तिश्चोच्यते । यतोऽयं पुरुषोऽक्षिणि
विद्यते तस्मादस्मिश्चक्षुषि सर्पिर्वोदकं वा कश्चित्सिञ्चति तद्वर्त्मनी एव गच्छति
न चक्षुः संस्पृशतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रकरणादयं चक्षुरन्तःस्थो विष्णुरित्याह-

ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ १ । २ । १५ ॥

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मेति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-
नादिति । अत्रोपक्रमे प्राणो ब्रह्मेति मुख्यप्राणस्याखिलजीवेभ्यः पूर्णत्व-
मुक्त्वा कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सुखसंज्ञोरपि पूर्णत्वमुच्यते । अत उप-
क्रमे पूर्णसुखविशिष्टाभिधानिदं कर्णं वैष्णवतदन्वस्थापेक्षिकपूर्णत्वेन निरव-
धिकपूर्णसुखत्वात् । श्रेष्ठ्यं विशिष्टत्वम् । सुखेन विशिष्टमिति सुखश्रेष्ठ्यं
विनाऽसंभवेन सुखस्य श्रेष्ठ्यसिद्धिः ॥ १५ ॥

नन्वस्मद्विधेत्यग्नेरुक्तेरग्नीनामेवेदं प्रकरणमित्यत आह-

ॐ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥ १ । २ । १६ ॥

अथ यदु स चैवास्मिन् शब्दं कर्म कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभि-
संविशन्ति । अर्चिषोऽहरद्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्गेऽ(इडे)नि
मासान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पु-
रुषो मानवः । स एतान्ब्रह्म गमयतीति श्रुतौ तद्विधानां ब्रह्मण्यभिधा-
नात् । तुभ्यं ब्रह्मत्रियाऽस्माभिरुक्ता तद्विदां गतिर्नोक्ता तां त्वाचार्यो
वक्ष्यतीत्याग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः कालेनाऽऽगतः । उपकोशलमुवाच
ब्रह्मविद् इव ते मुखं प्रसन्नं भाति को नु त्वामनुशशासेति । उपको-
शलो ह्रीणो भीतश्च । को नु माऽनुशिष्याद् भगवन् प्रोषिते त्वयीति
निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशामनमवोचत् । तच्छ्रुत्वाऽऽचार्यः प्रत्युवाच ।
सौम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन् , तदहं तुभ्यं साक-
ल्येन वक्ष्यामि । यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवाविदि
पापं कर्म न श्लिष्यत इत्युक्तवत्याचार्य आहोपकोशलो ब्रवीतु मे भगव-
न्निति । तस्मै होवाचाऽऽचार्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः—यदुक्तमग्निभिः प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्मेति तत्परिपूरणं य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि ।
एकं ब्रह्माक्षिस्थानसंपद्वामादिगुणविशिष्टमुपासतेऽपहतपाप्मानस्नेऽर्चिषमार्चिरभि-
मानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते । अर्चिषोऽहः । अहर्देवतां प्रति-
पद्यन्ते । अहन् आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां ततः षण्मासांस्तदभिमानिनीं देवतां
ततः संवत्सरदेवतां तत आदित्यं ततश्चन्द्रमसं विद्युतं तत्र स्थितांस्तान्
मानवो हिरण्यगर्भो वा भिन्नः कपदवाच्यो ब्रह्मलोकादवतीर्यैतान्ब्रह्म
विष्णुं गमयति, इमं मानवमावर्ते नावर्तन्ते, मनोः सृष्टिभूतमावर्ते
जन्माद्यावृत्तिकर्तारं मानवं नावर्तन्ते । श्रुतपदं मनननिदिध्यासनोपलक्षकम् ।
गतिरिति ब्रह्मगतिः । कं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् । केन वायुना गतिरिति
वा । अथवा श्रुनोपनिषद्मुक्ताकोशलं प्रत्येतद्विद्याफलत्वेन गत्यभिधानादिति ।
नन्वस्तु ब्रह्मगतिस्तथाऽप्याग्निविषयत्वं न कुत इति चेन्न । देवान् देव-
यजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीत्यादेरन्यविद्ययाऽप्यप्राप्तेरयोगान् ॥ १६ ॥

एवं विष्णोरक्षिस्थत्वमुपपाद्य विपक्षे बाधकमुक्त्वा समर्थयति—

ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ॥ १ । २ । १७ ॥

जीवस्य जीवनियामकत्वेनावस्थितेः । न चाग्नेः स्वातन्त्र्यम् । विनि-
गमकाभावेनान्येषामपि तच्चापत्तेः । अतो विष्णुरेवाक्षयादित्यस्थोऽतः स

एवाऽऽनन्दमयस्तज्ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम् । अन्यमतेऽन्तरित्यनेनेदं गतार्थम् । तत्राऽऽदित्यस्थत्ववदक्षिस्थत्वस्योक्तेः । न च तत्रोर्द्धाधोपासनस्थत्वमक्षिवाक्यं विषयोऽत्रोपकोशलविद्यास्थमक्षिवाक्यमित्येतावतैवागतार्थत्वम् । शास्त्रस्यापर्यवसानापत्तेः । यत्तु भामत्यां तत्राक्षिस्थो जीवविशेष इति पूर्वपक्षोऽत्र तु छायेति जीवस्य परोक्षत्वाद् दृश्यत इत्ययुक्तं छायायां युक्तमित्यधिका शङ्केति । तन्न । दृश्यत्वानुपपत्त्या जीवपक्षत्यागे छायायां विषयवाक्यस्थपुरुषत्वामृतत्वादेः पूर्ववाक्योक्तस्य तज्ज्ञाने पापात्लेपस्य चोत्तरवाक्योक्तस्य संपद्दामत्वादेश्वानुपपत्त्या छायापक्षस्यावश्यं त्काज्यत्वात् । सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः । कार्यब्रह्मणोऽमृतपूर्णसुखरूपत्वासंभवात् । अकार्यब्रह्मपक्षे श्रुतिसूत्रयोरर्चिरित्युक्तिरयुक्ता स्यात् । त्वन्मतेऽस्य कार्यब्रह्ममार्गत्वात् । यच्च महतोऽल्पचक्षुरधिष्ठानं नेति शङ्कानिरासावस्थानादिति । तन्न । अर्भक इत्यादिना निराकृतत्वात् । यच्च सुखविशिष्टत्वं सुखसंबद्धत्वमिति । तन्न । सुखसंबन्धस्य जीवेऽपि सत्त्वात् । त्वन्मते ब्रह्मणः सुखमात्रत्वेन तत्संबन्धाभावाच्च । यच्च श्रुतेत्यस्य ब्रह्मविदः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धाऽर्चिरादिगतिरित्यर्थ इति । तन्न । त्वन्मतेऽर्चिरादेरुपासनागतित्वेन ब्रह्मगतित्वाभावात् । यत्तु जीवस्य कृत्स्नेन्द्रियादिसंबन्धिनश्चक्षुष्यवस्थित्यभावाच्छायादावमृतत्वाद्यभावाच्च नेतर इति । तन्न । अनवस्थितिशब्दार्थत्यागात् । उपासनार्थमारोपितामृतत्वादेर्जीवाद्वापि संभवाच्च ॥ १७ ॥

ॐ अन्तर्याम्याधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ १ । २ । १८ ॥

अत्र पृथिव्यादिशरीरत्वादिलिङ्गसाहित्येनान्यत्र प्रसिद्धान्तर्यामित्वलिङ्गस्य विष्णौ समर्थनादस्ति संगतिः । एतदमृतमभयमित्यक्षिस्थस्यामृतत्वमुक्तं तत्काण्वमाध्यंदिनश्रुत्योः । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति कस्यचिदन्तर्यामिणः श्रूयते । तदन्तर्यामित्वमन्यस्य तर्हि विष्णोरक्षिस्थत्वसाधकं न स्यात् । यदि विष्णोस्तर्हि स्यादित्यवश्यं निर्णयम् । अन्तर्यामी प्रकृत्यादिरुत विष्णुरिति संग्रहः । तत्रान्तर्यामी प्रकृतिः ।

यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिश्रुतेः । तस्य चेदं पूर्वपक्षशरीरमित्यादाविव
स्वरूपपरत्वात् । प्रकृतेश्च पृथिव्यादिसर्वात्मकत्वात् । न च यः पृथिव्यां
निष्ठन्नित्यनुपपत्तिः । व्याप्तं कारणं कार्येष्वित्यादिना कारणस्य कार्यस्थ-
त्वोक्तेरिति प्राप्ते । अन्तर्यामी दिष्णुरेव । नास्य पृथिव्याद्यविदितत्वतद-
न्तरत्वामृतत्वादिधर्मव्यपदेशात् । न च पृथिव्यादिजीवाविदितत्वं प्रकृते-
रस्ति ॥ १८ ॥

निरवकाशलिङ्गेन विष्णोरन्तर्यामित्वं समर्थं प्रकृतेस्तद्विराकरोति—

ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ॥ १ । २ । १९ ॥

कापिलादिस्मृतौ पृथिव्याद्यात्मकतयोक्तं प्रधानं नान्तर्याम्यविदितत्वाद्यन्य-
थासिद्धविष्णुधर्मवत् । त्रिगुणोपादानत्वादिप्रधानधर्मानुक्तेः ॥ १९ ॥

नन्वस्तु जीवविशेषो विरिञ्चादिरेवान्तर्यामी । तस्य पृथिव्याद्यविदितत्वा-
दिधर्मोपपत्तेरियत आह—

ॐ शारीरश्वोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॐ ॥ १ । २ । २० ॥

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद पस्वाऽऽत्ना शरीरं
य आत्मानमन्तरो यमयत्येव त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । नो विज्ञाने तिष्ठ-
न्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद विज्ञानं यस्य शरीरमित्यात्मनोऽन्तर
इति माध्यन्दिना विज्ञानादिति काण्वाश्च जीवमन्तर्यामिणः नकाशाङ्गेदेना-
धीयते । चेतनत्वानुक्तर्षोऽपि न ज्ञाज्ञौ द्वावजावशिषानीतौ पृथगन्मानं प्रेरितारं
च मत्वा, जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादिश्रुतयः । ‘अन्यश्च परतो राजं-
स्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः’ इत्यादिस्मृतयः समुब्धीयन्ते । यत्तु कं भामत्यां
जीवमात्रमेवान्तर्यामीत्येव पूर्वपक्षो न तु प्रकृतिः । तस्यां द्रष्टृत्वाद्यसंभवा-
दिति । तत्र त्वन्मते तदैक्षतेतिश्रुते(त्ये)क्षणस्य प्रकृतौ गौणत्वेनेष्यधिकरणपूर्व-
पक्षवद् द्रष्टृत्वादेर्दर्शनरूपे ब्रह्मण्यसत्त्वेन मायाविक्षिष्ट आरोपितदर्शनवत्
प्रधानेऽप्यारोपितद्रष्टृत्वाद्यादाय पूर्वपक्षोपपत्तेः । अन्यथा स्मार्तसूत्रे प्रधानस्य
निषेधो न स्यात् । यत्तु भामत्यां सर्वजीवाः नानि नश्चतुर्मुखस्य प्रकृत्य-
भिमानिनश्चान्येषां चाभिमानिनामन्तर्यामित्वमुक्तम् । सर्वलोकानन्तरो यमयती-
तिश्रुतेः सर्वनियन्तृत्वस्याभिमानिष्वसंभवादिति । तत्र त्वन्मते जीवमा-
त्रपक्षेऽपि तदसंभवात् । एकवचनस्य समुदायपरत्वस्य प्रकृते समत्वात् ।

यत्तु शरीरादिराहित्याद्ब्रह्मणो न नियन्तृत्वं घटवदिति प्राप्ते । तद्राहित्यासिद्धे-
 श्वेत्रकर्मनिर्मितस्य चैत्रशरीरवद् ब्रह्मविषयकाविद्याकल्पितस्य जगत्तत्तच्छरी-
 रकत्वादिति सिद्धान्त इति । तन्न । अन्यकल्पितस्य तच्छरीरत्वायोगात् ।
 नहि मैत्रेणाऽऽरोपितमकञ्चुकवति चैत्रे कञ्चुकं चैत्रदृष्टमस्ति तमुपकरोति वा ।
 जगत्सर्जनात्प्रागशरीरस्यैव स्रष्टृत्ववन्नियन्तृत्वस्याप्युपपत्तेश्च । यच्च देहादि-
 नियन्तुर्जीवस्य भिन्ननियम्यत्वे तन्नियन्तुरीशस्य भिन्ननियन्तृनियम्यत्वेऽन-
 वस्थापत्त्या नियन्तृब्रह्मजीवाभिन्न इति । तत्र ' ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्दे-
 शेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । मत्तः परतरं
 नास्ति । मयि सर्वमिदं प्रोतम् ' इत्याद्यनुसारेणशनियन्तुरलीकत्वेनान-
 वस्थाभावात् । अभेदे नियन्तृत्वायोगाच्च । अनवस्थापरिहाराय शरी-
 रजीवयोरैक्यस्वीकारापाताच्च । यदुक्तं विवरणे--यद्यप्यवच्छेदपक्षे निय-
 न्तृत्वं न युक्तं घटावच्छिन्नाकाशप्रदेशे बाह्याकाशादर्शनेन जीवे
 ब्रह्मणोऽवस्थानायोगात्तथाऽपि जलगत्स्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबि-
 म्बाकाशदर्शनेन द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तेरिति । तत्र जले बहिराकाशस्य
 प्रतिबिम्बसंभवेऽपि निर्विभागब्रह्मणः प्रतिबिम्बायोगात् । न हि जल-
 स्थाकाशस्यैव जले प्रतिबिम्बनम् । किञ्च बौद्धोऽपि ब्रह्मसूत्रव्याख्याता
 कुतो न स्यात् । असदेवेदमग्र आसीत्, असद्ब्रह्म वेद चेदसन्नेवेतिश्रु-
 त्याद्यनुसारेण परमार्थतः शून्यमेव तत्त्वम् ॥ २० ॥

ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ १ । २ । २१ ॥

श्रुतिसूत्राद्युक्तजीवेशप्रसिद्धादृश्यत्वादिलिङ्गनां विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति
 संगतिः । आथर्वणिके श्रुतं—परा यया तदक्षरमाधिगम्यते । यत्तददृश्य-
 मग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसू-
 क्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते
 च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथाऽसतः पुरुषात्केशलोमानि
 तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वमिति । अत्राक्षरत्वादिगुणकमक्षरं प्रकृत्यादि-
 रूत विष्णुरिति संदेहः । प्रकृतिरेवादृश्यत्वादिगुणकेऽक्षरेऽक्षरात्संभ-
 वतीह विश्वमिति विश्वोपादानत्वोक्तेः । न च कारणमात्रपरं तत् । यथे-
 त्यादीनां पृथिव्यादिदृष्टान्तासंगत्यापत्तेः । चित्प्रकृतेर्वाऽदृश्यत्वादिर्कं तन्ना-
 क्षरशब्दस्य । ' कूटस्थोऽक्षर उच्यते ' इति प्रसिद्धेः । चतुर्मुखो वाऽ-

दृश्यत्वगुणः । स ब्रह्मविद्यामिति ब्रह्मपदप्रयोगात्, ' ब्रह्मा देवानां प्रथम इति शब्दाच्च । तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति ' जायमानत्वलिङ्गेन चतुर्मुखपरेण ब्रह्मपदेनासंहृतस्य स ब्रह्मविद्यामिति ब्रह्मशब्दस्यान्यपरत्वायोगाद्ब्रह्मो वाऽस्तु कर्तारमितीशशब्दादिति प्राप्ते । विष्णुरेवाक्षरशब्दवाच्यस्तस्यैव परविद्याविषयत्वात् । वैष्णवे ' द्वे विद्ये वेदितव्ये वै ' इति चाऽऽथर्वशी श्रुतिः । ' परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमया परा ' । अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् । विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् । व्याप्तव्याप्तं यतः सर्वं तद्वै पश्यन्ति सूरयः । तद्ब्रह्म परमं धाम ध्येयं मोक्षस्य काङ्क्षिणा । श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदमिति । विष्णोरेव परविद्यागम्यत्वादिधर्मोक्तेः । सत्त्वादयो न सन्तीश इत्याद्यनुसारात् प्राकृतप्राण्यादिराहित्योक्तेरदृश्यत्वं तु साकल्यादिना न पश्यन्तीत्युक्ते-ज्ञानप्रसादादि जनयित्वा हरिं साक्षात्करोति यया सा परा विद्या । सैव यदाऽन्यविषयकयोजनयाऽन्यज्ञानानि जनयति तदाऽपरेति । परविद्याविषयत्वं ह्यरेरेव ॥ २१ ॥

यदुक्तं प्रकृतिविरिञ्चयोरदृश्यगुणकत्वमिति तन्निराकरोति—

ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॐ ॥ १ । २ । २२ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति विशेषणाच्च प्रकृतिः । एतस्माद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति तस्मादक्षराद्ब्रह्म विरिञ्चो जायत इति भेदव्यपदेशात् । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीतशोक इति प्रसिद्धेशाद्ब्रह्मद्वान्यमीशमिति भेदव्यपदेशाच्च रुद्रोऽदृश्यत्वगुणकः । नन्वक्षरात् परतः परमिति चेन्न । अक्षरत्रैविध्यात् । ' अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया । तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हरिमेवाखिलगुणमक्षरमिति स्कान्दोक्तेः प्रधानं तदभिमानिनी श्रीर्हरिश्च त्रितयमक्षरपदवाच्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ १ । २ । २३ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । ' एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः, इति द्रष्टा जीवो यदा रुक्मवर्णं

हिरण्यगर्भकारणं पश्यति तदाऽसौ विद्वाननिष्टं पुण्यं पापं च विधूय
 लाम्ब्यां निर्लेपः पूर्णानन्दत्वादिसाम्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अदृश्य-
 गुणकस्य रूपोपन्यासादित्यर्थः । यत्तु परःशब्द ऋगादिविशेषोपनि-
 षत्परस्तत्समाभिधानाच्चापरशब्दो गोबलीवर्दन्यायेनोपनिषदितर ऋगादिपर
 इति । तच्च । ' सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ' ' वेदैश्च सर्वैरह-
 ज्ञेय वेद्यः ' इति विरोधात् । यच्चचेननं विश्वमचेतनप्रधानस्य विकारो
 न तु चेननस्य वैरूप्यादिति प्राप्ते । विश्वं न ब्रह्मविकारः किंतु
 त्रिकारः । रज्ज्वाः सर्प इवाधिष्ठानाध्यस्तयोश्च वैरूप्यादतोऽधिष्ठानमक्षर-
 मिति सिद्धान्त इति । तच्च । श्रुतावूर्णनाभिदृष्टान्तासंगतेः । यद्भूत-
 जेनिमिति योनिपदप्रयोगान्निर्विशेषे सूत्रे धर्मोक्तेरित्ययोगाच्च । यच्च
 द्वितीयसूत्रे दिव्यो ह्यमूर्त इति दिव्यत्वादिविशेषणं जीवाद्भेदकमिति ।
 तच्च । निर्विशेषे दिव्यत्वादेरभावात् । त्वन्मते भेदस्यैतद्वक्तव्यत्वाच्च । तृतीये
 पुरुष एवेदं विश्वमिति सार्वान्त्र्यं रूपशब्दार्थ इति । तदपि च । रूपश-
 ब्दायोगात् । अत्रान्यमतेऽदृश्यत्वादिगुणक इति गुणोक्तेर्विशेषणोक्ति जीवेभ्यो
 भेदोक्तेर्निर्गुणत्वाद्द्वैतप्रतिकूलता स्फुटैवेति ॥ २३ ॥

ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ १ । २ । २४ ॥

अत्र लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धवैश्वानरनाम्नः पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयसि-
 द्ध्ये ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः । अत्र वैश्वानरोऽग्निर्विष्णु-
 र्वेति चिन्ता । तत्राऽऽत्मानं वैश्वानरमुपास्ते । अयमग्निर्वैश्वानर इत्यादौ वैश्वा-
 नरोऽग्निर्देवता वा भूतं वा । वैश्वानरश्रुतेस्तत्र प्रसिद्धेरिति प्राप्ते । अग्निर्विष्णुसाधा-
 रणस्य वैश्वानरशब्दस्य ब्रह्मपरात्मशब्देन विशेषणाद्वैश्वानरो हरिरेव ।
 आत्मानं वैश्वानरमित्यात्मशब्दाद्विष्णुरेव वैश्वानरः । तमेवैकमात्मानं जान-
 धेत्यात्मशब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वात् ॥ २४ ॥

ननु वैश्वानरश्रुत्यनुरोधादात्मशब्दोऽमुख्य इत्यत आह-

ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यात् ॐ ॥ १ । २ । २५ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मृत्युक्तं विष्णोर्वै-
 श्वानरत्तदमत्रापि वैश्वानरविद्यायां विष्णुरेवोच्यत इत्यनुमापकं भवति ॥ २५ ॥

उक्तमाक्षिप्य समादधाति—

ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठान्नेति चेन्न तथा दृष्टद्युपदेशाद्-

संभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥ १ । २ । २६ ॥ .

ननु स्मृत्युक्तवैश्वानरसमाख्यानादात्मपदविशेषणाच्च वैश्वानरो विष्णुरित्युक्तम् । बृहदारण्यकेऽग्निवैश्वानर इति वैश्वानरेऽग्निशब्दाद्योऽयमन्तःपुरुषो येनेदमन्नं पच्यत इति वैश्वानरस्य जाठराग्निरूपेणान्तःप्रतिष्ठानात् । यद्भूतं हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्याग्निलिङ्गनामप्यादिपदगृहीतानां वैश्वानरे सत्त्वान्न विष्णुरेवेति निश्चय इति चेन्न । उभयत्र श्रुत्यादिसाम्येऽपि लिङ्गदेर्विष्णौ सावकाशत्वात् । हेममात्मानमणोरणीषांसं परतः परं विश्वं हरिमृपासीतेति गार्हपत्यादिनामलिङ्गकर्मत्वेन हरेरुपासनोपदेशात् । ‘ ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ’ । ‘ अहमाग्निरहं हुतम् । ’ अहं संवर्तको वह्निरित्याद्यनुरोधाच्च । तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानां मुख्यतया ब्रह्मणि सत्त्वेन तस्यैवाग्निवैश्वानरादिपदवाच्यत्वोपदेशाच्च । सर्वव्यापनमित्तकात्मपदस्यासंकुचितस्य जीवेऽसंभवात् । स एषोऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानां पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति वाजसनेयिनः । पुरुषविधमप्येनमधीयते । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिपुरुषसूक्ते विष्णोरेव पुरुषत्वम् । न चाग्निसूक्तेऽन्य एव पुरुष इति । आग्नेयादिसूक्तोपासकैरग्न्यादिगतत्वेनानुस्मर्तव्यो हरिरित्युपयोगिव्यवस्थापकोक्तेः । उक्तं हि—‘येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमिति देवतान्तरोपासनस्य तद्गतहरिचिन्तनशून्यस्याविधित्वम् । तथा चाग्नेयादियागेष्वग्न्यादिगतस्यैव विष्णोरुद्देश्यत्वात् ॥ २६ ॥

वैश्वानरशब्दस्य देवताभूतयोः प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्यसौ तत्परः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ ॥ १ । २ । २७ ॥

अग्निवैश्वानरादिशब्दस्तेजसि भूतेऽग्निदेवतायां च प्रसिद्धोऽप्यत एवाऽऽत्मशब्दादिहेतौरेवान्यत्र निरवकाशाद्देवता भूतं चानेन नाभिधीयते ॥ २७ ॥

नन्वग्न्यादिशब्दानामग्न्याद्यवाचकत्वे प्रसिद्धिविरोध इति शङ्कां निरस्यति—

ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥ १ । २ । २८ ॥

यद्यप्यग्न्यादिशब्दा नाग्न्यादिवाचकास्तथाऽपि न विरोधः । अनन्ययोगेन ब्रह्मवाचकैरपि ज्ञानिनोऽग्न्यादिज्ञानादिसिद्धयर्थमन्यत्राग्न्यादौ व्यवहरन्ति । तदन्ये तु ज्ञानाभावादेवेत्यभ्युपगमान् प्रसिद्धेरन्यथोपपत्त्याऽविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु लौकिकप्रसिद्धेरज्ञानादिमूलत्वेऽन्यथोपपत्तावपि वैदिकाग्न्यादिसूक्तादिप्रसिद्धयर्थोपपत्त्याऽग्न्यादीनां नावाच्यत्वं स्यात् । तत्राज्ञानादिमूलकत्वकल्पनायोगान्यथोपपत्त्यात्वात्, नापि व्यवहारार्थत्वेनान्यथोपपत्तिरनादित्वादित्याशङ्कनं परिहृयति-

ॐ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॐ ॥ १ । २ । २९ ॥

तत्र तत्र सूक्तादौ ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेनाग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेऽप्यग्न्यादिसूक्तादिना ब्रह्मोपास्तावग्न्यादिष्वेव स्वेच्छया ब्रह्मणो व्यक्तेरित्याश्मरथ्याचार्यो वक्तव्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रकारान्तरेण सूक्तादिनियममुपपादयति-

ॐ अनुस्मृतेर्वादिः ॐ ॥ १ । २ । ३० ॥

विष्णोरेवाग्न्यादिविद्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्य तत्रासूक्ताद्युपासकैरग्न्यादिष्वेव प्रतिपाद्यत्वाभिप्रायेणाग्न्यादिनियमोपपत्तेरिति वादिरिवाचार्यो वक्तव्यर्थः ॥ ३० ॥

रीत्यन्तरे सूक्तादिनियममुपपादयति-

ॐ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ १ । २ । ३१ ॥

आप्तादिसूक्तादिषु ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेऽप्यग्न्यादिसूक्तादिभिरग्न्यादौ ब्रह्मोपास्तावग्न्यादिप्राप्त्यभिप्रायेण सूक्तादिनियमोपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्याऽन्यवाचित्वमिति जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । तं यथा यथोपासते तदेव स भवतीति दर्शयति ।

ननु पुनर्जैमिनिरिति किमर्थमिति चेन्नैकव्यवहारे साक्षाद्ब्रह्मवाचकत्वेऽपि शब्दानामविरोधं वदन् सूक्तादिव्यवहारस्याग्न्यादिप्राप्त्यन्यथोपपत्तिं वर्णयतीत्यर्थः ।

ननु किमत्र मानमिति चेत्-ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति स्मृतिः । यद्देवतादिगतत्वेनोपासते तद्देवतादिप्राप्तिं भजामीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु ब्रह्मोपासकस्याग्निप्राप्तिर्न युक्ता । मद्भक्ता यान्ति मामपीतिविरो-
धात् । श्रुतापनिषत्केत्यत्र निरासाच्चेति शङ्कं परिहरति-

ॐ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॐ ॥ १ । २ । ३२ ॥

योऽग्नौ तिष्ठन् स एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इत्येनं
विभुमामनन्ति । अग्न्यादिसूक्तादिना विष्णुपासकस्याग्न्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मं
विशिष्टस्यापारोक्ष्यं प्राप्तिश्च भवतीत्यर्थान् । अथवोक्तोपासकानां लोकस्थानी-
येऽग्नौ भगवतः प्राप्तिर्भवतीत्यर्थाद्विष्णुर्देवानरः ॥ ३२ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रसिद्धावलिर्विरचितायां सारसंग्रहे ब्रह्मसूत्रे वेदा-
न्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

ॐ द्युम्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥ १ । ३ । १ ॥

अत्र मा भूदन्यैकगतता ब्रह्मैकगतताऽपि वा, किंतूभयगतता तु
स्यादिति शङ्का निरस्यते । तत्र रुद्रो वाव लोकाधारो वायुना वै गौतम
सूत्रेणाथं लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संरब्धानि भवन्ति ।
आकाश एव तत्रोतं प्रोतं च । सर्वं वाव एते प्राणाश्च प्राणिनश्च
देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्चेत्युभयत्र
द्युम्वाद्यायतनत्वलिङ्गस्य विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । अदृश्य-
त्वादिगुणकाक्षरस्य विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्परविद्याविषयत्वमाथर्वणे
यस्मिन् द्यौरित्युक्तस्य द्युम्वाद्यायतनस्योच्यते । तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेनुरिति । स च यद्यन्वः स्यात्तदा परविद्यावि-
षयत्वं विष्णोर्न स्यादित्यवश्यं निर्णयम् । अत्र यस्मिन्द्यौरिति द्युम्वाद्या-
यतनत्वं रुद्रादेर्विष्णोर्वेति संदेहः । तत्र रुद्रः प्रधानं वायुर्जीवो वा ।
रुद्रो लोकाधारः प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रः । आकाश एव तत्रोतन् । वायुना

वै गौतम सूत्रेणेति श्रुत्या, य एषोऽन्तश्चरते जायमान इति जायमानत्व-
रूपलिङ्गञ्च । एषामन्यतमः स न विष्णुः । न च लोकाश्चेत्यादि विष्णा-
वप्यस्ति लिङ्गम् । रुद्रसमाख्यानां प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रः प्राणेश्वरः कृत्ति-
वासाः । पिनाकी रुद्रो वाव लोकाधार इति रुद्रश्रुतिलिङ्गादीनां च
बहुत्वाज्जायमानत्वादिकं विष्णौ कथमपि न संगच्छत इति प्राप्ते ।
हरिरेवोक्तायतनः । स्वशब्दात् । गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दादित्यत्राऽऽत्मशब्दस्य भग-
वति मुख्यत्वस्य व्यवस्थापनात् । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा
इवेति श्रीगीतायाम् । यत्रोतमेतत्प्रोतं च विश्वमक्षरसंज्ञके । आधारभूतः सर्वस्य
स प्रसीदतु मे हरिः । ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः ।
यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः । इति सृष्टौ प्रलये च
यत्र सर्वं तिष्ठति यः सर्वमित्यनेन सर्वसत्ताया एतदधीनत्वमुक्तम् । सर्वत
इत्यनेन सर्वव्यापकत्वमिति वैष्णवे च द्युभवाद्यायतनत्वं हरेः स्पष्टम् ।
यस्मिन्नित्ये ततेऽनन्ते दृढे सगिव तिष्ठति । सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गो
विश्वकर्माणि । यस्मिन्भूतानि विश्वानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च । गुण-
भूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव । बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं
मही च या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् । चतुर्वि-
धानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः । प्रभवश्चैव सर्वेषां निवनं च
युधिष्ठिर । इति महाभारतेऽप्युक्तम् । अजायमानो बहुधा व्यजायतेति
जडजीवविलक्षणाविर्भावरूपोत्पत्तिरविरुद्धैव । तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ।
संभवाम्यात्ममाययेति भगवदुक्तेः ॥ १ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ १ । ३ । २ ॥

अमृतस्यैष सेतुः । ब्रह्मविदामोति परम् । एतमानन्दमयमात्मानमुपसं-
क्रामतीति । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य
मम साधर्म्यमागताः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानम-
ञ्जसा । समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः । एकान्तभावोपगता
वासुदेवं विशन्ति ते । इति श्रुतीतिहासादौ विष्णुप्राप्तेरेव मोक्ष-
त्वोक्तेः ॥ २ ॥

नन्वन्तकः कृत्तिवासाः पिनाकीति रुद्रलिङ्गात्सर्वाश्रयत्वप्रकृतिलिङ्गाच्च
दृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यदृष्टान्तेन तत्सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकवाक्यानुमानान् कापि-
लागमप्रामाण्यानुमानाच्च तयोरन्यतरः सर्वाश्रय इति शङ्कां परिहरति—

ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ ॥ १ । ३ । ३ ॥

भस्मधरोऽग्रादितच्छब्दाभावात् । रुद्रो बहुशिरा बभ्रुः । महोदधि-
शयोऽन्तकः । ईशानः प्राणदः प्राण इति विष्णुनामत्वात्, रुजं द्राव-
यते यस्माद्बुद्धस्तस्माज्जनादनः । ईशानादेव चेशानो महोदधो महत्ततः ।
पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् । तदाधारे यतो विष्णुः
पिनाकीति ततः स्मृतः । शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः शं रोधनाद्धरिः ।
कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ने पवर्तयत् । कृत्तिवासास्ततो देवो विरि-
ञ्चिश्च विरेचनात् । बृहद्गुणत्वाद्ब्रह्माऽसावैश्वर्यादिन्द्र इत्यपि । एवं नाना-
विधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु च पुराणेषु गीयते पुरुषो-
त्तमः । इति ब्रह्माण्डोक्तेः । अत एव कापिलागमप्रामाण्यानुमानमपि
बाधितम् । अथवा तच्छब्दात्प्रकृत्यादिभिन्नब्रह्मवाचकात्मशब्दात्सर्वा-
श्रयत्वेन प्रकृतिबोधकं यत्कापिलं शान्त्रं तत्प्रामाण्यग्राहकमनुमानं रुद्रा-
द्यनुमानं चाज्ञानमित्यर्थात् ॥ ३ ॥

ननु जीववायु स्यातामित्यत आह—

ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ १ । ३ । ४ ॥

चशब्दादात्मपदमुक्ताप्राप्यत्वादिहेतुर्नञ्जा(द्य)नुकर्षणात् ॥४॥

जीवेशाभेदाभिप्रायेण जीवेऽप्युक्तहेतवः सन्त्विति शङ्कनं परिहरति—

ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ १ । ३ । ५ ॥

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

ततस्तु कस्माच्चिदीशान्नेद इत्यत आह—

ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ १ । ३ । ६ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति परमात्मप्रकरणात् ॥ ६ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ ॥ १ । ३ । ७ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्थनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति । मंथुकौ भखायौ द्वौ सुप-

र्णरूपौ जीवेशौ देहं पिप्पलमालि[लि]ङ्गुः । तयोर्मध्येऽन्यो जीवो देहेजानि-
तकर्मफलं स्वदेव स्वादुत्वेनात्ति । अन्य ईश्वरस्तदनश्चभितः प्रकाशते
न तु स्वस्थित्यै तदपेक्षत इत्यर्थः ।

ननु सत्त्वक्षेत्रज्ञपरतयाऽयं मन्त्रः सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेन
व्याख्यात इति चेत् । ऊनं न सत्त्वेऽवधिको बबाध इति रघुवंशे ।
सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यनुशासनात्सत्त्वशब्दो जीवपरः । क्षेत्रज्ञशब्दस्य च-
प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं
गुणसंयुतामिति मोक्षधर्मे ब्रह्मपरत्वस्योक्तत्वात् । अन्यथा द्वा सुपर्णेत्यु-
त्तरं समाने वृक्षे पुरुषो निर्मग्नोऽनीशया गोचरि मुख्यमान इत्यादिकमु(मयु)क्तं
स्यात् । न हि बुद्धौ पुरुषशब्दो मुख्यमानत्वं वतिशोक्तत्वादिकं युक्तम् ।
अतो विष्णुरेव द्युभवाद्यायनः परविद्याविषयश्चेति सिद्धम् ॥ ७ ॥

ॐ भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् ॐ ॥ १ । ३ । ८ ॥

अत्र प्राणो वा आशाया भूयानित्युपक्रमेण विष्णुर्देवेभ्यो भूयांस्तस्मा-
द्भूयानामेति श्रुत्या च वायुविष्णुसाधारणभूमनाम्नो विष्णौ समन्वयसमर्थ-
नादास्ति संगतिः । आनन्दमयाधिकरणे पूर्णानन्दत्वं हरेरुक्तम् । तच्छा-
न्दोग्ये भूमनः श्रूयते—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख-
मिति । अत्र भूमा वायुरुत विष्णुरिति संदेहः । तत्र वायुरेव भूमा
नाम वागादितारतम्यमाशवसानमुक्त्वा प्राणो वा आशाया भूयानिति
प्राणस्याऽऽशोत्तमत्वमुक्त्वा तदुत्तमत्वमनुक्त्वा भूमन आम्नातत्वात् । तथा
ह्यस्ति भगवो नाम्नो भूय इति वाग्वाव भूयसीति । तथाऽस्ति भगवो
वाचो भूय इति नारदसनत्कुमारयोः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहस्यास्ति प्राणादिदं
भूय इति प्राणोत्तरं प्रवर्ते उत्क्रान्तप्राणानिति प्राण उत्क्रमणश्रवणा-
त्तस्य च पूर्णे ब्रह्मण्ययोगादिति वायुरेव स एवाऽऽनन्दमय इति प्राप्ते ।
संप्रसादात्पूर्णसुखस्वरूपत्वाद्ध्युपदेशात्सर्वेषामुपर्युपदेशाद्भूमा हरिरेव । भूमा
त्वेवं विजिज्ञासितव्य इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
द्विजानाति तदल्पमिति यो वै भूमा तत्सुखमिति भूमनः पूर्णसुखरूपत्वा-
म्नानाद्विष्णुरेव सः । यस्मिन्दृष्टे श्रूने चानाश्रवणाद्याकाङ्क्षानिवृत्त्याभि-
धानाच्च । यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु
ब्राह्मणस्य विजानतः । इति स्मृतेर्जडे सुखनिषेधायोगेन चेतनेऽपि सुख-

भात्रनिषेधस्य बाधेन पूर्णसुखस्यैव वाऽल्प इत्यनेन निषेधात् । सहस्र-
शीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं
पदमिति श्रुतेः । विश्वस्य कृत्स्नस्यासुखस्य भुवमाश्रयं नामादीनां - सर्वेषा-
मुपरि तदुत्तमत्वेनोपदेशाच्च । न चोपक्रमे प्राणस्य श्रवणात्कथं विष्णु-
रिति वाच्यम् । प्राणपदेन विष्णोरेवोक्तत्वात् । अथैवं विज्ञानन्नति-
वादीति प्राणज्ञानिनोऽतिवादित्वमुक्तवैष तु वाऽतिवदति यः सत्येना-
तिवदतीति सत्याख्यभूमज्ञानिनस्तुशब्देन विशेषोक्त्या भूमनः प्राणादप्य-
तिशयस्योक्ततयाऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति भूमा वाव प्राणाद्भूयानिति
प्रश्नप्रतिवचनयोरध्याहार्यत्वेनानुक्तेरन्यथाऽप्युपपत्तेः । न चोत्क्रमणाविरोधः ।
सर्वगतस्य जात्योदः प्रतिव्यक्तिसमाप्तेरिव शक्तिविशेषेण गतेरुपपत्तेः । ' तमु-
त्क्रान्तं प्राणो न क्रामति । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ' ' ज्ञानं नित्यं
क्रिया नित्या बलं शक्तिः परमात्मनः ' इति श्रुतेः । क्रियावत्त्वेऽणुत्व-
मेव तन्त्रं न तु महत्त्वाभावः । गुणजात्यादौ क्रियापातात् । न च
विभुद्रव्ये . पूर्वाविभागादिफलाभावेन क्रिया स्यादिति वाच्यम् । सुखदुःख-
च्छासंसारारूपफलाभावेनेशे ज्ञानाभावापातात्पूर्वदेशसंयोगानभिव्यक्तिरुत्तरे
देशे संयोगाभिव्यक्तिर्वा क्रियाभिव्यक्तिफलमस्तु । दर्शितं च भगवताऽणुत्वं
महत्त्वं चैकस्मिन्नेव काले यशोदायै ॥ ८ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ १ । ३ । ९ ॥

स एवाधःस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणत स उत्तरतः
स एवेदं सर्वं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स
भूमा । भगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्ते-
र्विष्णुरेव भूमा । यत्तु पञ्चवृत्तिर्वायुर्भूमेति प्राप्ते । निर्विशेषं ब्रह्मैव
भूमेति सिद्धान्त इति । तच्च । पञ्चवृत्तौ तरति शोकमात्मविदित्युपक्रमस्थात्म-
शब्दाद्ब्रह्मैव सुखमिति सुखशब्दात्पूर्वपक्षानुत्थानाद्गुणज्येष्ठस्यैव भूमत्वेन तस्या-
संभवेन सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः । कल्पितज्येष्ठस्य भूमा त्वेवं विजिज्ञासितव्यो
भूतानां भगवो विजिज्ञासा, इति मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वानापत्तेः । यत्तु यत्र ना-
न्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तव्यवहाराभावरूपनिर्विशेषब्रह्मधर्माद् भूमब्रह्मैवेति द्विती-

यार्थं इति । तन्न । तत्र एवं पश्यत्येवं मन्वान एवं विजानन्सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवतीति दर्शनादिव्यवहारस्याप्युक्तेः । अन्यदर्शनस्य निषेधेऽप्यन्य-
निषेधाभावाच्च ॥ ९ ॥

ॐ अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॐ ॥ १ । ३ । १० ॥

अत्राविनागित्वत्ताम्याच्चित्प्रकृतौ हरौ च साधारणस्याक्षरनाम्नो ब्रह्मणि
समन्वयप्रतिपादनादास्ति संगतिः । वाजसनेयके ' तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं
दृष्टु । अश्रुतं श्रोत्रमनं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति
श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्त्र नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेनस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्या-
काश ओतश्च प्रोतश्चेति । अक्षरं प्रकृतिरुत विष्णुरिति संदेहः । इदमक्षरं
श्रीतत्त्वेव विष्णोरप्यनागित्वेनाक्षरत्वसंभवेऽपि लोकप्रयोगस्य च श्रीतत्त्वेऽ-
प्यभावेऽपि ये त्वक्षरमनिर्देश्यमित्यादौ श्रीतत्त्वेऽक्षरशब्दवत्क्षराक्षराती-
नत्वेन प्रसिद्धे विष्णौ तदभावाद्यथा तदक्षरमाधिगम्यत इत्यादेरपि पूर्वपक्षे
चित्प्रकृतिपरत्वात् । अत एवैतस्यादृश्यत्वादिगुणकस्याक्षरस्यान्यत्वे पूर्वोक्तम-
प्यदृश्यत्वादिगुणकमक्षरमप्यन्यत्स्थादित्यदृश्यत्वाधिकरणमाक्षेपणीयम् । एवं
चाक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठत इति द्यावापृ-
थिव्याश्रयत्वेन श्रुतस्याक्षररथान्यत्वे द्युम्वाद्यायतनमप्यन्यत्स्यादिति * तदप्या-
क्षेप्यम् । यद्यप्यक्षरत्रयमीरितमिति वचनादन्यत्राक्षरशब्दो ब्रह्मण्यपि प्रसि-
द्धस्तथाऽपीहाक्षरं न ब्रह्म । सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्येतस्य वाऽक्षरस्य
प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठत इति वाऽक्षरे श्रुतस्य चन्द्रसूर्या-
द्याधारत्वस्याहं सोममाह न संबिभर्मीत्यादिना श्रीतत्त्वे द्युम्वाद्यधिकरणन्या-
येन ब्रह्मण्यपि संभवेऽपि न तदश्नाति किंचनेत्यक्षरे श्रुतस्युपान्तृत्व-
स्यात्राक्षरेत्यत्र सर्वात्तृत्वेनोक्ते ब्रह्मण्यसंभवान् । आह न स यज्ञेष्वभि-
षूयमाणम् । यज्ञेष्वभिषूयमाणलनाभिमानित्वेनेयमुक्तिः । न चैतदशानानश-
नपरम् । किंचनेत्युक्तेः । तस्माद्-ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
आसीद्दं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
इति स्मृत्याऽऽदितः श्रीरूपाक्षरमेवात्राक्षरमिति प्राप्ते । अक्षरं ब्रह्मैव । चतु-
र्विधविनाशरहिते तत्रैवाक्षरपदप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यात् । अक्षरं ब्रह्म परम-
भिति प्रयोगाच्च । किंच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा
द्यावापृथिवीभिरे यद्भ्रतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते । आकाश

एव तत्रोतं प्रोतं चेत्याकाशाख्यप्रकृतेः सर्वाधारत्वमुक्त्वैतस्मिन्स्वत्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्चेत्यक्षरस्य तदाधारत्वश्रवणात् । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेत्यम्बरान्तधारणादक्षरं ब्रह्मैव ॥ १० ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ सा च प्रशासनात् ॐ ॥ १ । ३ । ११ ॥

‘ एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ’ इत्यनुशासनाद्यदा सर्वाधारत्वमेवाक्षरस्य विष्णुत्वं निश्चाययति तदा सुतरामाज्ञामात्रेण सर्वाधारत्वं विष्णुत्वं निश्चाययतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १ । ३ । १२ ॥

एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽनेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमवाहं न तदश्नाति किंचनेति सकलवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनामक्षरे व्यावृत्तिकथनाच्च ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः । न तदश्नातीत्यनेन जीवस्वभावभूतोपजीवनार्थाशनस्य निषेधः । अस्थूलत्वादिसमभिव्याहाराद्यथा दर्विहोमाः प्रकृतिविकृतिभ्यां भिन्ना यथा वायुस्पर्शः शीतोष्णस्पर्शभिन्नस्तथेशो विरुद्धाणुमहत्त्वादिप्राकृतगुणरहितः । अथवाऽस्थूलादिपदैस्तद्विरुद्धाणुत्वादिविधरेव । न च विरोधः । ‘ दध्ना जुहोति ’ ‘ दध्नेन्द्रियकामस्येति ’ वाक्यद्वयेन दध्नः ऋत्वर्थपुरुषार्थवदन्यत्र कामाधिकारनित्याधिकारयोरन्यतरमात्रस्य सत्त्वेऽपि जातेष्ट्यादौ द्वयोः संवलनवद्व्रीह्यादीनां ऋत्वर्थत्वमात्रत्वेऽपि गोदोहनादीनां पुरुषार्थमात्रत्वेऽपि दध्यादीनामुभयार्थत्ववच्चान्यत्राणुत्वमहत्त्वयोरैकमात्रस्य सत्त्वेऽप्यणुन्येव श्रीकृष्णस्य मुखे गर्भीकृतब्रह्माण्डे महत्त्वग्राहकस्य यशोदाप्रत्यक्षस्यैकदाग्ना बन्धलिङ्गस्यानेकदामबन्धनरूपमहत्त्वलिङ्गस्याणोरणीयान्महतो महीयानित्याद्यागमस्य च मानत्वादुभयोपपत्तेः । अणुत्वादेर्महत्त्वाद्यसामानाधिकरणे साध्ये च प्राकृतत्वस्योपाधित्वाद्भेदप्रतिनिधिविशेषस्य सत्त्वाच्च भूमाधिकरणे तत्र सिद्धमेवाणुत्वमुक्तम् । अदृष्टत्वादिकं तु साकल्येन ततोऽन्यस्य द्रष्टुर्निषेधोऽपि साकल्येनैव । यत्तु वर्णा एवाक्षरं तत्र रूढेरिति प्राप्ते । पृथिव्यादेर्भूताकाशान्तस्य

विकारजातस्य धारणाच्चिर्विशेषं ब्रह्मैवाक्षरमिति सिद्धान्त इति । तन्न । वर्णेष्वोतश्चेत्यादिश्रुत्युक्ताकाशाश्रयत्वस्य द्रष्टृत्वादेश्चायोगात् । सूत्रे वृत्ति-
पदं - चायुक्तम् त्वन्मते भ्रमाधिष्ठानत्वातिरिक्तस्याभावात् । न हि
शुक्त्यादि रजनस्य धर्तृ शास्तृ वा । न वा निर्विशेषे व्यावहारिकं शास्तृत्वम् ।
प्रातिभासिकं तु प्रधानेऽप्यस्ति । यत्तु प्रशास्तृत्वं चेतनधर्मश्चेतन एवाऽऽरो-
प्यते न त्वचेतने । राजाऽमात्य एव राजत्वमारोप्यते न तु कुड्यादा-
विति । तन्न । बलाकायां नैल्यारोपमङ्गीकुर्वतस्तेऽधिष्ठानाध्यस्तयोः
सादृश्यनियमाभावात् । आसनकर्तृत्वादिस्तेऽन्तःकरणधर्मत्वेन जडे प्रधान
एवाऽऽरोपौचित्यात् । यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरपदवाच्यमिहाऽऽशङ्क्यते प्रधानादिकं
तद्भावात्प्रधानादित इदमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः । द्रष्टृत्वादेस्तत्राभावादिति
सूत्रार्थ इति । तन्न । व्यावहारिकस्य निर्विशेषेऽभावात् प्रातिभासिकस्य
प्रधानादावपि सत्त्वान् । द्रष्टृत्वादेरिवाम्बरान्तधृतिप्रशासनयोरपि वर्णादाव-
संभवनोरनेन सूत्रेण विवक्षासंभवेन पूर्वसूत्रयोर्वैयर्थ्यात् ॥ १२ ॥

ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ १ । ३ । १३ ॥

अत्र सदेव सोम्येत्यादिमृष्टिप्रतिपादकस्थानगतस्य सन्नाम्नो ब्रह्मप्रधानयोः
कारणत्वसाम्येन साधारणस्य विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः ।
न च यस्य कारणत्वसाधारण्यं तस्यैव कारणत्व-
रूपलिङ्गस्य समन्वय उच्यतामिति वाच्यम् । प्रथमश्रुतस्य सच्छब्दस्याति-
क्रमायोगादक्षरनामसमन्वयोक्त्या नाम्न एव बुद्धिस्थत्वाच्च । श्रुतिरूपप्रब-
लनामसमन्वयस्यार्थात्सिद्धिर्दुर्बललिङ्गसमन्वयस्य तु साक्षादुक्तिरित्यस्यान्याय्य-
त्वाच्च । सन्नामसमन्वयोक्तौ सर्वाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । सता सोम्य
तदा संपन्नो भवतीत्यादीनां सच्छब्दयुक्तानां बहूनां प्रकरणानां समन्वये
फलाधिक्याच्च । अत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतं किं जडप्र-
कृतिरुत विष्णुरिति चिन्ता । तत्र सत्प्रधानमेव । बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतस्य
विकारस्य निर्विकारे ब्रह्मणि विरोधात् । सदा शुद्ध इति विकारसामा-
न्याभावबोधनात् । प्रधानस्य ज्ञानाहेतुसत्त्वगुणयोगे नाभिमानिन ईक्षितृ-
त्वेन वा गौणमीक्षणं तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेत्यादिवदिति प्राप्ते ।
' एकमेवाद्वितीयम् । तनेजोऽसृजत ' ' मन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति ब्रह्मलक्ष-

णानां श्रवणाद्ब्रह्मैव सत् । मुखेक्षणस्य तत्रैव संभवात् । तिस्रो देवता इति देवतादिपदश्रवणात्तेजआदीनां चेतनत्वात् ।- बहु स्यामिति तेजआद्यन्तर्यामितया बहुभाव एव संकल्पितोऽनः स्वरूपबहुभावः । तत्तेजोऽसृजतेति वाक्यशेषात् । न च स्वरूपबहुभावं संकल्प्य तेजःप्रभृति-सर्जनं युक्तम् । गुरुः स्यामिति संकल्प्य शिष्यसंपादनवत्तत्तन्नियामकस्वरूपबहुभावसंकल्पानन्तरं नियम्यसृष्टेरुक्तत्वात् । अत एव श्रुत्यन्तरे 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति प्रक्रम्य न इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचन तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति । अत ईक्षतिक्रियाश्रवणात्सद्विष्णुः । अत्र सूत्रे समन्वये(न्वे)तव्याविशेषान्वाक्ति । सदेव सोम्येत्यादिभिन्नसृष्टिप्रकरणस्थानानाशब्दा इह तुल्यवत्समन्वये(न्वे)तव्या न तु शब्दविशेष इति प्रदर्शनार्थम् । यत्तु पुनरेतं त्रिमात्रेणोभित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायेतेत्यस्मिन्वाक्येऽभिध्यातव्यत्वेनोक्तं हिरण्यगर्भाख्यमपरब्रह्मैवेति प्राप्ते । इदं परं ब्रह्मैव परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इत्युत्तरस्मिन्वाक्ये तस्योक्तेरिति सिद्धान्त इति । तत्र । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यादावीक्षणस्यातत्त्वविषयकत्ववत्प्रकृतैऽपि कार्यब्रह्मविषयकत्वोपपत्तेः ॥-१३ ॥

ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १ । ३ । १४ ॥

अत्र 'यो वेद निहितं गुहायां तस्यान्ते सुषिरं हृदि ह्येष आत्मा' इति श्रुतिभिर्ब्रह्माकाशजीवेषु साधारणस्य हृदयपद्मस्थत्वलिङ्गस्य विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । एतस्य वाऽऽक्षरस्येत्यादिना विष्णोश्चन्द्रादिसाधारत्वमुक्तं तच्छान्दोग्ये हृदयपद्मस्थस्य श्रूयते । एतस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । तं चेद्ब्रूयुः । किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । स ब्रूयाद्यावानयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः 'उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' 'उभाव-धिश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ' इत्यादि । तद्धृत्पद्मस्थमाकाशादिरुत ब्रह्मेति चिन्ता । तत्र हृत्पद्मस्थ आकाश एव । तस्यान्ते सुषिरमिति प्रसिद्धाकाशस्यैव सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वोक्तेः । न च हृत्पद्म-स्थाकाशागतो विष्णुरेव सर्वाधार इति वाच्यम् । तस्मिन्नित्यत्र विष्णु-

त्वाभिप्राये किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्य ब्रह्म विद्यत इति परिहारं
 विना यावानित्यदेरभिप्रायासंगतेः । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति सुषिरस्य
 साक्षात्सर्वाधारत्वोक्तेश्च । अपहृतपाप्मत्वादि तत्र जडत्वात्तदभिमा-
 न्यभिप्रायाद्वोपपद्यते । जीवे एव वा सः परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपे-
 णाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचेति । अपहृतपाप्मत्वादिकं मुक्त्यभि-
 प्रायेण । हृत्पद्मस्थत्वं त्वणोरेवोपपद्यते न तु महतो हरेरिति प्राप्ते ।
 य आत्मा अपहृतपाप्मा, विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः
 सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उक्त-
 रेभ्यो हरेरे सूक्ष्मे हृदयपद्मे विष्णुरेव । जडेऽप्रसक्तापाप्मादिनिषेधयोगात् ।
 न वैशेष्यप्रसक्तिः । सजातीये दर्शनं हि निषेधे प्रयोजकम् । चेतने हि
 पाप्मत्वादि दृष्टं न तु जडे । न च मुक्त्यभिप्रायेण जीवे तन्निषेधः ।
 निरपेक्षनिषेधसंभवे सापेक्षनिषेधस्याग्राह्यत्वात् । एतेनाभिमानिपक्षोऽपि निरस्तः ।
 अन्वयानुपपत्तिश्च यो भगवानन्वेष्टव्यस्तस्यान्तर्हृदये यावान् वाऽयमाकाश-
 स्तावानाकाशस्तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते स भगवानपहृतपाप्मे-
 त्यन्वयेन निरस्ता । अयं भावः—गरीरपुण्डरीकयोर्ब्रह्म प्रति पुरत्ववेशम-
 त्वोक्तौ वाऽन्वेष्टव्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेस्तस्मिन्त्यदन्तरित्यत्र हृत्पद्मस्थाकाशगतब्रह्म-
 न्वेष्टव्यमित्युक्ते किं तदित्यत्र तद्ब्रह्मप्रकारमिति पृष्ठे यावानिति परिहारवाक्ये
 यद्ब्रह्मान्वेष्ट[व्य]तयोक्तं तस्यान्तर्हृदये यावानेष आकाशस्तावान्सर्वा विधीयते
 द्यावापृथिव्यादिकं चास्मिन्समाहितमिति । ब्रह्मण आकादिसर्वाश्रयत्वाप-
 हृतपाप्मत्वादिप्रकर उक्तः ॥ १४ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ १ । ३ । १५ ॥

अहरहर्गच्छन्त्य एतं लोकं विन्दन्तीति हृत्पद्मस्थस्य सुप्तप्रजाप्राप्यत्वोक्ते-
 हृत्पद्मस्थब्रह्मलोकत्वोक्त्या तद्गतस्य ब्रह्मत्वश्रुतेश्च ब्रह्मैव वा सर्वाश्रयतया
 लोकपदोक्तम् । सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः । अरश्च वैष्यश्च
 अर्णवौ ब्रह्मलोक इति हृत्पद्मस्थस्यारण्याख्यसुगासमुद्राश्रयलोकव-
 च्चोक्तेः ॥ १५ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नपलब्धेः ॐ ॥ १ । ३ । १६ ॥

एष सेतुर्विभृतिरिति हृत्पद्मस्थे सर्वावारत्वश्रवणाच्च । अस्य य एषोऽन्त-
हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते तस्य वशी एष सर्वेश्वर एष मृताविपतिरेष
सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेत्यादेर्हि महिम्नो हृत्पद्मस्थ उपलब्धेः* ।
सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्ट इति स्मृतेश्च । एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशामने गार्गी
द्यावापृथिव्यावित्यादिमहिमोपलब्धेश्च ॥ १६ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १ । ३ । १७ ॥

दहरे गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमिति प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ इतरपरामर्शात्म इति चेन्नसंभवान् ॐ

॥ १ । ३ । १८ ॥

ननु परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति जीवपरामर्शान् स
इति चेन्न । तस्य स्वतो निरपेक्षापहनपाप्मत्वाद्यसंभवान् ॥ १८ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १ । ३ । १९ ॥

स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाण इत्युत्तरस्माद्वाक्ययाज्जीव एवेति
चेन्न ॥ १९ ॥

तस्य परमाह—

ॐ अन्यार्थश्च परामर्शः ॐ ॥ १ । ३ । २० ॥

यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्मार्थश्च
परामर्शः ॥ २० ॥

उक्तमाशङ्क्य समाधत्ते—

ॐ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ १ । ३ । २१ ॥

दहरमित्यल्पश्रुतेर्नेति चेन्न । निचाद्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्युक्तवान् ।
एष उ आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायानिति श्रुत्युक्तत्वाच्च । न च सुषिरस्य
सर्वाश्रयत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । वाजपेयसंबन्धिपशुसंबन्धिनां यूपस्य
वाजपेयसंबन्धव्यपदेशवत् सुषिरस्थब्रह्माश्रितस्यापि सर्वस्य सुषिरसंबन्धो-
पपत्तेः । यत्तु दहराकाशस्थस्यान्वेष्टव्यत्वोक्त्यर्थागात् । यच्चोक्तं तस्मि-

निति तदन्नरिति तच्छब्देन हृत्पुण्डरीकमेव परामृश्य तदन्तर्गतदहरस्यैवा-
 न्वेष्टव्यन्वादिकमुच्यत इति । तन्न । तस्मिन्नित्यस्य संनिहितदहराका-
 शत्यागेन व्यवहितपुण्डरीकपरत्वायोगात् । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्त-
 स्मिञ्शेते, सर्वस्य वशी सर्वस्येगानः, दिव्ये ब्रह्मपुरेत्ये (प्ये) षः
 व्योम्नि आत्मा प्रनिष्ठितः, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं
 पुरुषः, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, दहरं विपापं
 परंशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यमंस्थम् । तत्रापि दहरं गगनं विशोकं
 तस्मिन्धन्तस्तदुपासितव्यम्, इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । न चैवं सुषिरस्य
 सर्वाश्रयत्वं हृत्पुण्डरीकस्य वेश्मत्वं वदन्त्यः श्रुतयः, सर्वस्य चाहं
 हृदि संनिविष्ट इत्यादिस्मृतयश्च विरुध्येग्निति वाच्यम् । मञ्जूषागतमणे-
 र्गोहमथत्ववद् ब्रह्मगनसर्वाश्रयत्वस्य हि गगनस्थत्वं गगनवद्ब्रह्मवेश्मत्वस्य
 हृत्पुण्डरीकस्थत्वं चोपपन्नमिति दिक् ॥ २१ ॥

ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ १ । ३ । २२ ॥

अत्रानुकल्पेन गृह्यमाणत्वलिङ्गम्येशे ज्ञानिसुखे च सुखशब्दस्यासाधारणस्य
 विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । काठके—तदेतदिति मन्यन्तेऽनि-
 र्देश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वेति
 श्रूयते । आनुकूल्यगृह्यमाणत्वं कथं तद्विजानीयामिति ज्ञानार्थं प्रार्थि-
 तत्वं तदल्पस्य चेदनिर्देश्यत्वादिकमप्यन्यस्यैव स्यात् । आनुकूल्येन गृह्य-
 माणं ज्ञानिसुखं ब्रह्म वेति चिन्ता । तत्र ज्ञानिसुखमेव तद् विजानीया-
 मिति तच्छब्देन तदेतदिति मन्यन्ते । निर्देश्यं परमं सुखमिति प्रकृतसुखपरा-
 मर्शात् । न चेदं वक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति ब्रह्मप्रकरणादनिर्देश्यत्वादि-
 लिङ्गाच्च तत्सुखं ब्रह्मेति वाच्यम् । लिङ्गाच्चेतदिति सर्वनामश्रुतेर्बलवच्चात् ।
 तस्य वैकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः ।
 तेषां सुखं गाश्चतं नेतरेषामिति सूर्यादिप्रकाशहेतुत्वम् । तस्य भासा
 सर्वमिदं विभानिति सर्वजगत्प्रकाशकत्वं च ब्रह्मण एवेति विष्णुरेवानिर्दे-
 श्यसुखरूपः । तद्गुह्यं ब्रह्म सनातनमित्युपक्रान्तमेतत् । एवं रूपमिति
 मध्य उक्तं ब्रह्मणो रूपं परमं सुखमिति तदेतच्छब्दयोर्ब्रह्मपरत्वान्चपुंसक-
 तेति । न च व्यवहितपरत्वम् । तेषां सुखमिति वाक्यादुत्तरस्मिन्नित्यो
 निस्थानां चेतनश्चेतनानामिति वाक्य ईशस्य संनिहितत्वात् । अस्तु वा

तेषां सुखमिति वाक्यात्पूर्वस्मिन्नेको वशीत्यादिव्यवहितवाक्यप्रकृतेशपरामर्शस्त-
थाऽपि न दोषः । संनिकृष्टमयोग्यं चेद्दूरस्थेनापि सहान्वयः । उक्तं
च वार्तिके—यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तेन सः । अर्थतो •ससम-
र्थानामानन्तर्यमकारणमिति । अयोग्यं ज्ञानिसुखमनिर्देश्यसूर्यप्रकाशहेतु-
त्वादिनाऽन्वेतुम् ॥ २२ ॥

श्रुत्युक्तमर्थं स्मृत्याऽऽह—

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ १ । ३ । २३ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमासि यच्चाग्नौ तत्तेजो
विद्धि मामकम् । न तद्भासयते सूर्यो न गशाङ्कने न पावकः । यद्
गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति । अत आनुकूल्येन गह्यमाणो
हरिरेवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥

ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ १ । ३ । २४ ॥

अत्र प्रेरकत्वसाम्येन विष्णौ वायौ च साधारणस्थेशाननाम्नो विष्णौ
समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः । अथात •इति जिज्ञास्यत्वं हरेरुक्तम् ।
तत्काठके—अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य ।
' ऊर्ध्वं प्राणमुच्यत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवानु-
पासत इतीशानस्य प्रतिपत्तेः । यद्यपीशानपदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रेरकत्वम-
संकुचितं न वायौ संकुचितं तु रुद्रेऽपीशानशब्दप्रसिद्धिरप्यधिका
तथाऽपि तस्य वायौ किञ्चित्संकुचितत्वादीशानत्वसहचरितप्राणादिव्यवस्था-
पकस्थान्यत्रात्यन्तासंभवाच्चेगानशब्दो विष्णुवायुसाधारण इति ज्ञेयम् । ईशानो
वायुरुत विष्णुरिति चिन्ता । तत्रेशानो वायुरेव । ईशान ऊर्ध्वं प्राण-
मुच्यतीति प्राणव्यवस्थापकत्वस्य, मध्ये वामनमासीनामिति मध्यमत्वस्य, विश्वे-
देवा उपासत इति सर्वदेवोपास्यत्वस्य च श्रवणात् । तेषां चैवमेवैष
प्राणः । योऽयं मध्यमः प्राणः कुविद्ङ्मेतिश्रुत्या वायुधर्मत्वोक्तेः । वामन-
त्वादिकं तु सर्वगते संभवतीति प्राप्ते । हरिरेवेशानः । अन्यत्र निरवका-
शवामनश्रुतेः । एष उ एव हि वामनीरेष हि, सर्वाणि वामानि नश्य-
तीति श्रुत्यन्तरेऽवधारणात् । उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरिति स्मृतेरार्यप्रसिद्धेश्च ।
वामनवामनिशब्दयोश्च लोकवेदाधिकरणन्यायेन वर्णविकारादिनैकदेशस्थान्य-
थात्वेऽपि देवासः, देवा इत्यादाविव लघवेन प्रत्यभिज्ञयैकत्वे संभवति

भेदकल्पनायोगात् । एवं च यथा यद्योन्यां तदुत्तरयोगार्थतीत्यत्रोत्तराशब्द उत्तराग्रन्थे संज्ञारूपो निरपेक्ष इति तत्पर एव । न तु योनि(?)करूपप्रतियोगिसापेक्षोत्तरा(?)कपरः । तथा वामनशब्दोऽपि रूढ्या विष्णुपरो न तु दीर्घप्रतियोगिकह्रस्वपरः । न च रुद्रे योगरूढ ईशानशब्दः । न ब्रह्माऽऽसीन्न शंकर इत्यादिश्रुत्या, यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शंकरः । जानाति देवस्य तद्विष्णोः परमं पदमिति स्मृत्या, विष्णवतिरिक्ते सर्वेशानत्वबाधात् । ईशानः प्राणदः प्राण इति विद्वद्रूढेर्विष्णावपि सत्त्वाच्च ॥ २४ ॥

मनु सर्वगतस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमसंभवीति शङ्कां परिहरति—

ॐ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारात् ॐ ॥ १ । ३ । २५ ॥

सर्वगतस्यापि हृद्यवकाशस्याङ्गुष्ठमात्रत्वेन तत्संबन्धेनोपचाराद्भगवन्मूर्तेरप्यङ्गुष्ठमात्रोक्तिः । मनुष्यान् प्रत्येव वेदविद्याप्रवृत्त्या पश्चादीनामभावेन मनुष्याभिप्रायेणाङ्गुष्ठमात्रोक्तिसंभवः । यत्त्वङ्गुष्ठमात्रो जीवः । परिच्छिन्ने तत्संभवात् । प्रथमश्रुताङ्गुष्ठमात्रानुरोधादीशानेत्यादिचरमश्रुतं संकोच्यतामिति प्राप्ते । ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादीशानत्वमसंकुचितमेवाङ्गुष्ठमात्रोक्तिर्जीवैक्याभिप्रायेणेति सिद्धान्त इति । तन्न । ईशानो भूतभव्यस्येत्यस्याङ्गुष्ठवाक्याच्चरमत्वेऽपीशानं भूतभव्यस्येत्यस्य प्रथमत्वेनाङ्गुष्ठवाक्यस्येशानवाक्यसंहृष्टत्वेन पूर्वपक्षासंभवात् । त्वन्मतेऽन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यत्र ब्रह्मण इव ' येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये ' इत्यत्र जीवस्यापि पृष्टत्वेन सिद्धान्तासिद्धेः । जीवस्य स्वनियम्यदेहादिकं प्रतीशत्वसंभवेन निर्विशेषब्रह्मणस्तदभावाच्च ॥ २५ ॥

ॐ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॐ ॥ १ । ३ । २६ ॥

पासङ्गिकी संगतिः । यद्यपि तृतीयेऽधिकारचिन्ताऽस्ति तथाऽपि पूर्वाधिकरणस्थमनुष्यग्रहणस्य विशिष्टबुद्ध्यादिहीनं तिर्यगाद्येव व्यावर्त्यं न तु देवादीत्यनेन रूपेणेत्यं चिन्ता न तृतीये संगता । यथा भोक्त्रापत्तेरिति मुक्तेशभेदसमर्थनं फलविचाररूपेण चतुर्थे संगतमपि युक्तिविरोधपरिहाररूपेण द्वितीये संगतम् । देवानां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तत्र न देवानामधिकारः । तथा हि—तत्पदविशिष्टा देवाः किमुत्पात्ति-

तेषां नानाविधानां नामरूपवतां वाचकवेदस्य कथं नाप्रामाण्यं तस्य प्रतिकल्पं पाठभेदाभावात् । तद्भावे नित्यताव्याघातादतो ब्रवीति-

ॐ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ

॥ १ । ३ । ३० ॥

प्राचीनानां प्राप्तमुक्तिवने पुनः स्वपदेष्ववृत्तावपि तदन्येषां प्राचीनसमाननामरूपत्वात्प्रतिपादकैकविधस्यापि वेदस्याप्रामाण्यापत्तेः । न च समाननामरूपत्वे मानाभावः । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादि-श्रुतेः । ऋषीणां नामधेयानि दाश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वदन्ते प्रसूतानां तान्येव तेभ्यो ददात्यजः । यथर्तुर्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि वै यथा । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु । इत्यादिस्मृतेश्च । दृश्यन्त इति दृष्टयो रूपाणि ॥ ३० ॥

ॐ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॐ ॥ १ । ३ । ३१ ॥

मोक्षेतरफलासु मध्वग्नीषोमादिविद्यासु न देवानामधिकारः । तत्रार्थित्वाभावात् । ' स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखे-नैतदमृते दृष्ट्वा तृप्यति देवो भूत्वा देवानप्येति स ऊर्जमुग्रगच्छत्स्त्रित्या-दिना मध्वादिविद्यासु वस्वादिपदानामुपासनाप्राप्यफलत्वश्रवणात् । न हि प्राप्तफलानां तदार्थित्वादिकं संभवतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ' ३१ ॥

ननु माऽस्तु मोक्षेतरार्थविद्यास्वधिकारः । सत्यं ज्ञानमित्यादिमोक्षफलासु तु स्यात् । तत्रार्थित्वसंभवादिति गड्ढुगं निरस्यति-

ॐ ज्योतिषि भावाच्च ॐ ॥ १ । ३ । ३२ ॥

ज्योतिषि सर्वज्ञत्वेऽभावाच्चानधिकारः । देवानां मोक्षार्थित्वेऽपि तत्साधने ज्ञाने नार्थिता । तेषां सर्वज्ञत्वेन सर्वविद्योक्तज्ञानित्वात् ॥ ३२ ॥

ॐ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥ १ । ३ । ३३ ॥

फले विशेषभावात्प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वादिष्वधिकारं वादरायणो मन्यते । न चैतेषां सिद्धविद्यत्वं भगवदितरेषां निरुपचितसर्वज्ञत्वाभावात् । न च जैमिनिमतविरोधः । तत्तद्विद्यासूक्तफलार्थं प्रागाप्तज्ञानार्थं च जैमिनिनाऽधिकारनिरासात् । भगवता तु प्रयोजनान्तरायार्थिताया उक्तत्वात् । हरेर्गुणानामानन्त्यात्तद्गुणज्ञानादानन्दाविर्भावादाधिक्यमित्यर्थः । न च किमत्र

भानम्—यावत्तेवा परे तत्त्वे तावत्सुखविशेषता । संभवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिमिति स्कान्दोक्तेः ॥ ३३ ॥

ॐ शुभस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥१।३।३४॥

अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तरीत्या पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसंगतिः । प्राप्त-
ङ्गिकत्वादध्यायादिसंगतिर्नान्वेष्या । अत्र शूद्रादेर्ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्त्युत
नास्ति । तत्र विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाद्देवच्छूद्रोऽपि वेदाधिकारी । न च
तस्योपनयनाध्ययनाभावः । वैदिकसंवर्गविद्याश्रोतारं पौत्रायणं प्रत्यह-
हरे त्वा शूद्रेति रैक्स्य संबोधनरूपेण शूद्रस्यापि विदुरादेर्वेदार्थावधारणादि-
रूपेण च लिङ्गेन शूद्रस्योपनयनादिसिद्धेः । अनधीयानस्यैव वा तस्य
श्रुताह्निखितनिरीक्षिताद्वा वेदार्थज्ञानमस्तु । जानश्रुतौ शूद्रशब्दो न यौगिको
रूढेर्बलीयस्त्वादिति प्रोक्ते । शुचा द्रवणत्वमेव शूद्रत्वं न तु वर्णावरत्वेन च
शुभेव तस्य । कुतः । कम्वर एनमेतत्सन्तमित्यरे हंसैतद्वचनं कभेनमु-
द्दिश्याऽऽह सन्तं सयुग्वानं रैकवमिवेति हंसकृतानादरश्रवणात् ।
ननु परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्तच्छुग्ज्ञानं कथमिति चेत् । सह संजिहान एव
क्षुत्तारमुवाचेति सूच्यते । शयनीयादुत्तिष्ठन्नेव क्षत्तारं रैकगवेषणायोवाचे-
त्युक्ते तद्व्यग्रतया शोको ज्ञायते ॥ ३४ ॥

न तु(नु) रूढ्या शूद्रस्याधिकारोऽस्त्विति शङ्कं परिहरति—

ॐ क्षत्रियत्वगतेश्वोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॐ ॥ १ । ३ । ३५ ॥

अथाश्वतरी रथ इति चित्ररथलिङ्गेन जानश्रुतेः क्षत्रियत्वनिर्णयः ।
उत्तरत्र संवर्गविद्यायां वाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते
तत्समभिर्व्याहाराज्जानश्रुतिरपि क्षत्रिय इति निर्णयः । ननु शूद्रस्य रथसं-
बन्धसंभवः । न च तस्य वेदाविनाभावः ॥ ३५ ॥

वेदोऽपि शूद्रस्य स्यादिति शङ्कं परिहरति—

ॐ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥१।३।३६॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्याययीतेत्यध्ययनार्थं संस्कारपरामर्शात् ।
वेदः कृत्स्नोऽवगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृेश्च । नाग्निर्न यज्ञो न
क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्य संस्काराभाव एवोक्तः ॥ ३६ ॥

न तु तन्निषेधोऽपीति शङ्कं परिहरति—

ॐ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॐ ॥ १ । ३ । ३७ ॥

नाहमेतद्देद र्यो यद्गोत्रोऽहमस्मीति । सत्यकामस्याऽऽर्जवं ज्ञात्वा नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति शूद्रत्वाभावादिनिर्णय एव तदुत्तरणने गौतमस्य प्रवृत्तेः । शूद्रस्योपनेयत्वे तदभावनिर्धारण एव कथं प्रवर्तेत ॥ ३७ ॥

ननु विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वं शूद्रस्याप्यस्तीत्यत आह-

ॐ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥ १ । ३ । ३८ ॥

श्रवणप्रतिषेधस्तावदथास्य वेदमुत्तृण्वतस्त्रपुजपुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति । पद्य ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाधेत्तव्यमिति च । कथनश्रुतमधीयीत । उदहरणे जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणमिति प्रतिषेधात् । नाग्निर्न यज्ञः शूद्रस्य तथैवध्वयनं कुतः । केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयत इति स्मृतेश्च । येषां विदुरादीनां साधनवशाज्ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां फलोत्पत्तौ च न किंचिद्ब्रह्मकर्मतः शूद्रैर्न वेदविद्यया ज्ञेयो हरिरिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

ॐ कम्पनात् ॐ ॥ १ । ३ । ३९ ॥

अत्र लोकप्रसिद्ध्या ब्रह्मलिङ्गेन च साधारणवज्रनाम्नि हरौ च समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः । काठके ' यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति प्राणान्निःसृतं महद्भयं वज्रनुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति ' वज्रज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । यद्यपि वज्रशब्दस्य स्वप्नद्रष्टृत्वादिलिङ्गस्य च लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धिरस्ति ब्रह्मलिङ्गेऽप्यपि प्रसिद्धिश्चेत्प्राणादीनानपि तुल्या । तथाऽपि पादद्वयेऽनुदाहनानामपि नाम्नां लिङ्गानां च तत्रोक्तन्यायेन हरिपरता सिद्धप्रायेति दर्शयितुमन्यत्र प्रसिद्धस्यापि वज्रनाम्नः स्वमद्रष्टृत्वलिङ्गस्य चेहोक्तिः । वज्रं किमायुधमुत विष्णुरिति चिन्ता । तत्र वज्रमिन्द्रायुधमेव । यत्किंचित् सर्वं जगत्प्राणे स्थितं प्राणान्निःसृतं तदिदं जगद्यस्मादेजति यत्प्रेरणया चेष्टते तन्महद्भयं वज्रं ये विदुस्तेऽमृता भवन्तीत्यर्थात् । सर्वं जगद्यस्मन्निःसृतं स प्राणो यस्माच्चेष्टत इत्यर्थाद्वेति प्राप्ते । हरिरेव वज्रम् । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । प्राणस्य प्राणमुत्तृण्वतः स वा एष नेतीति सर्वचेष्टकत्वस्य विष्णवेकनिष्ठत्वश्रवणात् । वर्जनाद्वज्रमुच्यते । आत्मना-

त्काशत यदाकाशः । प्राणः प्राणनांदेवत्यादिस्मृतिभिरन्वर्थसंज्ञाकरणेन वज्रादिश्रुतिविरोधो नास्ति । यत्तु प्राण एजतीति वाक्यस्थः प्राणः प्रसिद्धो वायुरिति प्राप्ते ब्रह्मैवेति सिद्धान्त इत्याह । तन्न । धागनुक्त-समन्वय उद्यतत्वरूपपूर्वपक्षबीजयुक्ते च वज्रशब्दे मत्पसल्लुक्तमन्वयस्य बीजशून्यस्य च प्राणशब्दस्य समन्वयोक्त्ययोगात् ॥ ३९ ॥

ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥ १ । ३ । ४० ॥

अत्र जीवेशयोर्ज्ञानरूपत्वेन हृदयाहितत्वेन च साधारणस्य ज्योतिर्नाम्नो विष्णौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः । हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेति ज्योतिश्चरणोत्पन्नोक्तं वाजसनयके—यो विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुष इति श्रूयते । अत्र तज्ज्योतिर्जीवो ब्रह्म वेति चिन्ता । तत्र पूर्वत्र यथा निरवकाशलिङ्गबलाद्ब्रह्मश्रुतेर्लोकप्रसिद्धार्थत्वात्तत्रैहापि समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरन्ति । स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः स उत्क्रामन् रूपमाणः पाप्मनो विजहातीति जीवलिङ्गबलादेव दिष्णुरेव ज्योतिरित्यादि प्रसिद्धार्थत्यागः । किं ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्न आदित्यज्योतिरादित्येनेव ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादिना यस्य जागरण आदित्यज्योतिरित्यादिप्रसिद्धार्थत्यागः । किं ज्योतिष्ट्वमुक्तं स तावज्जीवः । न ह्यादित्याद्रिज्योतिष्ट्वं विष्णोर्युक्तम् । न तत्र सूर्यो भातीत्यादिश्रुतेरिति प्राप्ते । नारायणः परं ज्योतिः । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, ज्योतिषां ज्योतिरित्यादिषु परत्वादिविशेषणाज्ज्योतिःशब्दो विष्णावेव मुख्यः । स च हृद्यन्तज्योतिरित्यात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमेणोपसंहारेण च विष्णुपरत्वनिर्णीतवाक्यमध्यपातीनि ध्रियमाण इत्यादीन्युपांशुंयाजादिमध्ये यानि विष्णवादिवाक्यवत्तदनुसारेण नेयानि । तथा हि—यथा प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयदित्याद्युपक्रममात्रानुसारेण यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्ण, यादित्यत्र प्रतिग्राहयेदित्यन्तर्भावितणिजर्थता तथोपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शानुसारेण ध्रियमाणादिशब्दानामन्तर्भावितणिजर्थता । जीवपरत्वे शरीरमभिहत्येत्यादिमन्त्रासंगतेरिति । तज्ज्योतिर्विष्णुरेव । यत्तु एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ज्योतिरादित्यः । यद्यपीदं प्रकरणं दहराधिकरणे ब्रह्मपरमित्युक्तं तथाऽपि समुत्थायेत्यादिश्रुत्या प्रकरणबाधादिहाऽऽगच्छन्त्यते ।

ज्योतिषो ब्रह्मत्वे हि समुत्थायेति बाधः । स्वरूपनिष्पत्तिरित्युक्ताया ब्रह्म-
संपत्तेरभावात् । संपद्येति पूर्वकाले क्त्वाबाधः । ज्योतिष आदित्यत्वे
तु निर्गुणो य आत्माऽपहनपाप्मेत्यादिना निर्गुणं ब्रह्मोक्त्वा तज्ज्ञानफल-
स्यैवोच्यमानत्वान् । तथा च शरीरादुत्थानं नाम श्रवणादिकम् । स्वरू-
पाभिनिष्पत्तिस्तु तन्नन्यः साक्षात्कारः । संपत्तिस्तु तत्साध्यो ब्रह्मभावः ।
क्त्वा नु मूर्धं व्यादाथ स्वपितीत्यादिवदुपपद्यत इति सिद्धान्त इति । तन्न ।
परंज्योतिःपदस्य परब्रह्मण्येव प्रसिद्धेः । संशयाद्यसंभवात् । एतस्मात्पूर्व-
मात्माऽपहनपाप्मेत्याग्भ्य मत्यकामः मत्यमंकल्प इति सविशेषस्यैव श्रवणा-
दुत्तरत्र च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रम-
माणः स्त्रीभिर्यानेर्वेति सगुणमोक्षश्रवणान् । य एष आदित्ये हिरण्मयः
पुरुष इति श्रुतेः । सगुणे सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति पापराहित्य-
श्रवणाच्च । सर्वपदलक्षणायाः स्पष्टत्वाच्च ॥ ४० ॥

ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ १ । ३ । ४१ ॥

अत्र प्रयोगवशाद्गगने ब्रह्मणि च साधारणाकाशनाम्नो हर्गौ समन्व-
यप्रतिपादनादस्ति संगतिः । द्युभ्वेत्यत्र सर्वाधारत्वं हेररुक्तम् । तच्छा-
न्दोग्य आकाशस्य श्रूयते-आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिनो ते यदन्तरा
तद्ब्रह्म तदमृतमिति । अत्राऽऽकाशः किं प्रसिद्धाकाशो विष्णुर्वेति
चिन्ता । तत्र प्रसिद्धाकाश एव । यद्यप्याकाशे तदमृतं स आत्मेति
ब्रह्मश्रुत्यादीनि सन्ति तथाऽपीह वै नामेतिनिपातद्योतितप्रसिद्धिर्न ब्रह्मणि
युक्ता । लोके तस्याप्रसिद्धत्वाद्देवे प्रसिद्धत्वेऽप्यनादिर्वा अयमाकाश इत्यादौ
तस्यापि प्रसिद्धेर्व्यावर्त्यस्याप्रसिद्धस्याऽऽकाशस्यैवाभावेन निपातवैयर्थ्यात् ।
मानपक्षे तु शास्त्रयोनित्वेन लोकाप्रसिद्धब्रह्माकाशस्य व्यावर्त्यत्वालौकिकप्र-
सिद्धिद्योतकनिपातावैयर्थ्यम् । तल्लिङ्गादित्यस्य विषयवाक्ये तु सर्वाणि ह
वा इमानि भूतानि आकाशादेवत्यत्र वैशब्दस्य संनिहितसर्वभूतान्वयो
वा स्युरेव नु पुनैव वेत्यवधारणवाचका इति वचनेनावधारणार्थत्वं
वाऽऽकाशस्यैव । इह त्वाकाशस्यैव संनिधाननामशब्दस्य च नार्था-
न्तरमस्तीति प्राप्ते । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिना साकल्येन वागाद्य-
मोचरत्वं विष्णोरेव न तु गगनस्य । ब्रह्मणि नामवर्णादिश्रुतित्वात्पर्याप-
रिज्ञानप्राप्तलौकिकरूपस्यारूपामिति श्रुत्या निषेधवद् गगने तदभावात् । ते

यदन्तरा तद्ब्रह्मेति ब्रह्मत्वान्तरात्वव्यपदेशाच्चाऽऽकाशो हरिरेव । यस्वा-
काशस्तालिङ्गादित्यस्य विषयवाक्य आकाशादेव सर्मुत्पद्यन् इत्यत्रैवैत-
त्सूत्रे विषयवाक्य आकाशो वै नामेत्यत्र ब्रह्मलिङ्गभावेन पूर्वपक्षोत्थाना-
दगतार्थमिति । तन्न । अत्रापि नामरूपनिर्वहिनृत्वादिलिङ्गानां ब्रह्मात्मा-
दिश्रुतीनां च सत्त्वात् । क्लेशेनाऽऽकाशे योजनं नूभयत्र समम् ॥ ४१ ॥

ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥ १ । ३ । ४२ ॥

अत्रासङ्गत्वलिङ्गेन लोकप्रसिद्धावेवेगजीवयोः साधारणस्य स्वमादिदर्श-
नलिङ्गस्य विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । अगन्धमरसमित्यसङ्ग-
त्वमीशस्योक्तं तद्वाजसनेयके स्वप्नादिद्रष्टुः प्रतीयते । स वा एष एत-
स्मिन्संप्रसादे गत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्यां द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन
भवत्यसङ्गे ह्ययं पुरुष इति । अत्र स्वप्नादिद्रष्टा जीव उत विष्णुरिति
चिन्ता । तत्र लोकप्रसिद्धेर्जीव एवायम् । पिकनेमादाविव वेदप्रसिद्ध्य-
भावे लोकप्रसिद्धिरेव ग्राह्या । असङ्गत्वादिकं तु ब्रह्माभेदाभिप्रायं पूर्वत्र
आकाशस्य जडत्वेन ब्रह्माभेदायोगादिति वैषम्यमिति प्राप्ते । कात्स्न्येन
स्वाप्नवस्तूनां द्रष्टा सर्वज्ञ ईश एव न संकोचे मानाभावात् । न हि
साकल्येन स्वप्नद्रष्टृत्वमसर्वज्ञे नीचे लोकतः प्रसिद्धम् । न चेह स्वप्ना-
द्यवस्थावतोच्यते । पश्यतीति द्रष्टृत्वस्यैवोक्तेः । किञ्चानन्वागतस्तेन भवतीत्य-
त्रासङ्गे ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गत्वहेतुः । प्रसिद्धमेव च हेतुत्वयोग्यम् । अस-
ङ्गमस्पर्शमित्यादिश्रुतिषु तद्ब्रह्मण्येव प्रसिद्धम् । किञ्चासङ्गत्वं न स्वरू-
पेण जीवोऽस्ति । जडेशयोरसंसारित्वेन संसारिणो जीवस्यैव सङ्गित्वात् ।
जीवेशयोरभेदो मानबाधित इत्युक्तत्वात् । प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न
बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति सुषुप्तौ तमुत्क्रान्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीत्युत्क्रान्तौ
च जीवस्य भेदेनाधीतत्वाच्चेशाभेदाभिप्रायेणासङ्गत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥ १ । ३ । ४३ ॥

अत्र नित्यमहिमत्वलिङ्गेनाजश्रुत्या च विष्णुविरिञ्चयोः साधारणस्य
ब्राह्मणनाम्नो विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । पूर्वाधिकरणेषु
विष्णोरनन्यपेक्षजगत्सृष्ट्वादिरूपं नित्यमहिमत्वमुक्तम् । तद्वाजसनेयके एष नित्यो

काठकादौ किञ्चिदुच्यते—महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । योनि-
मन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथा-
श्रुतम् । जीवा एव तु दुःखिन इति । अत्रावरदुःखिवद्भाव्यात्मादिपद-
मुख्यार्थो जीवादिर्विष्णुर्वेति चिन्ता । तत्र जीवादिरेव । अव्यक्तादि-
शब्दानां प्रधानादौ प्रसिद्धेः । दुःखित्वादेर्ब्रह्मणि बाधाच्च । पूर्वाधिकरणो-
क्तसर्वाधिपतित्वादि विरुद्धत्वाच्च । सांख्यानमानप्रमितं प्रधानादिकमप्येषा
शाखिनामुच्यत इति प्राप्ते । विष्णुरेवाव्यक्तादिशब्दवाच्यः ।

ननु कथं प्रधानादौ व्यवहारः । न चाज्ञानादिनि वाच्यम् । घटादौ
पटादिशब्दानां व्यवहारापत्तेरिति चेन्न । शरीररूपके प्रधाने विन्यस्तस्य
स्थितस्य हरेरेवाव्यक्तपदेन गृहीतेः । तुच्छेनाभ्वपिहितं यदाऽऽसीदिति
तुच्छपदेन प्रधानस्य पारतन्त्र्यं दर्शयति । यद्वा—आत्मानं रथिनं विद्धि
शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रि-
याणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्व-
नीषिणः । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैश्चाध्वनः
पारं विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारमित्याका-
ङ्क्षार्यामिन्द्रियैः परा ह्यर्या अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा
बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरु-
षान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति । स्वातन्त्र्यलक्षणपर-
त्वस्य पुरुषपदवाच्यभगवत्येवोक्तत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थितत्वेन तस्यैव
तत्पदमुख्यार्थत्वात् । न हि प्रधानस्य परमात्मशरीराभिप्रायेणाव्यक्तादिपदं
प्रायुङ्क्त भगवान् । कुत्सनार्थकविरोधात् ॥ १ ॥

न हि भगवच्छरीरं कुत्सितम् । अपि तु भगवदधीनत्वाभिप्रायेण
युक्त्यन्तरमाह—

ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॐ ॥ १ । ४ । २ ॥

अव्यक्तत्वोपयोगिसूक्ष्मत्वस्य भगवति सत्त्वात् । सूक्ष्मत्वानद्विजेयमिति ।
अव्यक्तः पुरुषः साक्षीति च स्मृतेः ॥ २ ॥

ननु हरेर्मुख्यार्थत्वेऽपि परापरत्वादिभ्रुतेर्नैरर्थमिति गङ्गां परिहरति—

ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ १ । ४ । ३ ॥

भगवदधीनत्ववचनाच्च ॥ ३ ॥

ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ १ । ४ । ४ ॥

तमेवैक जानथाऽऽन्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति ब्रह्मण
इव प्रधानादेर्मुमुक्षुज्ञेयत्वानुक्तेः ॥ ४ ॥

उक्तमाक्षिप्य गमाधत्ते-

ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ॥ १ । ४ । ५ ॥

नन्वनाद्यन्तो महतः परं ध्रुवं निचाद्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति
तस्य ज्ञेयत्वमस्तीति चेन्न । अणोरणीयान्महतो महीयानिति परेशस्यैव महतः
परत्वलिङ्गेन ज्ञेयत्वात्केः ॥ ५ ॥

ननु प्रधानान्द्रिगस्यामुख्यार्थतां स्वीकृत्यानाद्यनन्तादिवाक्यस्य हरिपरत्वे
मानाभाव इत्यत आह-

ॐ प्रकरणान् ॐ ॥ १ । ४ । ६ ॥

सोऽध्वनः पाग्मान्नाति तद्विष्णोः परमं पदमिति तस्यैव प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रधानाभावे युक्त्यन्तरमह-

ॐ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ ॥ १ । ४ । ७ ॥

त्रयाणां पितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्नीशानां प्रश्न उत्तरं च न तु प्रधानस्य
त्रयाणामग्निजीवेजानां प्रश्नोन्ने न तु प्रधानस्य । स त्वमग्निं स्वर्ग्य-
मध्येषि मृत्यो । प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय महामित्यग्निविषयः प्रश्नः न
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्याम-
नुशिष्टस्त्वयाऽहं वगणामेष वरस्तुनीय इति जीवविषयः । अन्यत्र धर्मा-
दन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतान् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि
तद्वद् । इति परमात्मविषयः । उत्तरमपि लोकादिमग्निं तमुवाचेत्याद्यग्नि-
विषयकम् । हन्त न इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च
मरणं प्राप्याऽऽत्मा भवति गौतमेत्यादि जीवविषयम् । न जायते त्रियते
वा विर्पाश्चदित्यादीन्विषयकमिति कश्चित् ॥ ७ ॥

ॐ महद्वच्च ॐ ॥ १ । ४ । ८ ॥

महच्छब्दो यथा महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि बुद्धेरात्मा महान्परः । महान्तं
विभुमात्मानम् । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । इति परममहत्त्वेन परमात्म-
परः । तथाऽव्यकादयो हि शब्दाः ॥ ८ ॥

ॐ चमसवदविशेषात् ॐ ॥ १ । ४ । ९ ॥

चमसशब्दो यज्ञपात्रे प्रसिद्धोऽपीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलं चमस ऊर्ध्व-
बुध्न इति श्रुत्या यथा शिरोवाचकस्तथाऽव्यक्तादिशब्दा अन्यत्र प्रसिद्धा
अपि ' नामानि सर्वाणि यमाविंशन्तीत्यादिश्रुतेः ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य
इत्यादिस्मृतेश्च विष्णुवाचकाः । अयमत्र निष्कर्षः । स्वातन्त्र्यमेव प्रवृ-
त्तिनिमित्तं तच्च नियामकत्वे सति तदाश्रयत्वप्रयुक्तनीचत्वायोग्यत्वम् ।
भूत्यादिगतदुःखादिकं प्रति राज्ञो न स्वातन्त्र्यं तदाश्रयत्वप्रयुक्तनीचत्वयो-
ग्यत्वात् । ब्रह्मणस्तु तदयोग्यत्वादस्ति तत्प्रत्यपि स्वातन्त्र्यम् । इन्द्रादीश-
निमित्तैश्वर्यं प्रति तु ब्रह्मण आश्रयत्वयोग्यत्वेऽपि तस्य नीचत्वाप्रयो-
जकत्वादस्ति तत्प्रत्यपि तत् । आश्रयत्वमात्रं तु न नियामकम् । दण्डरूपाद्या-
श्रये कालादौ रूपीत्याद्यव्यवहारात् । यद्वा स्वगतत्वयोग्यत्वे सति यदोषत्वं
तद्रहितमनिमित्तम् । कार्यबलेन तथा कल्पनात् । एवं च जयादेर्बन्ध-
नादेश्च राजगतत्वयोग्यत्वेऽपि जयादेर्दोषराहित्यात्तत्प्रति स्वातन्त्र्यं बन्धनादेश्च
दोषत्वान्न तत्प्रति । ब्रह्मणि त्विन्द्रादिशब्दनिमित्तैश्वर्यादेः स्वगतत्वयोग्य-
त्वेऽपि दोषराहित्याद्बन्धनादेर्दोषत्वेऽपि स्वगतत्वयोग्यत्वराहित्यादुभयं प्रति
स्वातन्त्र्यं निमित्तम् । सर्वस्य तदधीनत्वात्सर्वशब्दाभिधेयतेत्यादिस्मृतेश्च ॥९॥

ॐ ज्योतिरूपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ ॥ १ । ४ । १० ॥

अत्र कर्मक्रमादिलोपप्रसङ्गेन कर्मतद्भूगेष्वेव प्रसिद्धानां ज्योति-
ष्टोमादिसर्वशब्दानां समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । अत्र ज्योतिरादिपद-
वाच्यं ब्रह्मान्यद्वेति चिन्ता । तत्र सर्वगुणपूर्तये सर्वशब्दानां ब्रह्मणि
समन्वय इत्युक्तं समन्वयसूत्रे तन्न युक्तम् । ' वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
यजेत ' इति वाक्यस्थानां ज्योतिरादिशब्दानां ज्योतिष्टोमादिकर्मण्येव प्रसिद्धेः ।
प्रसिद्धत्यागेनाप्रसिद्धपरत्वे चान्यस्य कर्मतद्भूगतत्क्रमदेशकालाधिकार्यादि-
प्रापकस्याभावेन नियतं कर्मानुष्ठानं न सिध्येदिति प्राप्ते । ज्योतिरादिस-
र्वशब्दमुख्यार्थो हरिरेव । यत एके ब्राह्मिनः—तं यच्छतं वर्षाण्यर्चत् ।
तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते । एतमेव सन्तं स इदं सर्वम-
ध्यतो दधे । यदिदं किं व । तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते ।
एतमेव सन्तमित्यादिनोपक्रम्य—ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः

सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यादित्यन्तेन शतार्चिनः शतार्चिन इति सर्वशब्दाभिधेयत्वेन हरिरेवाभिधीयते । न चैषां हरौ वृत्त्यभार्वः । एष इमं लोकमभ्यर्चदित्यादिना शनर्चादिपदानां भगवति योगोक्तेः । या एता ऋचः सर्वे वेदाः समुद्रादिवोषा एकैव व्याहृतिः । तत्प्रतिपाद्य एकः परमात्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वेवं कर्मविरोध इति शङ्कां परिहरति—

ॐ कल्पनोपदेशाच्च ॐ ॥ १ । ४ । ११ ॥

मध्वादिवदविरोधः । यथाऽऽदित्यादौ लोककल्पतरूढिमानिवार्येवासावादित्यो मध्वित्यादावुपासनार्थं मध्वादिपदानां महायोगादिना भगवत्परत्वोपदेशान्न विरोधस्तथा महायोगादिना ज्योतिरादिपदानां हरिपरत्वेऽप्यविरोधः । अ इति ब्रह्मेति ब्रह्मवाचितयोक्तेऽकारेण सह सर्वशब्दानां समानार्थत्वस्य, अकारो वै सर्वा वागिति श्रुत्योक्तेश्च । सृजतोऽनुवर्तन्ते नैवासृजतः कं वा विदधते कं वा निषेधन्ति स्तुतिमात्रमेव ते स्युरिति श्रुतौ विध्यादिभागस्यापि प्रलये स्तुतित्वोक्तेश्च । यद्वै किंच तदध्यगीष्ट नामैवैतन्नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इत्यादौ नामैवैतदित्यन्ते छान्दोग्ये सर्ववैदिकशब्दानां भगवन्नामत्वोक्तेश्च । तत्रापि यौगिको मुख्यः सर्वत्रास्ति स वैदिके । अनवस्थानिवृत्त्यर्थं यौगिके रूढिकल्पना ॥ तत्रापि परमो मुख्यो वाच्योऽशेषै रवैर्हरिः । तत्तन्मुख्याविरोधेन तदन्यार्थस्य संग्रहः ॥ वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥ इति स्मृतेः । न च कर्मविधायकेन यजेतेत्यनेनैकवाक्यतामापन्नस्य ज्योतिरादिशब्दस्य तत आच्छिद्य ब्रह्मपरत्वायोगः । सुबामन्विते सह सुपेत्यादौ च सुचित्यादेः सुपेत्यादिनैकवाक्यतामापन्नस्यानुव्यचलदित्यादौ तिङन्तेन सह समासविधायकत्वदर्शनात् ॥ ११ ॥

ॐ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ ॥

१ । ४ । १२ ॥

अत्राऽऽधाराधेयत्वादिलिङ्गेनान्यत्रैव प्रसिद्धानां पञ्चजनादिशब्दानां हरौ समन्वयप्रतिपादनादस्ति संगतिः । यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित इति बृहदारण्यकस्थपञ्चजनादिशब्दवाच्यं ब्रह्मान्यद्वेति चिन्ता ।

तत्र न पञ्चजनादिपदवाच्यं ब्रह्म । तेषां बहुत्वविशिष्टवाचित्वात् । बहुत्व-
स्याद्वितीये ब्रह्मण्यभावात् । नन्वगगतबहुत्वस्य ब्रह्माधीनत्वादिभ्युक्तन्या-
येन तत्र शब्दवृत्तिरस्तु । तत्र वशीकृतबहुजने राज्ञि वधा प्रयागे न
दृष्ट इति वाच्यम् । तत्र बहुत्वस्य राजानधीनत्वात् । अक्षरादिशब्दवद-
न्यत्रादर्शनेऽपि ब्रह्मणि संभवाच्च । तस्मान्न पूर्वपक्षोदय इति चेन्न ।
यथा ज्योतिरूपकनादिति पूर्वोक्तपदसम्बन्धे स्थित एवेह वाक्यनभयः
संभवति न वेति विचारः । यथा वा ज्योतिरूपकमादित्यत्र तदानीन्त-
न्याये स्थित एव गुणपूर्वार्थे पदस्य समन्वयविचारः । तथा तदधीनत्वान्याये
स्थित एव तमाच्छाद्य ब्रह्मणि बहुत्वाद्यस्मिन् न वेतीह विचारादिति प्राप्ते ।
पञ्चजनाकाशादिशब्दवाच्यो हृग्गिरेव । भ्रूयतेभेदशून्यस्यापि वाशाधिकगणत्या-
येनैकस्मिन्बहुत्वोपपत्तिः । अस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशाश्च प्रतिष्ठित इत्यादिषु
बहुत्वसंख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्याऽऽकाशादिषु नियामकरूपैर्नानाभावात् ।
मूलरूपेणानिरिक्तत्वाच्च । यथा महान्ति भूतानि भूतेषु च्छादयेत्वनु । प्रविष्टानि
तथा तेषु न तेष्वहमिति स्मृतेरिति सूत्रार्थः .. १२ ॥

ननु बहुत्वोपपत्तावप्याधारधेयभावसंभवेन न तत्राचरन्तं हृग्गिरे शङ्ककं
परिहरति—

ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥ १ । ४ । १३ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्रस्यान्तं मनसो मन इति
वाक्यशेषात् । प्राणादीनां प्राणदत्वलिङ्गस्य भगवति सत्त्वेन स एव वाच्यः ।
आधारधेयभावस्त्वभेदेऽपि संभवति । कालः सदाऽस्ति देशः सर्ववा-
स्ति घटाभावे घटो नास्ति प्रमेयत्वेऽप्रमेयत्वमित्यादियत् । किंच वस्तुवस्तु
यावन्ति नियम्यानि नियामकत्ववद्रूपाण्यपि तावन्तीति शरीरगतप्राणादि-
पञ्चकनियामकरूपेषु पञ्चत्वं तथा तद्वताकाशनियामकरूपस्य स्पष्टत्वादाका-
शश्चेति समुच्चय आधारभूतशरीरनियामकरूपस्याऽऽधेयभूतप्राणादिनियामक-
रूपेभ्यो भिन्नत्वेन तानि प्राणाधारत्वं च युक्तम् ॥ १३ ॥

ननु वाक्यशेषोकानां प्राणादीनां विष्णुत्वेऽपि न पञ्चजनानां विष्णुत्वं
वाक्यशेषे चतुर्णामेवोक्तेरिति शङ्कं परिहरति—

ॐ ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञे ॥ १ । ४ । १४ ॥

येषामन्नपदं नास्ति ते काण्वाद्यो दूरस्थेनापि ज्योतिषां पञ्चत्वं वद-
न्तीत्यर्थः । - माध्यंदिनानां पञ्चजनानामप्युक्तिः काण्वानां यस्मादर्वाक्सं-
वत्सङ्गोऽहोभिः परिवर्तते नदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति
किञ्चिद्दुर्गेकेन ज्योतिषां ज्योतिषा पञ्चत्वसंभवात् । यत्तु यस्मिन्नित्यत्र
समस्तेन पञ्चजनशब्देनोक्तानां समाहाराणां समस्तेन पञ्चशब्देन पञ्चसंख्या-
न्वयः प्रतीयते । एवं पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यते । तस्मात्पञ्च-
विंशतितत्त्वानामुपसंग्रहादिति प्राप्ते । न संख्योपसंग्रहादपि प्रधाना-
दीनां श्रुतिमत्त्वम् । कस्मान्नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतित-
त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति । येन पञ्चविंशति-
रन्तराले पञ्चसंख्या निविशेरन् । अतिरेकाच्च । आत्माकाशाभ्यां संख्याया
अतिरेकादात्मनो हि पञ्चविंशतान्तर्भावे यस्मिन्नित्यविकरणोक्तिविरोधः ।
आकाशस्य तु पृथगुक्तिविरोध इति सिद्धान्त इति । तन्न । श्रुति-
स्मृतिसिद्धतत्त्वानां वैदिकनापह्नवस्य कर्तुमशक्यत्वात् । किञ्च पञ्चविंश-
तितत्त्वान्येवाप्रामाणिकान्युतैतद्वाक्यप्रतिपाद्यानि । नाऽऽद्यः । तं पञ्चविंश-
मिति प्राहुरिति । तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते । भूतादिर्महति । महानव्यक्ते
लीयत इति । पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंश-
तिकं गणं प्राधानिकं विदुः । इत्यादिस्मृतिभिश्च पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रति-
पादनान् । नान्यः । अस्मद्विरोधात्तेषामसिद्धेश्च । यत्तु नानाभावादिति ।
तन्न । पृथिव्यादिषु भूतत्वस्य, शब्दादौ तन्मात्रत्वस्य, घ्राणादिषु ज्ञानेन्द्रिय-
त्वस्य, वागादिषु कर्मेन्द्रियत्वस्य, महदहंकारप्रकृतिपुरुषेषु कविंशत्यन्यत्वस्यो
पसंग्रहाहकस्य सत्त्वात् ॥ १४ ॥

ॐ कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ ॥१४॥१५॥

अत्रात्पत्त्यादिलिङ्गेनान्यत्रव प्रसिद्धानामाकाशादिशब्दानां विष्णौ सम-
न्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । तैत्तिरीये श्रूयते—आत्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्य औषधय औषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इति ।
अत्राऽऽकाशादिशब्दा अन्यपरा ब्रह्मपरा वेति चिन्ता । तत्र नाऽऽकाशादिशब्दा
ब्रह्मपराः । अकार्ये तस्मिन्कार्यत्वायोगात् । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्याप्येकस्मि-
न्विरोधादिति प्राप्ते । आकाशादिष्वन्तरकारणत्वेन कार्यत्वेन च स
एव स्थितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परेशस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्यादि-

नाऽऽकाशादिषुकेरित्यर्थः । आकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वेन तावत्साधकान्तरं वाच्यम् । तदधीनत्वात् । ज्ञेयत्वावचनाच्च । चमसवदविशेषादित्यादिभिरेव सिद्धेः । नापि कार्यत्वं बाधकम् । आविर्भावलक्षणोत्पत्तेरुक्तत्वात् । नाप्येकस्यैव कार्यकारणभावानुपपत्तिः । आकाशादिगन्तव्येनाभिव्यक्तभगवद्रूपात् । वाय्वादिगन्तव्येनाभिव्यक्तेर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपस्य कार्यकारणभावस्य बहुरूपत्वादुपपत्तेः । चशब्दो न केवलमात्मशब्दवाच्यो हरिरपि त्वाकाशादिशब्दवाच्यश्च । यद्वा—न केवलं कारणत्वेन किंतु कार्यत्वेन चेत्यर्थ इति व्याख्येयः । एवं च कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावान्तरकारणत्वमपि सिद्धं हरेः । यथाव्यपदिष्टशब्दस्त्वन्तर्याम्यधिकरणोक्तन्यार्यस्मरणार्थः । यत्तु वेदान्तेषु क्वचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते क्वचित्तेजोऽसृजदिति तेज-आदिकेति विरोध इति प्राप्ते । कार्येष्वकाशादिष्वेव सृष्टिक्रमादिद्वारकं विगानं कारणे तु न विगानम् । कुतः । यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथा हि क्वचिच्चेतनः कारणत्वेन व्यपदिष्टः—सोऽकामयत बहु स्यामिति । तथैव तदैक्षत । तत्तेजोऽसृजतेति क्वचिदुक्त इति । तन्न । आकाशादिष्वित्यस्यान्वयार्थं सृष्टिक्रमादिद्वारकविगानशब्दस्याध्याहार्यत्वात् । अध्यायासंगतेश्च ॥ १५ ॥

ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १ । ४ । १६ ॥

अत्र चोक्तन्यायैर्ब्रह्मणि कल्पनोपदेशादिति न्यायेन चान्यत्रापि मुख्यत्वे सिद्धेऽपि मुख्यता किमक्षादिशब्दवदुभयत्रापि तुल्या किंवा ब्रह्मण्यधिकाऽन्यत्र तु हीनेति चिन्ता । तत्र हीनत्वे तु मुख्यवृत्तित्वं न स्यादन्यथा लक्षणादिरपि मुख्यवृत्तिः स्यादिति प्राप्ते । यथा हि मुख्ययोर्योगरूढोऽर्थो यद्वदमुख्ययोगौलक्षणयोर्भेदस्तथा रूढयोश्च योगयोः । उचितं प्राज्ञरूढेर्हि प्राबल्यं मुख्यरूढितः । उत्कर्षाच्च निमित्तस्य युक्तो नैमित्तिकस्य स इति । रूढित्वेऽपि विद्वदविद्वद्रूढयोर्योगत्वेऽपि महायोगयोस्तारतम्यं युक्तम् ॥ १६ ॥

ननु तेषां शब्दानां जगत्थन्यत्रैव प्रसिद्धेर्न हरौ समन्वय इत्यत आह—

ॐ जगद्वाचित्वात् ॐ ॥ १ । ४ । १७ ॥

लोकस्य जगत्थेव शब्दव्यवहारेण तत्रैव तच्छ्रोतॄणां व्युत्पत्तेः परेशे

बहुलव्यवहाराभावेन व्युत्पत्त्यभावाज्जगति प्रसिद्धेरन्ययोपपत्तेः । अग्निर्माण-
वक इति व्यवहारोऽग्निशब्दमुख्यार्थस्य पुंसो माणवकेऽग्निशब्दे व्युत्पत्तिवद्-
ब्रह्मणि व्युत्पत्तिमजानतां जगत्येव व्युत्पत्तिसंभवादिति भावः ॥ १७ ॥

ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॐ ॥१४.१८॥

तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्यमित्युक्तम् । तज्जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गम् । अस्य
यदैकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति । वायुना हि सर्वे लोका
नेनीयन्त इति चेन्नोपासात्रैविध्यादित्यत्र तदन्तर्यामिसंबन्धितया व्याख्यात-
त्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु वैदिकशब्दानामन्यत्र समाकर्षे प्रयोजनाभावान्मुख्यत एवान्यवाचक-
त्वमिति शङ्कं परिहरति—

ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि

चैवमेके ॐ ॥ १ । ४ । १९ ॥

समाकर्षेण वेदः कर्मादिकमपि वदतीति युक्तमेव कर्मादिज्ञानस्यापि
भगवद्ज्ञानार्थत्वादिति जैमिनिर्वक्ति । कुत एतदिति चेन्न । ' कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदि-
तव्ये । कथं नु भगवः स आदेशो भवति यथा सौम्यैकेन मृत्पि-
ण्डेन ' इत्यादिप्रश्नव्याख्यानाभ्यां सर्वमिदं कर्मादिकं कस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं
भवति ज्ञातस्याप्यस्य फलं कस्मिन् ज्ञाते भवति । एतज्ज्ञानमात्रस्य निष्फ-
लत्वादिति शौनकप्रश्ने सर्वमपरविद्यया विज्ञातं भवति विज्ञातं परविद्ययेति
परविद्याविषयपरमात्मज्ञाने सफलं भवत्यतो द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यङ्गिरसो
व्याख्यानात् । तथा यस्मिन्परमात्मनि ज्ञाते सर्वं कर्मादिकं ज्ञातमपि
सफलं स्यात्तद्विषय उपदेशः कथं स्यात्तं प्रकारं कथमहं जानीया-
मिति श्वेतकेतुप्रश्ने यथैकेन मृत्पिण्डेन ज्ञातेन ज्ञातमपि घटादिकं ज्ञान-
फलं भवति मृत्त्वेन विशेषज्ञानात् । एवं परमात्मनि विज्ञाते सर्वं ज्ञान-
फलं भवतीत्युद्दालकव्याख्यानात् । अन्यज्ञानस्य परमार्थज्ञानार्थत्वं ज्ञायत
इत्यर्थः । स्पष्टमेके शाखिनः—यदक्षरं यो न वेद स कर्मादिविषयार्थं
किं करिष्यति यतः सर्वा ऋचः परमे व्याप्तेऽक्षर इति तज्ज्ञानार्थमेव
कर्मादिकं वदन्ति ॥ १९ ॥

नन्वपकर्षे प्रयोजनाभाव इत्यत आह--

ॐ वाक्यान्वयात् ॐ ॥ १ । ४ । २० ॥

यद्यप्यन्यावचनेऽपीशज्ञानं भवति तथाऽपि यदाऽन्वय एव तु स्यात् ।
अन्यस्य वचने तु वाक्यान्वयो भवति ॥ २० ॥

वाक्यान्वयो हि पृथक्पृथगर्थेषु वाचकतया स्थितो वाच्यस्यात्मनो
भगवत्परत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाह--

ॐ प्रतिज्ञामिद्धेल्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॐ ॥ १ । ४ । २१ ॥

नान्यः पन्था विद्यतेऽपनायेति ज्ञानादेव भोग इति प्रतिज्ञाने कृतो
ज्ञानमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रतिज्ञासिद्धयर्थं हेतुत्वेन अपरिहरं कर्माच्यतेऽतः
कर्मज्ञानमवश्यं संपाद्यमित्येवमाकारेण कर्मादिवचनस्य ज्ञानोपयोगित्वमित्या-
श्मरथ्याचार्यो वक्ति ॥ २१ ॥

युक्त्यन्तरमाह--

ॐ उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौदुलोमिः ॐ ॥ १ । ४ । २२ ॥

मोक्षार्थं ज्ञानमेवादवश्यमिति सिद्धे तत्केन साधनेन मिष्यतीत्यपेक्षार्या
कर्मादिकमुच्यत इति । उत्क्रमिष्यतो ज्ञानेन मोक्षमिष्यतः कर्मादरः कर्तव्य
इत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ २२ ॥

रीत्यन्तरेण कर्मवचनस्य ज्ञानोपयोगं दर्शयति--

ॐ अवास्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ १ । ४ । २३ ॥

कर्मसाध्यज्ञानान्मुक्तिरिति सिद्धे कथं ज्ञातव्यो हरिगित्याकाङ्क्षायां
सर्वं कर्मादि तत्रेशे स्थितं सर्वाधारत्वादिना ज्ञातव्य इत्येष सेतुर्विधरण
इत्याद्युक्ताधारत्वसिद्ध्यर्थमाधेयादिरूपं कर्मादि वेदेनोच्यते । इति ज्ञानो-
पयोगित्वमन्यत्र च तस्य काशकृत्स्नाचार्यो वक्ति । यच्चोक्तं परैर्ब्रह्म-
परद्रष्टव्यादिवाक्ये जीवोपक्रमो जीवब्रह्माभिधाभिप्रायेण तत्र च मतत्रयं
जीवो ब्रह्मविकारतया भिन्नाभिन्नः । अभिन्नत्वे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञा-
नप्रतिज्ञासिद्धिलिङ्गम् । न हि जीवस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तभेद तज्ज्ञानेन जीव-
ज्ञानमित्याश्मरथ्यमतम् । संसारे भिन्नस्य जीवस्योत्क्रान्त्यनन्तरं मुक्तावेवं-
भावो ब्रह्मभावः । तथा च काल्पनिकोऽभेदस्तु सत्य इति काशकृत्स्न-
मतमिति । तन्न । जीवोपक्रमस्यैवाभावात् । श्रुतौ हि का मिष्येति चतुर्थी-

प्रत्ययेन तृतीयार्थेऽस्मिन्नेव प्रकरणे जायायै का प्रियेत्यत्र जायाया इति चतुर्थ्याव्यत्ययदर्शनात् । एवं च जायादीन्प्रति यज्ञादीनामहं प्रियः स्यादिति च्छया न प्रियत्वं किंतु परेच्छयैवेत्यर्थः । द्युभ्वाधिकरणन्यायेनाऽऽत्मशब्दस्यैव मुख्यत्वात् । निर्णीतोपसंहारानुरोधादुपक्रमस्य व्याख्येयत्वान्च । पत्यादीनां स्वीयत्वेन प्रियत्वात्स्वयमेव निरुपाधिकप्रिय इति परोक्ताङ्गीकारे दुःखादेरपि स्वीयत्वेनैव वाऽप्रियत्वात्स्वयं निरुपाधिकाप्रियः स्यात् । विंचाऽऽत्मपदस्य भवार्थेऽनिर्णयत्वे संबन्धित्वेन निरुपाधिकप्रियत्वानुपपत्तेः । आत्मत्वेनवाङ्गीकारे तु जीवोपक्रमेऽप्युपसंहारं चेशाङ्गीकारे क्षनेरभावात् । श्रवणादावात्मत्वेनैव सत्पक्षसिद्धजीवातिरिक्त ईशो मासतेऽन्यथा श्रवणादिवैयर्थ्यापत्तेः । तृतीयसूत्रे ब्रह्मणि जगतोऽवस्थितेरित्यस्मद्योजनेनैव युक्तभावेनावस्थितेरिति । परोक्तास्थितेरिति हि कुत्रेत्याकाङ्क्षापत्तेः ॥ २३ ॥

ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥ १ । ४ । २४ ॥

अत्र स्त्रीलिङ्गत्वलिङ्गेनान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णौ समन्वयसमर्थनादस्ति संगतिः । अत्र प्रकृत्यादिशब्दा अन्यवाचका उत विष्णुवाचका इति चिन्ता । तत्र-एषा ह्येव प्रकृतिरविर्कृतिरित्यादिवाक्यस्य प्रकृत्यादिवाच्यो न विष्णुः । तेषामन्यत्र प्रसिद्धत्वात्स्त्रीलिङ्गत्वादिति प्राप्ते । स्वदेहस्थप्राणिनां हेतुत्वं च्छ्रित्वमुच्यते । नच्चास्ति ब्रह्मणस्तस्माच्छब्दास्तस्य वाचकाः । प्रकर्षेण कर्गतीति प्रकृतिर्हरित्यर्थः । हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभि-विगन्त्येवमेवैतानि सर्वाणि पुरुषमभिविगन्तीति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २४ ॥

युक्त्यन्तरमाह-

ॐ अभिध्योपदेशात् ॐ ॥ १ । ४ । २५ ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतौ, प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथयत इति स्मृतौ च तदिच्छाया मायाप्रकृतिपदवाच्यत्वोपदेशात् । संभवाभ्यात्ममाययेति स्मृत्या मायाशब्दस्येच्छार्थत्वोक्तेः । अभिध्यायतीत्याभिधानस्वरूपमित्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्विच्छाद्वारैव प्रकृतिपदवाच्यता न तु साक्षादिति शङ्कं परिहरति-

ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ ॥ १ । ४ । २६ ॥

एष स्व्येष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मेष ब्रह्मेष लोक एष आ-
लोक इतीच्छामद्वारीकृत्य साक्षात्स्त्रीपुरुषपदवाच्यन्वाप्तानात् ॥ २६ ॥

न हि संकेतमात्रं तदित्याह—

ॐ आत्मकृतेः परिणामात् ॐ ॥ १ । ४ । २७ ॥

एकोऽहं बहु स्यां तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्याद्यनुसारेण प्रकृ-
त्यादौ प्रविश्य तां परिणमद्य तन्परिणामकत्वात्तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहु-
धाकरणान्प्रकृतिवाच्यो हरिः । ' अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं च
विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते ॥ इति नारदी-
योक्तेः ॥ २७ ॥

ननु परमात्मनः प्रकृतिपदवाच्यत्वं तस्य लिङ्गत्वादिति गङ्गुं परिहरति—

ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ १ । ४ । २८ ॥

अव्यवधानेन कार्योत्पत्तिहेतुत्वं प्रकृतित्वं तच्चास्यैव गीयते । यद्भूत-
योनिं परिपुश्यन्ति धीरा इति विष्णुरेवागेषस्त्रीशब्दवाच्य इति सिद्धम् ।
यत्तु न केवलं ब्रह्म जगत्कर्त्रेव किंतु प्रकृतिश्रोपादानमपि । एवं च येना-
श्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन
सर्वे मृन्मयं विजात म्यादिति दृष्टान्तस्य वाऽनुपरोधो भवतीति सूत्रार्थ
इति । तत्र । प्रकृतिशब्दसमन्वयत्यागेन प्रकृतित्वव्युत्पादकत्व आकाशस्तालि-
ङ्गादित्यादेरप्याकाशत्वादिव्युत्पादनपरत्वापत्तेः । विवर्तवादिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञा-
नेनाध्यस्तस्य नाशेन प्रतिज्ञाया असंभवाददृष्टान्तोऽप्यसिद्धः । न हि
घटो मृद्यध्यस्तः । यत्तु ब्रह्मण्येवोत्पत्तिलयाप्तानाद्ब्रह्मैवोपादानमिति ।
तत्र श्रुत्यादौ रजतादर्लयाद्यदर्शनाच्चिमित्तेनाऽऽदौ लयदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥ १ । ४ । २९ ॥

अत्र निषेधमुखत्वादिनाऽन्यत्र प्रसिद्धामदादिशब्दानां समन्वयकथनादस्ति सं-
गतिः । अत्रासदादिपदवाच्योऽन्य उत विष्णुरिति चिन्ता । तत्राव्यवधानेन हे-
तुत्वं प्रकृतित्वं ब्रह्मणि युक्तं रूपाहानेः । न तु निषेधत्वादिरूपत्वं रूपहान्या-
पत्तेरिति प्राप्ते । अस्त्येव तेषां ब्रह्मपरत्वम् । एष ह्येव शून्यः । तोदनाच्छा-
दनाच्च तुच्छः । भावयितुं न योग्य इत्यभावः । नाशयत्वादभक्षयत्वाच्चाशः ।
एतेन तदधीनत्वाद्युक्त्याकिममुदायेनावधारणार्थं सर्वस्यायुक्तस्याध्यात्ममूलतो

द्विरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञाः । अध्यायान्ते विनिर्णय इति । अतोऽसदादि-
शब्दवाच्यत्वस्य हरेरुपपन्नत्वाद्युक्तमशेषस्वरवर्णपदवाक्यात्मकं शास्त्रयोनिवम् ।
ततो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं मुख्यानन्तगुणत्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां वनमालिविरचि-

तायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

महाभूतानि यद्योगाद्विरोधं सर्गकर्मणि ।

जहति स्वं हयास्यं तं वन्देऽनन्तं गुणालयम् ॥ १ ॥

सिद्धः समन्वयो यासां श्रुतीनां हयकंधरे ।

अविरोधोऽधुना तासां सद्गुणार्णव उच्यते ॥ २ ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न । अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । पूर्वो-
क्तसमन्वयेऽनेन विरोधः परिह्रियत इत्यध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावासंगतिः । सम-
न्वयाक्षेपसमाधानार्थत्वात्तत्र तदानन्तर्यमुक्तम् । युक्तिभिः समयैः शुद्धवे-
दैर्युक्त्युपबृंहितैः । वेदैश्चाप्यविरोधोऽत्र क्रमात्पादेषु कीर्त्यते । अत्रानुमान-
मात्रस्य कामचारत्वेनातिदुर्बलत्वात्समयानां च वेदवदकामचारत्वेऽप्य-
तिदीर्घेण बहुजनपरिगृहीतत्वेऽपि पौरुषेयतया शङ्कितदोषत्वेन दुर्बलत्वाच्छु-
तिमात्रस्य समयाद्बलवत्त्वेऽपि सोपपत्तिश्रुतिवत्प्रबलत्वाभावात्पदात्यादिभङ्गा-
नन्तरमेवाश्ववारादिवदनुमानानन्तरमेव विरोधिसमयादेः प्रवृत्तेः पादक्रमः ।
अत्र च लौकिकार्थविषयाप्तवाक्यरूपस्मृत्याविरोध उच्यते । न च
स्मृत्यविरोधस्य युक्तिपादे कथनमनुचितम् । पाशुपतादिस्मृतीनां समयत्वेन
स्वोक्तार्थे संमतित्वेन श्रुतियुक्तिकथनेन चतुःस्वरूपत्वात्तदविरोधस्यैकैकाविरो-
धप्रतिपादके पादविशेषेऽनन्तर्भावेऽप्यविरोधाध्यायान्तर्भावेनाध्यायस्याऽऽदावन्ते
वा निवेशे कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्चतुरात्मकत्वेन प्रब-
लतया प्रथमं निरसनीयत्वाच्चाध्यायादावेव निवेशः । अत्र पूर्वोक्ते विष्णोः
कारणत्वादौ श्रुतिसमन्वयो युक्तो न युक्तो वेति चिन्ता । तत्र न

युक्तं शिवादेः कारणत्वप्रतिपादकशैवागमादिविरोधात् । न च षोडशि-
ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । पुंत्वेऽनुष्ठेये तत्संभवेऽपि तदन्वे निष्ठे वस्तुनि
तदयोगात् । न च विरोधाधिकरणन्यायेन स्मृतेरेवाप्रामाण्यम् । वाक्यस्य
प्रामाण्यं प्रत्याप्तेर्मूलत्वात्समूलानुसारेण निर्मूलस्य नेयत्वादन्यथा तासां स्मृती-
नामनवकाशेनाप्रामाण्यलक्षणदोषप्रसङ्गः इति प्राप्ते । विष्णोरेव सकल-
स्मृतिसिद्धजगज्जन्मादिकारणत्वम् । परमसर्वज्ञात्श्रीनारायणप्रणीतपञ्चरा-
त्राद्युपबृंहितश्रुतिविरोधात्पाशुपतकपिलादीनामप्रामाण्यत्वात् । अन्यथा श्रीना-
रायणैकनिष्ठकारणत्वबोधकस्मृतीनामनवकाशोऽप्रामाण्यं स्यात् । तथा हि—
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे
संपलीयते । न च स नारायण इत्यत्र किं मानम् । अनश्च सं-
क्षेपमिमं शृणु त्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च
करोति सर्गं संहारकाले च तदस्ति भूयः । अहं सर्वस्य जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथेति । तथा रुद्रं प्रति ब्रह्मणा—बहवः पुरुषाः पुत्र ये
त्वया समुदाहताः । एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपीति पुरुषानेकत्व-
विष्णवाधिक्ये सिद्धान्तत्वेनोच्यते । एतदेव प्रामाणिकम् । अतिक्रान्तम-
स्मदादिदृष्टपुरुषविलक्षणं वस्तु द्रष्टव्यं न तु सर्वसमानत्वेन ज्ञेयम् । उत्त-
रत्रापि—शृणु पुत्र यथा शेषः पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः । न स शक्य-
स्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्वैर्वाऽपि सत्तम । ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये
देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् । महा-
पुरुषशब्दं स विभर्त्येकः सनातन इति । बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च
या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् । चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु
माधवः । प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर । श्रीपराशरोऽप्याह—प्रकृतिर्या मयाऽऽ-
ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मानि । परमात्मा
च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः । स विष्णुनामा वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ।
इत्याद्यनन्तस्मृत्युपबृंहितश्रुतिविरोधादप्रमाणं पाशुपतादिस्मृतिः । न च रुद्रा-
दीनामपि क्वचित्पुराणेतिहासादौ च कारणत्वं श्रुतमस्तीति वाक्यम् । सा-
त्त्विकेषु पुराणेष्वितिहासेषु च—को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनादिति सामान्यतः प्रश्ने हि 'जगन्प-

भुं देवदेवमनन्दं पुरुषोत्तममित्यादि ' यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्ति यु-
गागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ' इतिवद्गुरुद्रादिविषय-
कोत्तरस्यालीकत्वात् ॥ १ ॥

नन्वत्याप्तप्रणीतपाशुपतादिस्मृतेरप्रामाण्यं न युक्तमिति शङ्कं परिहरति-

ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ ॥ २ । १ । २ ॥

तासु स्मृतिषूक्तानां दृष्टादितरेषां फलानामुक्तानुष्ठानपरित्यागयोः कृतयो-
रपि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेस्तेषामाप्तत्वानिश्चयाद्यद्यपि विष्णुप्रणीतस्मृत्युक्तफलादि-
विसंवादस्तुल्यस्तथाऽपि ' सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।
एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमव्ययम् । समस्तहेयरहितं विष्णुवाख्यं पर-
मं पदम् ' इत्यादिस्मृतिभिः सुहृत्त्वस्य हेयगुणराहित्यस्य चोक्तेराप्तत्व-
सिद्धेः । उक्तं हि भगवत्प्रणीतपञ्चरात्रस्य प्रमाणज्येष्ठत्वं महाभारते-इदं
महोपनिषदं चतुर्वेदसमान्वितम् । सांख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशाब्दि-
तम् । नारायणमुखाद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः । ब्रह्मणः सदने तात यथा-
दृष्टं यथाश्रुतम् । ये चान्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः । तेभ्य-
स्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् । अस्मात्प्रचक्षते धर्मान् मनुः स्वार्थ-
भुवः स्वयम् । श्रीवाराहे-ब्राह्मणक्षत्रियविशां पञ्चरात्रं विधीयते ।-शूद्रा-
दीनां तु तच्छ्रोत्रपदवीं नोपयास्यतीति । महाभारते-सांख्यं योगः पञ्चरात्रं
वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानाव्रतानि वै । पञ्च-
रात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान्स्वयम् । सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु
दृश्यते । यथागमं यथान्यायम् । न चैनमभिजानन्ति तमोभूता विशांपते ।
तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठा नारायणमृषिमिति ॥ २ ॥

ननु नावैष्णवस्मृतीनां सर्वासामप्रामाण्यं योगस्मृत्युक्तफलाव्यभिचारेणाऽऽ-
प्तप्रणीतत्वानिश्चयादिति शङ्कं परिहरति-

ॐ एतेन योगः प्रयुक्तः ॐ ॥ २ । १ । ३ ॥

तदुक्तफलानां स्वेदनगात्रभञ्जनादीनां प्रत्यक्षोपलब्धावपि प्रथमं स्वेदनं
द्वितीयं गात्रभञ्जनमित्याद्युक्ताभ्यासावस्थोत्कर्षसंपत्तिकाल एव स्वेदनादीनाम-
दृष्टेराप्तत्वानिश्चयात् । अतोऽवैदिकस्मृतीनामप्रामाण्यत्वान्न श्रुत्युक्तविष्णो-
र्जगत्कर्तृत्वस्य तद्विरोध इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ २ । १ । ४ ॥

अत्र विष्णोः कारणत्वे प्रमाणत्वेनोक्तवेदादिप्रामाण्यस्य युक्तिविरोधपरिहारादास्ति संगतिः । श्रुत्यादिः प्रमाणं न वेति चिन्ता । तत्र कारीर्या यजेत वृष्टिकाम इत्यादिश्रुतेः कारीर्याद्यनुष्ठानेऽपि वृष्टस्याद्याप्यविद्यमानाभिधायकत्वादप्रामाण्यं पाशुपतादिवदिति प्राप्ते । श्रुतेः पाशुपतादिस्मृतितो नित्यत्वेन वैलक्षण्यात्स्मृतेस्तन्मूलत्वेन वैलक्षण्यान्न पाशुपतादिवदप्रामाण्यम् । वाक्यप्रामाण्यं हि वक्तृदोषनिबन्धनम् । न हि नित्ये वेदे दोषाः कल्पयितुं शक्याः । तदनुकूलत्वात्स्मृतेरपि तत्सिद्धम् । तन्नित्यत्वं च वाचा विरूपयेति । अनादिनिधना नित्येति च शब्दादेव ॥ ४ ॥

ननु तदुक्तादर्शनाद्दृष्टत्वमिति शङ्कं परिहरति—

ॐ दृश्यते तु ॐ ॥ २ । १ । ५ ॥

फलादर्शनस्य कर्तुरन्योपपत्तेर्न श्रुतेरप्रामाण्यम् । न च पाशुपतादिस्मृतेरपि तथा स्यात् । वेदस्य निर्दोषत्वेन स्वतः प्रामाण्ये सिद्धेऽप्यभिचारस्य गत्यन्तरं हि कल्पनीयम् । पाशुपतादेः शङ्कितदोषत्वेन स्वतः प्रामाण्यासिद्धेः । फलमन्तरेण साधकाभावात् ॥ ५ ॥

ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ २ । १ । ६ ॥

अत्र पुनर्विष्णोः सर्वकर्तृत्वादिप्रतिपादकवेदप्रामाण्ये युक्तिविरोधपरिहारादास्ति संगतिः । पूर्वं युक्त्यविरोध उक्तोऽत्र दृष्टयुक्त्यविरोध उच्यते । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिश्रुतिर्न प्रमाणमुत प्रमाणम् । तत्राऽऽप एक्षन्त । तत्तेज एक्षत । ओषधयः संवदन्त इत्यादिना मृदादीनां वचनदर्शनाद्यभिधानादप्रामाण्यम् । न च तथात्वेऽपि कुतोऽप्रामाण्यम् । मूलव इति जडत्वादित्यादियुक्तिविरुद्धत्वेन मृदादेर्वचनाद्यसत्त्वात् । असदभिधायकत्वमेवाप्रामाण्यम् । एवं चैकदेशप्रामाण्येनान्यस्याप्यप्रामाण्यमिति न विष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्धिरिति प्राप्ते । मृदाद्यभिमानिदेवतानामेव वचनादिकर्तृत्वेन व्यपदेशः । न च प्रबलप्रमाणश्रुतिविरोधाद्युक्तिरेवानुमानमस्तु । प्रत्यक्षसहस्रसतर्कयुक्तेः प्रबलत्वान्मृदादिपदस्याभिमानिन्यामपि मुख्यत्वाच्च । ननु देवताः किमभिमानव्यापिन्यस्तदेकदेशवर्तिन्यो वा । आद्ये विग्रहवत्यो न वा । नाऽऽद्यः। उपलम्भप्रसङ्गात् । न द्वितीयः। वचनाद्ययोगात् । नान्त्यः । तद्रहितदेशवद्देशान्तरे च व्यवहारोपपत्तेः । तद्वैयर्थ्यमिति चेन्न । विशेषानुगतिभ्यां तासां विग्रहवत्त्वेऽनुगतत्वे च सत्यपि सामर्थ्यविशेषानुपलम्भोपपत्तेः ॥ ६ ॥

नन्वप्रामाणिकदेवतातत्सामर्थ्यापेक्षया वेदाप्रामाण्यमेव लघ्विति शङ्कां परिहरति—

ॐ दृश्यते ॐ ॥ २ । १ । ७ ॥

महद्भिर्दृश्यते । भविष्यति पुराणे—पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्यशक्तयस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ता इति ॥ ७ ॥

ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ २ । १ । ८ ॥

अत्र ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे युक्तिविरोधस्य परिहियमाणत्वादस्ति संगतिः । श्रुत्यसहितयुक्तिविरोधे मृदादिगब्दानामन्यार्थतेति किमु वाच्यमिति पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसंगतिरगतार्थता च । अत्र विष्णोर्जगत्कारणत्वं विरुद्धमुत नेति चिन्ता । न कारणत्वं विष्णोर्युक्तम् । असेदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिभिर्विश्वप्रागभावस्य कारणत्वाभिधानात् । घटं प्रति प्रागभावस्येव विश्वप्रागभावस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वाच्च । न च श्रुतिः शून्यपरा । असतः प्राक् सत्त्वरूपहेतुत्वायोगात् । एवं च सिद्धे प्रागभागस्य हेतुत्वे प्रागभावान्तरेऽदृष्टमपि विश्वप्रागभावस्य कर्तृत्वम् । विमता भावाः प्रलयेऽसन्तः भावत्वात्कार्यवदित्यनेन प्रलये भावमात्रासत्त्वसिद्धेः । कार्यस्य च सकर्तृकत्वनियमात्परिशेषात्सिद्धयेति । दृश्यते चाचेतनेऽपि कर्तारि विहिततृतीयादिरिति प्राप्ते । न प्रागभावः कर्तृप्रतिषेधमात्रत्वात् । ज्ञानचिकीर्षादिमात्ररूपं कर्तृत्वं विवक्षितं न तु वैयाकरणसिद्धपारिभाषिकम् । तच्च प्रागभावे संभवि । युक्तिस्तु विमतोत्पत्तिर्भावाधीना । उत्पत्तित्वात् । विमतो विनाशः सशेषो विनाशत्वात् । विमतः कालो भाववान् कालत्वादिति युक्तिर्विरुद्धा । असेदेवेत्यादिश्रुतिस्तु सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एको नारायण आसीदित्यादिश्रुतिविरुद्धा ॥ ८ ॥

ननु सत्सु वैलक्षण्यवदसत्स्वपि वैलक्षण्योपपत्तिरिति शङ्कां परिहरति—

ॐ अपतितौ तद्वत्प्रसङ्गदसमञ्जसम् ॐ ॥ २ । १ । ९ ॥

असतः सकाशाज्जगदुत्पत्तावभ्युपेतायां प्रलये सन्मात्रावशेषः स्यात् । कार्यनाशे कारणस्य मात्रावशेषनियमात् । अतोऽसमञ्जसमकारणमतम् ॥९॥

ननु प्रलयेऽसन्मात्रावशेषो दृष्ट एवेति शङ्कं निरस्यति—

ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ ॥ २ । १ । १० ॥

न प्रलये सर्वासत्त्वम् । तदा पदार्थसत्त्वस्यैव दृष्टान्तबलेन साधयितुं शक्यम् । प्रयोगस्तु विमतोत्पत्त्यादिनोक्तः ॥ १० ॥ •

न केवलं प्रामाणिकन्यागप्राप्त्या प्रलये सर्वासत्त्वमनिष्टमपि त्वंप्रामाणिकत्वादित्याह—

ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥ २ । १ । ११ ॥

न प्रलये सर्वासत्त्वे प्रत्यक्षं वाऽऽगमः । अनुमानं तु किं प्रलयः सर्वासत्त्ववानिति साक्षाद्भवेत्परम्परया वा । तापः प्रलये सर्वासत्त्वपक्षे दृष्टान्ताभावेनानुमानस्य दुष्टत्वाव्यतिरेकेऽतिप्रसङ्गः । द्वितीयेऽप्ययमेव दोषः ॥ ११ ॥

तर्केण सदसतोः साधनबाधने आक्षिप्य समाधने—

ॐ तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्माक्ष-

प्रसङ्गः ॐ ॥ २ । १ । १२ ॥

तर्कमिद्धं प्रति तर्केण दूषणीयमिति वदन्प्रष्टव्यः । किं प्रामाणिकमप्रामाणिकं वा प्रतितर्कं दूष्यम् । द्वितीयो(ये)युक्त एव । प्रथमे त्वेवंवादिनो मते मोक्षोऽस्ति न वा । नचेत्तसौ वादी । प्रयोजनान्तरस्य शास्त्रान्तरेष्वापि सिद्धेः । अस्ति चेत्किं विप्रतिपन्नं प्रत्यागमेनैव साध्यत उत तर्केण । नाऽऽद्यः । अनिर्माक्षवादिनाऽऽगमप्रामाण्यानभ्युपगमान् । अतो द्वितीयपक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । तथा च प्रामाणिकस्यापि तर्कसिद्धस्य प्रति-तर्केण बाधे सोऽपि चार्वाकतर्केण बाधितः स्यादिति मतं व्यर्थमेव भवेत् । अतः प्रामाणिकमेव तर्केणाङ्गीकार्यं नाप्रामाणिकम् । प्रमाणसहकारी प्रतितर्कः प्रामाणिको न त्वप्रामाणिकः प्रामाणिकं बाधते ॥ १२ ॥

ननु माऽस्त्वसत्कारणत्वम् । तथाऽपि विष्णोः कारणत्वं विप्रतिपन्नम् । निष्कारणमचेतनकारणं जीवकारणं वा कूलपतनदध्यादिवदिति निष्कारणत्वादिसाधकयुक्तिविरोदिति शङ्कनं परिहरति—

ॐ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ २ । १ । १३ ॥

सकारणत्वादौ दृष्टान्तसत्त्वेन निष्कारणत्वादौ दृष्टान्ताभावेन च शिष्टैः पराशरादीभिः कारणत्वेनापरिगृहीता जीवजडादयो व्याख्याताः । अहेतुत्वेनेति शेषः । कूलपतनादीनामपि निष्कारणत्वादि न संमतमिति भावः । ननु जीवकर्तृकत्वे दृष्टान्ताभावः । कथं घटादीनां जीवकर्तृ-

त्वदर्शनादिति चेन्न । दुःखादिकार्येषु जीवस्य कर्तृत्वाभावेनाजीवकर्तृत्वे
दृष्टान्तसत्त्वात् । घटादिष्वपि जीवस्य स्वातन्त्र्यासिद्धेः । असदादिश्रु-
तिस्तु ब्रह्मपण्युक्तम् ॥ १३ ॥

ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ २ । १ । १४ ॥

अत्रापीशकारणत्वे युक्तिविरोधपरिहारादस्ति संगतिः । अत्रेशस्य
जगत्कर्तृत्वं युक्तिविरुद्धमुत नेति । तत्र कर्मणि विज्ञानमयश्चाऽऽत्मा
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्तीति श्रुतिषु भोक्तृर्जीवस्य ब्रह्मत्वापत्तेः श्रव-
णात् । अतस्तयोरविभागः । अतः पूर्वमपि स एव । नह्यन्यस्थान्यत्वं
संभवति । तथा च जीवाभिन्नत्वात्तस्य कारणत्वं न युक्तमिति प्राप्ते ।
स्याल्लोकवत् । यथा लोक उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारोऽप्यन्तर्भे-
दोऽस्त्येवैवं स्यादत्राप्येकीभूतत्वेनोक्तजन्तेऽन्तर्भेददर्शनेन व्यभिचारात् ।
ऐक्योक्तिस्तु स्थानैक्याद्यालम्बनत्वेन जलैकीभावोक्तिवदुपचारिता स्यादिति
भावः । यथोदक शुद्धे शुद्धमामिकं तादृगेव भवत्येवं मुनेर्वि-
जानत आत्मा भवति गौतमेति । न हि जलानां स्वरूपैक्यं
वृद्ध्याद्यानापत्तेः । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति भेदश्रुतेः । अन्यथा
हंसेन विविच्यमानक्षीरनीरयोरप्यभेदः स्यात् । द्रुतस्वर्णताम्रयोर्मेलनेना-
भेदे तत्कार्यं पणादौ केवलस्वर्णादिकार्यपणाद् मूल्यादिभेदश्च न स्यात् ।
क्षीरे सिक्ता सुरा च क्षीरं स्यात् ॥ १४ ॥

ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ २ । १ । १५ ॥

अत्र हरेः स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे युक्तिविरोधो निरस्यते । अत्र
जन्मादिसूत्रे विवक्षितं ब्रह्मणः स्वतन्त्रसाधनान्तरनिरपेक्षकर्तृत्वं युक्तिवि-
रुद्धमुत नेति चिन्ता । तत्र युक्तिविरुद्धं हरेः स्वतन्त्रकर्तृत्वम् । विप्रतिपन्ना
सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनसापेक्षा सृष्टित्वाद्घटादिसृष्टिवदित्युक्तेः सत्त्वात् ।
अतो ब्रह्म स्वतन्त्रसाधनसापेक्षमेव जगत्कत्रिति न तस्य जन्मादिकारण-
त्वेन सर्वगुणपूर्णत्वसिद्धिरिति प्राप्ते । यद्यपि घटादिसृष्टिः स्वतन्त्रबहु-
साधनसापेक्षा दृष्टा तथाऽपि न तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिस्तथा
कल्प्या । किंतु स्वतन्त्रसाधनस्य तदनन्यत्वं किंस्विदासीदधिष्ठान-
मारम्भणं कनमदिति स्वतन्त्राधिष्ठानाद्याक्षेपकारम्भणशब्दादिभ्यः । आर-

भ्यतेऽनेनाऽऽरम्भणं साधनम् । अधिष्ठानमधिकरणम् । आक्षेपस्य विपर्य-
यपर्यवसानात्स्वतन्त्रसाधनादि नाऽऽसीदित्यर्थः । अनुमानमप्रयोजकं च ।
न च किञ्च शब्दप्रश्नाक्षेयोः समत्वात्प्रश्न एव कुतो न स्यादिति वाच्यम् ।
उत्तराकथनादाक्षेपकार्थत्वनिर्णयात् ॥ १५ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ ॥ २ । १ । १६ ॥

यदि भगवत्सृष्टौ तदनिरिक्तं स्वतन्त्रं साधनमस्ति तर्हि वेदादिप्रमाणै-
रुपलभ्येत । न चोपलभ्यतेऽतो नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

न त्वद्भ्यः संभूत इति श्रुतौ, प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामीति
स्मृतौ चेशान्यप्रतीनेर्न तदुपलब्धिरिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ २ । १ । १७ ॥

अवरस्य तदधीनसाधनस्य सत्त्वात् । तम आसीत्तममा गूढमग्रे प्रकेतम् ।
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् । मायीत्यनेन मायायास्तदधीनत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ असव्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ २ । १ । १८ ॥

नासदासीन्नो सदासीदिति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति चेन्न । धर्मान्त-
रेण मुकुलत्वस्वातन्त्र्यादिनैव निषेधो न स्वरूपेण । तम आसीदि-
त्यादिवाक्यशेषात् । नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मिषादिति वाक्ये मिषत्वेनैव
निषेधात् ॥ १८ ॥

ननु साधनमङ्गीकृत्य तस्येशाधीनत्वाङ्गीकारपक्षपातस्य स्वरूपेणैवाभावस्वी-
कारो ज्यायान् । साधनशून्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वाभ्युपगमे महिमाधिक्यलाभादिति
शङ्कं निरस्यति—

ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ २ । १ । १९ ॥

स्वायत्तसाधनानङ्गीकारे महिमाधिक्यं लभ्यते । साधनस्वरूपस्य तन्नि-
ष्ठसाधनत्वस्येशाधीनत्वे महिमाधिक्यद्योतकत्वात् । अस्मान्मायी सृजते
विश्वमेतत् । अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इतीशसृष्टौ कारणान्तरबोधक-
विलक्षणशब्दस्य सत्त्वाच्च ॥ १९ ॥

विप्रतिपन्ना सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तसाधनसाध्या सृष्टित्वात्पटादिसृष्टिवदित्याह—

ॐ पटवञ्चेति ॐ ॥ २ । १ । २० ॥

ननु विमता सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनसाध्या सृष्टित्वात्पटसृष्टि-
वत् ॥ २० ॥

विमतं साधनं स्वतन्त्रं साधनत्वात्तुर्यादिवदिति शङ्कं निरस्यति-

ॐ- यथा प्राणादिः ॐ ॥ २ । १ । २१ ॥

न तत्साधनं स्वतन्त्रं यत्प्रेरणार्थं भगवतोऽनुप्रविष्टत्वात् । यथा शरीरेन्द्रि-
यप्राणादिः । यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः । अन्यथा प्रवेशवैयर्थ्यात् ।
ननु हरिप्रवेशे किं मानमिति चेन्न । प्रधानं पुरुषं चापि प्राविश्याऽऽ-
त्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ इति
वैष्णवोक्तेः । अन्ये तु पूर्वं व्यावहारिकं भेदमुपेत्य च स्याल्लोकवदि-
त्युक्तम् । अत्र तु कार्यस्य विश्वस्य कारणब्रह्मणोऽनन्यत्वमुच्यते । वा-
चाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेरित्याहुः । तत्र न हि
ब्रह्माभेदस्तदनन्यत्वम् । सत्ये ब्रह्मण्यनृतविश्वभेदस्यैव वाच्यत्वात् । यत्तु
नानन्यत्वमभेदं ब्रूमः किंतु भेदव्याप्ते धाम इति । तन्न । भेदाभावेऽभेदस्याऽऽ-
वश्यकत्वात् । भेदाभावे सत्यानृतव्यवस्थायोगाच्च । अभेदाभवेन व्यव-
स्थायां तेनैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाभावोऽपि स्यात् । नापि ब्रह्मव्यति-
रेकेणासत्त्वं तदनन्यत्वम् । विशेषनिषेधस्याभ्यनुज्ञानार्थत्वेनाऽऽनन्दादिवज्जी-
वचैतन्यवच्च ब्रह्मात्मकतापत्तेः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानायोगाच्च । न
हि शुक्तितत्त्वज्ञानाद्रजतज्ञानं भवति । यत्तु भामत्यां शुक्तौ ज्ञातायां
रजतं तत्त्वतो ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वम् । एवं ब्रह्मज्ञाना-
त्सर्वं सत्त्वतो ज्ञातं भवतीति । तन्न । ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं स्यादि-
त्यापत्तेः । मृन्मयादिदृष्टान्तासंगतेश्च । न हि घटादिर्मृदादिष्वध्यस्तः ।
मृदादिज्ञानान्निवृत्त्यापत्तेः । स्वरूपमसाधारणधर्मो वा तत्त्वम् । न त्वधि-
ष्ठानम् । तथा ह्यानन्दो ब्रह्मणः, शुक्तित्वं तत्त्वं न स्यात् । श्रुत्यर्थस्तु वाचया
वाग्निन्द्रियेणाऽऽरम्भणमुत्पादनं यस्य सांकेतिकस्य भाषाशब्दस्य तन्नामेधयम् ।
विकारो विकृतम् । कर्मणि वञ्च । विकृतं देशादिभेदेन संस्कृतापभ्रंशरूपेण
विक्रियमाणत्वान्मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयं तु सत्यं देशादिभेदेऽप्येकाकारम् ।
सादृश्यादेकविज्ञानेन मृन्मयादिदृष्टान्ताः । प्रधानज्ञानेनाप्रधानज्ञाने संस्कृतापभ्रं-
शदृष्टान्ताः । भाषाशब्दज्ञानाद्धि यत्फलं व्यवहारादिकं तत्राधिकं च सार्वत्रिक-
व्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीति तज्ज्ञो विद्वानित्युच्यते । प्रधान-

पुरुषज्ञानाह्वानपूजानाशादौ लोके जनपदः सर्वाऽपि ज्ञान आहूत इत्यादेः पुरा-
णादौ च—शशास पृथिवीं सर्वां सतौलवनकाननाम् । नाशिता पृथिवी
सर्वा धार्तराष्ट्रेः सुदुर्नयैरित्यादेर्व्यवहारदर्शनान् । अन्येषां ज्ञानाद्यत्फलं
भवति तदधिकं ब्रह्मज्ञानान्भवति । यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतो-
दके । तावान्मर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ इति स्मृतेः । यत्तु
भामत्यां भावपदेन कारणस्य सत्ताज्ञानं च विदक्ष्यते, उपलब्धिपदेनापि
कार्यस्य सत्ता ज्ञानं च । एवं च कारणरुत्त्व एव सत्त्वात्कारणोपलम्भ
एवोपलभ्यमानत्वाच्च कार्यस्य कारणानन्यत्वमिति द्वितीयसूत्रार्थं इत्युक्तम् ।
तत्र । भावशब्दोपलब्धिशब्दयोगवृत्तिविभक्तिविपरिणामः । कारणस्य
कार्यस्येति पदद्वयाध्याहार इत्यनेकदोषापातात् । चिन्मात्रस्य निर्विशे-
षस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य च ब्रह्मणोऽनुपलब्धावेव प्रपञ्चोपलम्भेन प्राक्त-
नस्य ब्रह्मप्रपञ्चस्यानन्यत्वस्यासिद्धेश्च । यच्चोक्तं सदेव सोम्येदमिति श्रुतेः ।
अवरकालीनस्य कार्यस्य वियदादेरुपपत्तेः प्रागेव सत्त्वाच्च । कारणादन-
न्यत्वमिति तृतीयार्थं इति तज्जन्यत्वादित्यस्य त्वदभिमतानूनत्वविरोधित्वात् ।
यच्चोक्तमसदेवेदमग्र आसीदिति कार्यस्य प्रागसत्त्वमिति शङ्कनं चतुर्थे
निरस्यतीति । तत्र । अस्य वाक्यस्य तदसदेव सन्मनोऽनुकुरुतेति
वाक्यशेषात्कारणपरत्वेन कार्यासत्त्वाप्रापकत्वात् । यच्चोक्तमसदकारणा-
दिति युक्तेः सदेवेत्यादिशब्दान्तराच्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणा-
नन्यत्वमिति पञ्चमार्थं इति । तत्र । शब्दान्तरादित्यस्य सत्त्वाच्चावर-
स्येत्यनेन गतार्थत्वात् । षष्ठसप्तमोकौ तु संवेष्टितपटप्राणदृष्टान्तौ न
विवर्तवादिनोऽनुकूलौ । न हि जगतो ब्रह्मणीव प्रसारणादेः पटादाव-
ध्यासः ॥ २१ ॥

ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ २ । १ । २२ ॥

अत्र श्रुत्यनुभवसंवादियुक्त्यविरोध उच्यते । अत्र जन्मादिसूत्रे
ब्रह्मण एव स्वतन्त्रकर्तृत्वं युक्तिविरुद्धमुत नेति चिन्ता । तदर्थं जीवस्य
स्वतन्त्रकर्तृत्वसाधकचेतनत्वादियुक्तिः श्रुतिसंवादिनी न वेति । तत्र न
युक्तं हरेः कर्तृत्वम् । जीवस्यैव कर्तृत्वानुभवात् । स हि यत्कार्यमार-
भते तत्समापयतीत्यनुभूयते । न चायं भ्रमः । बाधकाभावात् । न

वाऽस्तु जीवः कर्ता स वेशावीनः । अनुपन्नभ्यमान ईशः कल्पनीयः ।
तस्य च भेरकृत्वमिति गौरवापत्तेः । जीवाद्भवन्ति भूतानीत्यादिश्रुतश्चेति
प्राप्तः । यदि जीवः स्वतन्त्रः कर्ता जीवाद्भवन्तीति श्रुतौ व्यपदेशादुच्यते
तर्हि तस्य हितकारणं च ॥ २२ ॥

जीवकर्तृत्वमेवाऽऽश्रयणीयमिति शङ्क्यं निरस्यति-

ॐ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॐ ॥ २ । १ । २३ ॥

ईश एव कर्ता । न च तस्य श्रमादिदोषः । अधिकशक्तिमत्त्वेन जीवा-
च्छ्रमादियुक्तात्तस्य भेदनिर्देशात् । श्रोता मन्ता द्रष्टा घोषा विज्ञाता प्रज्ञाता
सर्वेषां भूतानामन्तरः पुरुषः सम आत्मेति विद्यात् । एष त आत्मा सर्वान्तरो
योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यादिश्रुतः । भ्रामयन्सर्वभूतानि
यन्त्रारूढानि माययेति स्मृतेः ॥ २३ ॥

युक्त्यन्तरमाह-

ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ ॥ २ । १ । २४ ॥

चेतनत्वेऽप्यश्मादिवदस्वतन्त्रत्वात्स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य । यथा दारु-
मयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः । इङ्गन्यत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्
इमाः प्रजाः ॥ इति भारताद्युक्तेः ॥ २४ ॥

जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावमाक्षिप्य समाधत्ते-

ॐ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षरिवद्धि ॐ ॥ २ । १ । २५ ॥

जीवे कार्योपसंहारदर्शनात्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न । यथा हि गोषु
क्षीरं दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते । अक्षरसादिरूपेण प्राणः परिण-
मत्यसाविति वचनात्स एवं जीवे दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात्प-
रकृत एव । य आत्मानमन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतेः ॥ २५ ॥

ननु लाघवाज्जीवः कर्ताऽस्त्विति शङ्क्यं निरस्यति-

ॐ देवादिवदपि लोके ॐ ॥ २ । १ । २६ ॥

नेशस्य कर्तृत्वे गौरवम् । स हि सर्वस्य कर्तेति श्रुतेः । नाप्यनुपल-
ब्धिविरोधः । अदृष्टानामपि देवादीनां विद्यमानत्वान् ॥ २६ ॥

युक्त्यन्तरमाह-

ॐ कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दव्याक्रोयो वा ॐ ॥२।१।२७॥

न केवलं हिनाकरणादिदोषो जीवरय स्वतः कर्तृत्वं किंतु ब्रह्मणोऽपि ।
तथा हि—किं जीवाः सर्वकर्मेषु सर्वानन्देन प्रवर्तन्तेऽशेन वा । नाऽऽद्यः ।
एकाङ्गुलिना तृणाशनःसौ तदननुभवात् । नान्यः । निरवयवत्वश्रुति-
व्याक्रोपेनांशाभावात् । न चेशेऽपि उ दोषः । तत्राचिन्त्यसामर्थ्यस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । यत्प्रतीतमपि युक्तिदिरुद्धं तदीश्वरकृतमिति न्यायेन जीवकर्तृ-
त्वमयुक्तमिति नम्येशाधीनत्वोपपत्तेः ॥ २७ ॥

ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २ । १ । २८ ॥

अत्र हरेः कर्तृत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरोधनिरासात्संगतिः । अत्र
पूर्वोक्तकर्तृत्वं हेरेन युक्तमुत युक्तम् । तत्र न युक्तम् । जीवपक्षो-
क्तदोषादिति प्राप्ते । एतवानस्थ महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः ।
पादोऽस्य विधा भूतानि त्रिपादम्यामृतं द्विवि । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । सेयं
देवतैक्षत । हन्ताहमिमास्तिभ्यो देवताः । अत्रेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीनि यथा ब्रह्मणो जगदुद्वत्तिः श्रूयते तथा विकार-
व्यतिरेकेणावस्थानमपि शब्दमूलम् । तत्र च निरवयवस्याप्यचिन्त्यशक्त्या
जगत्कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योज-
येत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तत्रचिन्त्यस्य लक्षणमिति स्मृतेः । जीव एवो-
क्तविरोधो नेश इत्यर्थः ॥ २८ ॥

युक्त्यन्तरेणाऽऽह—

ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॐ ॥ २ । १ । २९ ॥

विरोधनिरासकविचित्रशक्तिमद्भावात्तेशे विरोधः । पराऽस्य शक्तिर्वि-
विधैव श्रूयत इति श्रुतेः । उक्तं हि वैष्णवे—मैत्रेय उवाच—निर्गुणस्या-
प्रमेयस्य शुद्धस्याप्यप्रमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपग-
म्यते । श्रीपराशर उवाच—शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्याज्ञानगोचराः ।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भवशक्तयः । भवन्ति तपनां श्रेष्ठ पाव-
कस्य यथोष्मतेति । निर्गुणस्य प्राकृतगुणहीनस्याप्रमेयस्य देशकालाद्यप-
रिच्छिन्नस्य शुद्धस्य प्रकृतिसंयन्पराहितस्य ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वं कथम् ।
यथाऽग्नेरुष्णता तथा सर्गादिहेतुभूता भावशक्तयः स्वभावशक्तयः सन्ति ।

अचिन्त्या ज्ञानगोचराश्च चिन्त्यत्वादिना वैदिकज्ञानगोचराः । सर्गस्थिति-
विनाशास्तु भगवान्मधुसूदनः । तैस्तै रूपैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याहृतान्वि-
भुरिति । आद्यश्चशब्द एवार्थः । भगवत एव विचित्रशक्तिमत्त्वं नान्येषाम् ।
कुत एतदतो हीतिशब्देन—विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां
शक्तयः तादृश्यः स्युः । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान्देवानेक एवानु-
विष्ट इति श्वेताश्वतरादिश्रुतिः सूचिता ॥ २९ ॥

ननु यथा शब्दैकगम्यत्वादिनेनो युक्त्यविरोधस्तथा चेतनत्वादिना
जीवेऽप्यास्त्विति शङ्कां निरस्यति—

ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥ २ । १ । ३० ॥

ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः । न दोषः परमे कश्चिद्
गुण एव निरञ्जन इति श्रुतेः । दोषा भगवदितरत्र प्रतीताश्चेत्तर्हि दोषा
एव न तु कयाचन विधयाऽदोषतां नेतव्याः । तत्र दोषाणां संभवेन
कल्पकाभावात् । त एव चेद्धरौ प्रतीयन्ते तर्हि तेऽचिन्त्यशक्त्यादिना
गुणतो नेयाः । तस्य निर्दोषत्वादिना श्रुतिसिद्धत्वात् । चशब्द एवार्थः ॥ ३० ॥

ननु विचित्रशक्तिर्यद्विषया यदा च नश्यति तदा तत्र विरोधः स्यादिति
शङ्कां निरस्यति—

ॐ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॐ ॥ २ । १ । ३१ ॥

सार्वदिकसर्वविषयशक्तियुता देवताऽस्ति सदा । सर्वत्र तत्कार्यदर्शनात् ।
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यः सर्वज्ञः
सर्वविदेतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति
श्रुतेः । सर्वनियन्तृत्वात्सर्वस्वरूपमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

हरेर्जगत्कर्तृत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ २ । १ । ३२ ॥

नन्वचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादमिति श्रुतेर्हस्तादिकरणाभावाच्च युक्तं कर्तृ-
त्वमिति चेन्न । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरद्भ्यं पुरुषं महान्तम् ॥ न
तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यते । पराऽ-
स्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभ्यः ।
पाण्यादिराहित्यं तु प्राकृतपाण्याद्यभिप्रायम् ॥ ३२ ॥

ॐ प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ २ । १ । ३३ ॥

अत्रेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे निष्फलादियुक्तिविरोधपरिहारादस्ति संगतिः । अत्र-पूर्वोक्तं स्रष्टृत्वादिकं न युक्तमुत युक्तम् । तत्र न तावदीशस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवृत्तिरपूर्णत्वापातात् । न च प्रयोजनांनुद्देशेनापि । अग्ने-रुर्ध्वज्वनादाविव स्वभावादेव प्रवृत्तिः । चेतनत्वात् । न च दयया प्रवृत्तिः । दयासाध्यफलाभावात् । आप्तकामत्वादिति प्राप्ते । क्रमेण सृष्ट्वे-त्यादिकर्तृत्वं त्वीशस्य स्वभावादेव । न च चूतादीनां वसन्तादौ फलित्वाद्दौ प्रयोजनं दृश्यते ॥ ३३ ॥

फलानुद्देशेन कीदृशी प्रवृत्तिरत आह—

ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ २ । १ । ३४ ॥

यथा बालोन्मत्तादिः प्रयोजनं विनैव सुखोद्रेकादितो लीलां करोति तथे-शोऽपि । किंचाऽऽयाससाध्येषु फलमपेक्षते न त्वनायससाध्येष्वङ्गुली-चालनादिषु । अस्तीशस्यानायासकर्तृता ॥ ३४ ॥

ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न मापेक्षत्वान्तथा हि दर्शयति ॐ

॥ २ । १ । ३५ ॥

अत्र हरेः सर्वकर्तृत्वे वैषम्यादिदोषप्राप्तियुक्तिपरिहारादस्ति संगतिः । अत्र हरेः पूर्वोक्तं कर्तृत्वं युक्तमुत न युक्तम् । तत्र न युक्तम् । ईशो हि जीवकर्मादिसापेक्षो न वा । आद्ये । नासौ स्वतन्त्रः । द्वितीये । कांश्चित्सुखयन्कांश्चिद्दुःखयन्विषमो निर्घृणश्च स्यादिति प्राप्ते । कर्मापेक्षया फलदातृत्वाच्च वैषम्यादिः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमित्यादिश्रुतेः । समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् । इति स्मृतेश्च ॥ ३५ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ ॥ २ । १ । ३६ ॥

यदपेक्षयाऽसौ फलं ददाति तत्कर्माप्येतदधीनम् । एष हेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषत इति श्रुतेरिति चेन्नानादित्वात् । पूर्वपूर्वकर्मापेक्षयैवेशस्य फलदातृत्वात्कर्मकारित्वाच्च । पुण्यपापादिकं विष्णुः

कारयेत्पुण्यकर्मणा । अनादित्वात्कर्मणश्च न विरोधः कथंचन । इति
स्मृतेश्च ॥ ३६ ॥

ननु नियमेन कर्मापेक्षत्वे स्वतन्त्रं न स्यादिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॐ ॥ २ । १ । ३७ ॥

कर्मापेक्षत्वेऽपि न स्वतन्त्र्यहानिः । अपेक्ष्यकर्मसत्तादेरपि तदधीनत्वात् ।
ननु कर्म कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न
सन्ति यदुपेक्ष्येति श्रुत्यनुसारणं कर्मणोऽपि तदधीनत्वेन वैषम्यापात्तिरिति
चेदुपलभ्यते चेनादृशं वैषम्यादिकम् । न चोक्तदोषः । तर्हि किं जीवा-
नामिव प्रत्यवायहेतुतया दोषः । यद्वा-समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिशास्त्रस्या-
प्रामाण्यापादकतया । अथवा समत्वरूपसद्गुणविरोधित्वेन नीचत्वापा-
दकतया । नाऽऽद्यः । ईशस्य विविदिपेधातीतत्वात् । न द्वितीयः ।
अनासिद्धयोग्यतानुसांगित्वस्यैव तत्र समशब्दार्थत्वात् । उक्तं च-सेवा
योग्यातिरेकेण स्वानामपि न दास्यति । अपराधानिरेकेण नान्यस्यातः
समो हरिरिति । ये भजन्ति तु नां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव
योनिषु । इति तत्रैवोक्तत्वात् । तृतीयेऽपि । विविधतत्तत्स्वभावकरणाद्
वैषम्यादिकं किंवाऽनादिनित्यतत्तत्स्वभावोल्लङ्घनात् । यद्वाऽनादिसिद्धविवि-
धतत्तत्स्वभावस्यान्यथाकरणे शक्तत्वेऽपि तदकरणात् । यद्वाऽनादितत्तत्स्वभाव-
नियमात् । नाऽऽद्यः । चेतनस्य भावस्यानादित्वात् । न द्वितीयः ।
ईशस्य तत्तत्स्वभावानुसारेण कृतदातृत्वात् । न तृतीयः । तस्य वैषम्या-
नापादकत्वात् । स्वभावमन्यथा कर्तुं न शक्नोऽप्यनुवर्तते । नासौ
लोकेऽपि विषमो न[तु] निर्वृण उच्यते । न हि हंसान्काकीकर्तुं सम-
र्थोऽपि यो मुनिर्न दुरुते स विषमो निर्वृणश्चोच्यते । न चतुर्थः ।
स्वभावनियामकत्वस्य निरतिशयस्वातन्त्र्यरूपमहागुणानुगुणत्वेन नीचत्वानापा-
दकत्वात् ॥ ३७ ॥

ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ २ । १ । ३८ ॥

अत्र हरः पूर्णत्वे युक्तिविरोधपरिहागदरित संगतिः । अत्र विष्णोरुक्तं
: निर्दोषगुणपूर्णत्वं युक्तमुत न युक्तम् । तत्र न युक्तम् । गुणिनः कदाचिद्दोषित्व-

नियमादीश्वरस्य गुणित्वं दोषित्वं दोषाभाववद्गुणाभावो वेदि प्राप्ते । ईशः सदा प्राप्तसर्वसद्गुणः, तत्र प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्संमतवत् । तथा सदा सर्वदोषरहितः । तज्जिहासुत्वे सति तत्र समर्थत्वात्संमतवत् । प्रेक्षादिकं च प्रेक्षावत्त्वादिति वच्छब्देनोक्ता ये गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का चिन्त्या । अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि प्रतीता इतिसर्वगुणोपपत्तिश्रुतेश्च ॥ ३८ ॥

इति श्रीवनमालिविरचितायां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां सारसंग्रहे
ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ॥

युक्त्यविरोधमुक्त्वा समयाविरोध उच्यते । सर्वविरोधानां युक्तिमूलत्वेन तद्विरोधस्य प्राथम्यात्प्रथमपादे निरासः । इतरविरोधत्रयेणाऽऽदिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वाच्छ्रुतिसमन्वयसिद्धे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे समयविरोधं परिहर्तुं तानस्मिन्पादे निराकरोति । न चैतरेषां चानुपलब्धेरिति । कपिलकणादादिसमयानामनुपलब्ध्याऽनासत्त्वेन निराकृतत्वेन व्यर्थोऽयं पाद इति वाच्यम् । तत्र सामान्यतो निराकृतानामत्र विशेषतो निराकरणात् । न ह्यनादिकालानुवृत्तानां प्रतीतसुन्दराणां सामान्यतो निराकरणेऽप्यधिकारिणो निःशङ्का प्रवृत्तिर्भवति । तत्र द्विविधाः समयाः । हेतुकाः पाषण्डाश्चेति । योगसांख्यकणादाक्षपादादयो हेतुकाः । बौद्धपाशुपतादयः पाषण्डाः । पाषण्डादिभ्यो हेतुकाः प्रबलाः । युक्तिमत्त्वात् । हेतुकेषु सेश्वरकणादादिभ्यो निरीश्वराः सांख्यादयो वैदिकेश्वरवादस्यातिविरोधिनः प्रथमत एव निराकार्याः । न च चार्वाकोऽत्यन्तविरोधी तन्मतस्य तुच्छत्वेनेतरेषां चानुपलब्धेरिति न्यायाविषयत्वेन प्रथमनिरासानर्हत्वात् । सांख्यमतमपि केवलाचेतनकर्तृचेतनसहिताचेतनकर्तृत्वाभ्यां द्विविधम् । तत्र कर्तृकोटौ चेतनप्रवेशस्यानङ्गीकारेणात्यन्तं विरोधाद्यस्याऽऽद्याधिकरणे निरासः । गुणभूतेश्वरमङ्गीकुर्वतो मते प्रागुक्तदोषासंभवाद्द्वितीये तन्निरासः । श्रुत्यनुमानाभ्यां केवलस्येश्वरगुणकस्य वा जडकर्तृत्वनिरासोऽप्ययुक्तः । तयोरप्रमाणत्वादिति द्वितीयाक्षेपेणोत्थितस्याचेतनस्य देहस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारेण सांख्यमतसंनिष्कृष्टस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणपुरुषात्मदृष्टान्तनिर्वाहकनिरासाविषयस्य चार्वाकस्य

तृतीये निरासः । अनन्तरं चार्वाकप्रत्युक्तो विषयाद्यभावदोषो नास्माकमिति तृतीयाक्षेपेणोत्थितस्य जीवसहिताचेतनकर्तृत्वस्य निरासः । जीवसहित-प्रधानस्य कर्तृत्वमपि जीवस्योपसर्जनत्वप्रधानाभ्यां द्विविधम् । तत्र चेतनस्या-चेतनोपसर्जनत्वमत्यन्तं विरुद्धमिति चतुर्थं आद्यस्य निरासः । चतुर्थो-क्ताङ्गित्वानुपपत्त्युपधारेण प्रवृत्तस्य द्वितीयस्य पञ्चमे निरासः । एवं चतुर्विधे निरीश्वरे सांख्ये चार्वाके च निरस्ते निरीश्वरपक्षोक्तदोषा नास्मा-कमीश्वरमङ्गीकुर्वतां किंत्वीश्वरोऽष्टगुण एव न त्वानन्दाद्यनन्तगुणक इति पञ्चमाक्षेपेणात्थितस्य काणादादिमतस्य षष्ठे निरासः । एवं हैतुकेषु निरस्तेषु पाषण्डनिरासावसरः । पाषण्डिनोऽपि वेदाप्रामाण्याङ्गीकारानङ्गीका-राभ्यां द्विधा । तत्राऽऽद्योऽतिविरोधित्वादादौ निराकार्यः । स च बौद्धजैनभेदेन द्विधा । तत्र बौद्धशास्त्रस्य -प्रथमनिर्मितत्वात्प्रबलत्वाच्चाऽऽदौ बौद्धा निराकार्याः । तेऽपि वैभाषिकाः सौत्रान्तिका माध्यमिका योगाचाराश्चेति चतुर्धा । तत्र यद्यपि परमाणुपञ्जरूपः क्षणिको बाह्यार्थो घटादिः सन् प्रत्यक्ष इति वदतः सौत्रान्तिकात्सोऽनुमेय इति वदन्वैभाषिकोऽत्यन्तविरोधी ततोऽपि ज्ञानातिरेकेण बाह्योऽर्थ एव नास्तीति वदन्योगाचारोऽतितरां विरोधी । ततोऽपि सर्वशून्यवादी माध्यमिकोऽतितरां विरोधीति माध्य-मिकयोगाचारवैभाषिकसौत्रान्तिकाः क्रमेण निराकार्याः । तथाऽपि पर-माण्वारम्भवादनिरासेन तत्पञ्जरादोऽस्थितेः पुञ्जरूपबाह्यपदार्थवादिनैकीकृ-त्यावान्तरभेदमविवाक्षित्वा तार्किकं निरसितुमित्थमुपन्यासः । ईश्वरदोषो नास्माकं तद्बोधकवेदस्यैवाप्रामाण्यत्वादिति षष्ठाक्षेपेण प्रवृत्तयोर्वैभाषिकसौ-त्रान्तिकयोः सप्तमे निरासः । अष्टमे परमाणुपञ्जवादिनं प्रत्युक्तो दोषो नास्माकमिति सप्तमाक्षेपेणोत्थितस्य विज्ञानवादादप्यतिविरुद्धस्य शून्य-वादस्य निरासः । नवमे शून्यवादिनं प्रत्युक्तो नासतो दृष्टत्वादिति दोषो नास्माकमित्यष्टमाक्षेपेणोत्थितस्य विज्ञानवादस्य निरासः । दशमे शून्य-वाद्युक्तमसत्त्वं विज्ञानवाद्युक्तं सत्त्वं च स्यादिति वदतां स्याद्वादिनामस्माकं नैकैकपक्षदोष इति नवमाक्षेपेण प्रवृत्तस्य क्षणकमतस्य निरासः । एवमवैदिकपाषण्डे निरस्ते वैदिकाभिमतपाषण्डनिरासावसरः । स च शैवस्कान्दगाणपत्यशाक्तादिभेदेनानेकधा । तत्र सर्वेभ्यः शैवसमयः प्रबल इति तस्यैकादशे निरासः । यद्यपि स्कान्दादिवन्महावाममध्यम-

वामाणुवामादिभेदेन त्रिविधं शाक्तमपि शैवमतनिरासकन्यायेनैव निरस्तं तथाऽपि स्त्रीमात्रादुत्पत्त्यसंभवाद्विशेषदोषविवक्षया द्वादशे तन्निरस्तमित्याधिकरणानामवान्तरसंगतिः—

ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ २ । २ । १ ॥

अत्र श्रुतिसमन्वयेनोक्तं ब्रह्मणः स्रष्टृत्वादिकं न घटत इति तदर्थं सांख्यसमयविरोधार्थं श्रुतिरप्रमाणमुत नेति । तदर्थं युक्तिमूलत्वेनाभिप्रेतसांख्यसमयोक्तप्रधानस्य जगद्रचयितृत्वादियुक्तमुत नेति चिन्ता । नेशो जगत्कारणं तद्विसदृशत्वात् । न हीशस्य महदादिसादृश्यं वादिभिरङ्गीक्रियते । न च प्रकृतिप्रेरकत्वेनेशोऽङ्गीकार्यः । तस्या एव स्वतन्त्रकर्तृत्वाभ्युपगमादिति प्राप्ते । कार्यं स्वसदृशकारणवत्कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन कारणतया कल्पितं प्रधानं न कर्तृ । स्वतः प्रवृत्तिरूपरचनाया अनुपपत्तेर्जडत्वान्मृदादिवत् । विमतं सकर्तृ कार्यत्वाद्घटादिवदिति स्वतः प्रवृत्तिमान् चेतनः कर्ता सिद्धः । स एवेशः ॥ १ ॥

एवं प्रधानस्य कर्तृत्वरूपकारणमचेतनत्वेन निराकृत्य युक्त्यन्तरेण तन्निराकरोति—

ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ ॥ २ । २ । २ ॥

महदादिसृष्टिश्रुतेनेच्छानुसारिणी सृष्टित्वात्पटसृष्टिवदित्यनुमानाविरुद्धत्वाच्च नाचेतनस्य कारणत्वम् । न च पटसृष्टावपि न चेतनस्य व्यापारः । अहं करोमीति चेतनप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ २ । २ । ३ ॥

अचेतनं क्षीरं यथा दध्यातश्चनेन परिणमते, वत्सविवृद्धये प्रवर्तते स्वभावात् । स्वभावादेव लोकोपकाराय जलं स्यन्दते, पतति च कूलादि । तथाऽचेतनमपि प्रधानं प्रवर्ततामिति चेन्न । ईश्वराधिष्ठितानामेव तेषां प्रवृत्तिः । योऽसु तिष्ठन्नपोऽन्तरो यमयत्येतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्त इत्येवंजातीयं हि शास्त्रं सर्वस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां दर्शयति ॥ ३ ॥

ननु पयोऽम्बुप्रवृत्तेरीशाधीनत्वेऽप्यन्यस्यास्तदधीनत्वे किं मानमिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॐ ॥ २ । २ । ४ ॥

सर्वप्रवृत्तीवामीशाधीनत्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वाच्च कुत्राप्युक्तहेतोरनवस्थिति-
व्यभिचारः । नाप्यचेतनप्रवृत्तौ निदर्शनमित्यतो मानं विरुद्धं निष्प्रमाणं
च स्वतोऽचेतनप्रवृत्तिमतमनपेक्षितमेव प्रेक्षावताम् ॥ ४ ॥

ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ २ । २ । ५ ॥

स्वतन्त्रकर्तृत्वे सेश्वरसांख्यसमयनिरासादस्ति संगतिः । स्वतन्त्रजग-
त्कर्तृत्वमीशस्यायुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तत्र नेशस्य तद्युक्तम् । यथा
हि पृथिव्येव तृणादिकार्याणां प्रधानकारणं पर्जन्यादि त्वनुग्राहकमात्रं तथा
प्रधानं मुख्यकारणमीशस्त्वनुग्राहकमात्रमिति प्राप्ते । न पर्जन्यवदनुग्राहकत्वमात्रं
सर्वपदार्थानां सत्ताप्रदानायेशसर्वगतत्वोक्तिरीशपेरणामन्तरेण कस्यापि वस्तुनः
सत्त्वस्यैवाभावात् ॥ ५ ॥

ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ २ । २ । ६ ॥

अत्र चार्वाकसमयनिरासादस्ति संगतिः । तत्रेशस्य जगत्कर्तृत्वमयुक्त-
मुत युक्तमिति चिन्ता । तत्र न युक्तं पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरोत्पत्तेः । अदृष्ट-
पदार्थाभावाभ्युपगमेऽपि क्वचित्स्वभावादेव मद्विरोत्पत्तिवदुपपत्तेश्च । श्रुतिप्रा-
माण्यस्य तेनानभ्युपगमात् । न हि बाह्यसामग्र्यां सत्यां कार्यानुत्पादो
दृष्टो येनादृष्टं कल्प्येत । अनोऽदृष्टवस्तुनो भावान्नेशः कारणमिति प्राप्ते ।
युक्तं हरेः कर्तृत्वम् । यदुक्तमदृष्टं नास्तीति । तन्न । तथा सत्य-
र्थस्य प्रयोजनस्याभावाच्चत्समयस्यैवानारम्भणीयत्वापत्तेः । न च
धर्माद्यभावबोधनद्वारा लोकोपकारः । तदभावज्ञाने परस्परं हिंसादि-
नाऽपकारस्यैव प्राप्तेः । अज्ञात एव शास्त्रार्थवत्त्वेन विषयोऽप्यसंभवी ।
अतश्चार्वाकमतस्यानुपपन्नत्वाद्विरोधाभावाद्युक्तं जगत्कर्तृत्वम् ॥ ६ ॥

ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ २ । २ । ७ ॥

अत्र निरीश्वरसांख्यैकदेशविरोधनिरासादस्ति संगतिः । ईशस्य जग-
त्कर्तृत्वमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तत्र न युक्तम् । प्रधानस्यैव कर्तृ-
त्वेनेश्वराङ्गीकारस्य वैयर्थ्यात् । न चाचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्न युक्ता ।
केवलस्य कारणत्वानुपपत्तावपि पुरुषोपसर्जनस्य तदुपपत्तेः । यथा चेतन-
संबन्धादचेतनमेव शरीरमश्मादिकमादाय गच्छत्येवमचेतनाऽपि प्रकृतिः
पुरुषसंबन्धात्प्रवर्तत् इति प्राप्ते । न ऋते त्वत्क्रियते किंचनार इत्या-

दिश्रुत्या शरीरप्रवृत्तेरपि परमात्माधीनत्वे सिद्धे पुरुषोपसर्जनप्रधानाधीनत्व-
साधने दृष्टान्ताभावः ॥ ७ ॥

हेतुकमन्यश्चायं श्रुत्यवष्टम्भेनोक्तं दृष्टान्तदोषं न गणयतीत्यतो हेत्वन्तरेण
दृष्टान्तसाध्यविकलतां साधयति—

ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ २ । २ । ८ ॥

यदि शरीरमेव पुरुषोपसर्जनं प्रवर्तेत तदा शरीरमङ्गि पुरुषोऽङ्गं
स्यात् । तथा च पुरुषस्याङ्गित्वे शरीरस्याङ्गत्वेन च लौकिकपरीक्षक-
व्यवहारो न स्यात् । विद्यते चामौ । अतो न पुरुषोपसर्जनशरीरस्य प्रवृ-
त्तिरिति न दृष्टान्तो युक्तः ॥ ८ ॥

ॐ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ २ । २ । ९ ॥

अत्र निरीशसांख्यैकदेशविरोधनिरासादस्ति संगतिः । तत्र प्रधा-
नादेव जगदुत्पत्तिसंभवेनेश्वरानुपयोगः । न चाचेतनस्य तदनुपपत्तिः । पुरुषयु-
क्तस्य तदुपपत्तेः । न चाङ्गित्वानुपपत्तिः । प्रकृत्युपसर्जनस्य पुरुषस्य
कर्तृत्वाङ्गीकारात् । विमता प्रवृत्तिरचेतनोपसर्जनपुरुषाधीना प्रवृत्तित्वात् ।
अश्मानयनादिप्रवृत्तिवादिति प्राप्ते । युक्तमीशस्य कर्तृत्वम् । त्वदुक्ते माना-
भावात् । न चोक्तमनुमानम् । दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धेः । तथा हि पुरुषस्य
प्रवृत्तिशक्तिरस्ति न वा । आद्ये शरीरवैयर्थ्यम् । द्वितीये पुरुषा-
ङ्गित्वमनुपपन्नम् । शरीरसंबन्धार्थं केवलस्य पुरुषस्य शक्त्यभावात् ।
यदि तत्रास्ति शक्तिस्तर्ह्यन्यत्रापि स्यादित्यन्यद्वैयर्थ्यम् । अतो न पुरुषस्य
शरीरं संबन्धकेवलस्य पुरुषस्य शक्त्यभावात्क्रियायां शरीरोपकृतस्य प्रवृ-
त्तिर्नापि केवलस्येश्वरोऽङ्गीकार्यः । तथाऽश्मानयनादिप्रवृत्तिरपि ॥ ९ ॥

एवं प्रत्येकं दूषितान्यनीश्वरमतानि सामान्यरूपेण निराकरोति—

ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ ॥ २ । २ । १० ॥

सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरोधादनीश्वरमतमसमञ्जसं सेश्वरं सांख्येन स्वात-
न्त्र्यानङ्गीकारात्तन्मतमपि श्रुत्यादिविरुद्धम् ॥ १० ॥

ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ २ । २ । ११ ॥

अत्र हरेः सर्वगुणपूर्णत्वे वैशेषिकादिमतविरोधनिरासादस्ति संगतिः ।
अत्र हरेरनन्तगुणपूर्णत्वमयुक्तमुत युक्तमिति चिन्ता । तत्र न युक्तम् ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति षडेव पदार्थाः । तत्र समवायि-
कारणं गुणाश्रयो वा द्रव्यम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनो-
भेदेन नवविधम् । तत्राऽऽकाशादिपञ्चकं नित्यमेव । भूतचतुष्टयं परमा-
णुरूपं नित्यमन्यदनित्यम् । जातिमात्रसमवायित्वे सति कर्मान्यो गुणः ।
स च रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिधा । संयोगसमवायिकारणं कर्मोत्क्षेपणा-
दिभेदेन पञ्चविधमनित्यमेव । नित्यमेकमनेकसंबन्धसमवेतं सामान्यम् । नित्य-
संबन्धः समवाय एक एव । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता विशेषाः । एत-
त्त्रितयं नित्यमेव । तत्रानित्यं समवायसमवायिनिमित्तभेदेन त्रितयकारणेन
जन्यम् । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि कारणं परमाण्वादि । आदि-
सृष्टौ परमाणवो व्यणुकादिक्रमेणावयविनमारभन्ते । समवायिकारणे प्रत्या-
सन्नं कारणमसमवायिकारणम् । तत्रावयविद्रव्यस्याकथसंयोगः । कार्यगुणानां
कारणगुणा एव समवायिकारणम् । कारणगतं परिमाणं कार्यगतपरिमाणं
भावयति । परमाणुव्यणुकादिपरिमाणं न कार्यगतपरिमाणस्य कारणं संख्या-
दिनैव तज्जननत्वात् । एतदन्यत्कारणं निमित्तमीश्वरादृष्टकालादि ।
स चेश्वरः संख्यादिगुणयुक्तः कर्तृत्वोपयोगिज्ञानेच्छादिशाली च ।
शिष्टगुणायोग्य इति कथम् । तस्यानन्तगुणपूर्णत्वमिति प्राप्ते युक्तं हरेः
पूर्णगुणत्वम् । वैशेषिकादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । तथा हि—यदुक्तं
परमाणुपरिमाणस्य हेतुत्वे कार्याणां परमाणुत्वप्रसङ्गः परिमाणस्य सजाती-
यपरिमाणारम्भकत्वादिति । तत्र किमिदं परमाणुत्वं तच्छब्दवाच्यत्वं तत्स-
दृशत्वं वा । आद्ये न नो हानिः । द्वितीये महत्त्वस्याप्यनारम्भकत्वं
स्यात् । न हि कपालपरिमाणं घटपरिमाणेनात्यन्तसदृशम् । संकेतमात्रस्या-
प्रामाणिकत्वात् । महत्त्वादीर्घत्वाच्चैव ह्रस्वात्तव्यणुकपरिमाणात्परि-
मण्डलात्परमाणुपरिमाणाच्च तत्कार्यपरिमाणं जायताम् । तथा चैतद्दिशा
सर्वा प्रक्रिया प्रामाणिकीति भावः । व्यणुकपरिमाणे कारणाभावाच्च । न
च भिन्नतया प्रतीत्यभावः । भिन्नत्वेन प्रतीत्य । न च संख्याकारणं
संख्यादेरेव । महत्त्वाद्यारम्भकत्वप्रसङ्गत् । संयोगस्य द्रव्यनिमित्तत्वमेव किं
न स्यात् । भावेऽप्यपेक्षाबुद्धेरात्मगतद्वित्वनिमित्तत्वाभ्युपगमात् ॥ ११ ॥

एवमसमवायिकारणं निरस्य निमित्तकारणं निरस्यति—

ॐ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॐ ॥ २ । २ । १२ ॥

ईगेच्छाया निमित्तत्वे सा नित्याऽनित्या वा । आद्ये प्रलयेऽपि सृष्टिः स्यात् । द्वितीये तस्या अपि निमित्तापेक्षायामनवस्थापत्तिः । वैदिक-पक्षे त्वच्चिन्त्येशशक्त्यैव समाधेयम् । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति श्रुतेः । किंच संयोगस्य क्रियावदन्यतराश्रयकत्वनियमेन क्रियायाश्च कार्यत्वेन तत्रापि कारणपेक्षा । प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यद्यु-पपद्येत । तर्ह्यणुषु तद्भावादनुपपन्नाऽऽद्या क्रिया । ततः संयोगोऽप्यनुपपन्नः । न चाऽऽत्मयत्नः कारणं क्रियायाम् । तदा जीवशरीराभावेन यत्नासंभवात् । तस्यापि नित्यत्वे कारणपेक्षत्वान्नित्यत्वेऽनियामकत्वात् । न चात्मादृष्टमा-द्यक्रियायां हेतुः । तस्याचेतनत्वात् । न हि चेतनानधिष्ठितमचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेत्युक्तम् । अदृष्टस्याणुसंबन्धाभावाच्च । न चास्त्यदृष्टवदात्मसंयोगद्वारा संबन्धः । संयोगस्यापि क्रियादिसापेक्षत्वात् । निरवयवाण्वात्मनोरणुनां च संयोगसंभवाच्च । निरवाच्छिन्नसंयोगस्वीकारे ह्यणुसंयुक्तात्मनोऽणुत्वप्रसङ्गात् । सर्वतोऽणाविकस्यैव संयोगस्याऽऽपत्तेश्च । तथा चाणुत्वहान्यापत्तेः । तस्मादनुपपन्नोऽणुवादः । न च भवतामपीशे-च्छादेर्नित्यत्वेन सहकारिकारणस्यास्माकमिवानुपपन्नत्वेन सृष्ट्यनुपपत्तिः । अस्माभिः काले स्वाभाविकसृष्टिकालत्वादिविशेषाणामङ्गीकृतत्वेन तदु-पपत्तेः । न च तेषां नित्यत्वेन प्रलयादौ सृष्टिः स्यात् । प्रवाहाना-दित्वस्वीकारेणाखण्डव्यक्तेरस्वीकारात् । अन्यथा प्रलये कालपरिमाणानापत्तेः । उक्तं हि श्रीवैष्णवे-प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्याऽऽत्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ । द्विपरार्थात्मकः कालः कथितो यो मया तव । तद्दहस्तस्य मैत्रेय विष्णोरीशस्य कथ्यते । व्यक्ते च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा । तत्र स्थिते निशा चान्या तत्प्रमाणा महामुने । नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः । उपचारस्तथाऽप्येष तस्येशस्य द्विजोच्यते । इत्येवमेष मैत्रेय कथितः प्राकृतो लय इति । तथा च प्रलयेऽपि क्षणादिप्रवाहः स्वी क्रियते । न च कार्यमात्रोपा-दानस्य प्रधानस्य लीनत्वान्दनुपपत्तिः । फलत्वेन तावतो भागस्य लया-नङ्गीकारात् । तथा च यथा सर्वगताया अपि गोत्वादिजातेः साम्नादिमत्येव संबन्धः [तथा] सर्वगतायाश्चितो वृन्निद्वारक एव संबन्धः । एवं नित्याया

अपीशेच्छायाः कालविशेषद्वारकस्य प्रकृत्यादावनित्यसंबन्धस्य स्वीकारा-
चानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

परपक्षे निमित्तकारणासंभवमुक्त्वा समवायिकारणं निरस्यति—

ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ २ । २ । १३ ॥

अवयवावयविगुणगुणिक्रियाक्रियावज्जानिव्यक्तिविशेषविशेषिणां संबन्धः
समवायः । तथा च समवायस्यापि समवायिभ्यां भिन्नत्वसाप्त्यान्मृद्धसमवाय
इत्यादिविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । समवायापेक्षापत्तेः । समवायस्य सम-
वाय इति प्रतीत्युपपत्तये समवायान्तरापेक्षेत्यनवस्थापत्तेः । यदि समवायः
स्वस्मिन्स्वयमेव विशेषणविशेष्यत्वादिबुद्धिजनकस्तर्हि द्रव्यादेरेव । गुण्यादिधी-
निर्वाहकत्वेन तस्वीकारो व्यर्थः ॥ १३ ॥

परपक्षे कारणत्रयनिरासेन सृष्टिं निरस्य प्रलयं निरस्यति—

ॐ नित्यमेव च भावात् ॐ ॥ २ । २ । १४ ॥

समवायिकारणपरमाणूनां निमित्तस्येच्छाकालादेशेनित्यत्वात्प्रलयानुपपत्तिः ।
न चासवायिकारणनागात्तदुपपत्तिः । पुनरनुत्पत्तौ कारणाभावाद्वाह्यसाम-
ग्रीसत्त्वे दृष्टस्य स्वाभावापराधेन कार्यनिरोधकत्वादर्शनात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां नित्यत्वं निराकरोति—

ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ २ । २ । १५ ॥

पार्थिवादिपरमाणूनां रूपादिमत्त्वहेतुना प्रकृतिनित्यत्वविपर्ययो भवति । यद्रू-
पादिमत्तस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अप्रयोजकत्वगडुकां निरस्यति—

ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ २ । २ । १६ ॥

यदि रूपवतां नित्यत्वं तर्हि घटादेरपि स्यात् । यद्यनित्यत्वं तर्हि
समवायिकारणाभावात्सृष्ट्यनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

अप्रामाणिकत्वेनाऽऽरम्भवादं दूषयति—

ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ २ । २ । १७ ॥

श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चादिशयेनानपेक्ष्यता । अहमासं पण्डितको हेतुको
वेदनिन्दकः । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकामिति मोक्षधर्म
सृगालेन स्वस्य सृगालयोनिहेतुत्वेनान्वीक्षिक्युक्ता । अत आरम्भवादस्यायु-
क्तत्वात्सिद्धोऽनन्तगुणा हरिः ॥ १७ ॥

ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ २ । २ । १८ ॥

अत्र हेरर्जगत्कारणत्वे बौद्धमतविरोधनिरासादस्ति संगतिः । बौद्धानां बहुविधत्वेऽपि परमाणुकारणताभ्युपगन्तुनिराससंगत्या वैभाषिकसौत्रान्तिकमतं निराक्रियते । अत्र हेरर्जगत्कारणत्वमयुक्तमुन युक्तम् । रूपविज्ञानवेदनासंस्कारसंज्ञारूपेणावस्थितं हि जगत्परमार्थसत् । सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । निर्विकल्पं विज्ञानस्कन्धः । सुखदुःखे वेदनास्कन्धः । सविकल्पकं संज्ञास्कन्धः । रागादिधर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः । तदपि परमाणुपञ्चमात्रम् । नन्ववयवी नाम कश्चित्तत्पुञ्जस्यैव वटादिबुद्ध्युपपादकत्वात् । विद्यमानं सर्वं क्षणिकम् । कालतः क्षणिकत्वं, देशतः परमाणुत्वमेव हि पदार्थानां सत्त्वम् । तच्चैतत्कार्यं कालस्वभावादिनिमित्तेन भवतीति किमीशेनेति प्राप्ते । समुदाये प्रत्येकहेतुके मिलितहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः कार्यकारणभावानुपपत्तिः । कालादिनिमित्तकसमुदाय एकपरमाणुनिमित्तकोऽनेकनिमित्तको वा । नाऽऽद्यः । व्याघातात् । द्वितीय मिलितयोरमिलितयोर्वा । नाऽऽद्यः । मेलने सति समुदायः समुदाये सति मेलनमित्यन्योन्याश्रयात् । नोत्तरः । अमिलितपरमाणूनां सदा सत्त्वे तत्समुदायस्यापि सदातनत्वापत्त्या प्रलयाद्यनापत्तेः । स्थूलोऽयमेकश्चक्षुषा दृश्यत इत्यादिव्यवहारानापत्तेश्च ॥ १८ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ २ । २ । १९ ॥

समुदायस्य सदातनत्वेऽपि वित्तिव्यवहाराभावात्प्रलयोपपत्तिः । न च व्यवहाराभाव एव । कुतः । व्यवहारादिश्रेदं चेदं चेत्यपेक्षातः । सा च परमाणूनां सामीप्यात् । न च प्रलये सामीप्यमस्तीतरेतरप्रत्ययादपेक्ष्याबुद्धिरूपाव्यवहारो भवति । तस्य तदानीमभावादिति चेन्न । समुदायोत्पत्तिमात्रं प्रत्यपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वात्सर्वदैव समुदायेऽपि वित्तिव्यवहाराभावापत्तेः । तथा हि विरलाः परमाणवो मिलितपरमाणुत्वादयन्ति । ते च पुरुषेण दृश्यन्ते । ते चैकैकं कार्यमुत्पाद्य नश्यन्त्येव । तेऽप्येवं तेऽप्येवम् । तथा च कथं द्रष्टुः परस्परपेक्षाधीः । ततश्च व्यवहारादिकं कथं घटेन । न ह्यन्यत्र दर्शनमन्यत्र परस्परपेक्षाऽन्यत्र व्यवहारादिति युज्यते ।

त्वन्मते तेषां क्षणिकत्वात् । परमाणूनां स्थायित्वेऽल्पकाल एकस्माद्धटात्कु-
लालशालापूर्यापत्तेः ॥ १९ ॥

विरलपरमाणुभ्यः समुदायोत्पत्तिपक्षे व्यवहारासंभवं दर्शयित्वा विशेष-
कार्योत्पत्तिर्निरस्यति-

ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २ । २ । २० ॥

दण्डादितो घटाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । क्षणिकादण्डान्तरोत्पत्तौ पूर्वदण्डस्य
नाशात् । क्षणिकमते कारणस्य सदृशकार्यजननस्यैव न्याय्यत्वादन्यथा
घटात्पटोत्पत्त्यापत्तेः । एकस्मिन्क्षण एकसजातीयविजातीयसंतानद्वयोत्पादनं
त्वशक्यम् ॥ २० ॥

प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिं निरस्यति-

ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ २ । २ । २१ ॥

प्रतिक्षणं न कार्योत्पत्तिर्युक्ता । तथा हि-किं कारणे विनष्टे कार्य-
मुत्पद्यते विद्यमाने वा । आद्ये कार्यकारणाभावप्रतिज्ञोपरोधः । यत्रष्टे यदु-
त्पद्यते तस्य तत्कार्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् । क्षणिकस्य न द्वितीयः । एकस्मिन्क्षणे
स्वयमात्मानं लब्ध्वा कार्योत्पत्तिक्षणेऽपि तस्यावस्थाने कारणस्य क्षणिकत्व-
प्रसङ्गात् । क्षणिकस्य द्विक्षणावस्थाने तदुत्तरत्र विनाशकारणाभावात्पु-
नस्ततः कार्योत्पत्तयः स्युस्तेभ्यस्तथेति सर्वकार्याणां यौगपद्यं स्यात् ॥२१॥

क्षणिकवादे कार्योत्पादं निरस्यति-

ॐ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॐ ॥२।२।२२॥

संतानं विना प्रतिक्षणं यो नाशो यश्च संतानेन सह क्षणिकमेत-
द्वयमयुक्तम् । तथा हि-प्रतिक्षणे कारणं कार्यं निवर्त्य नश्यत्यनिवर्त्य वा ।
नाऽऽद्यः । तत्र स्वकार्यवियोगकाले कारणसत्त्वेन कार्योत्पत्त्यापत्तेः । न
द्वितीयः । सतो हि घटादेरात्यन्तिको नाशः । सत्त्वादेवासौ कार्यान्तरमु-
त्पादयेदेव । तत्कार्यं चैवमिति कथं संतानोच्छेदः । त्वन्मते सहकारिवैकल्पा-
नङ्गीकारेण कारणे सति कार्यावश्यंभावात् ॥ २२ ॥

अर्थक्रियाकारित्वं सत्वम् । यद्याद्यपटो घटान्तरमुत्पाद्य स्वयं न नश्येत्त-
दाऽनन्तकार्यापात इत्यर्थक्रियाकारित्वार्थं क्षणिकत्वं भावानामिति निर-
स्यति--

ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ २ । २ । २३ ॥

कारणे सति कार्यानियमोऽस्ति न वा । ये क्षणिकमते पूर्वापराभावेन कार्यस्यापि यावत्कारणभावित्वात्सव्येतरविषाणवन्न कार्यकारणभावः । द्वितीये तत्कालेऽर्थक्रियाकारित्वाभावापत्त्या कदाऽपि ततः कार्योत्पत्तिर्न स्यात् । ननु यत्सत्तत्क्षणिकम् । यथा दीपादि । सन्तश्चामी भावा इत्यनुमानेन क्षणिकत्वं सेत्स्यति । न च साध्यविकलता । दृष्टान्तस्य यद्विरुद्धधर्माधिकरणं तन्नाना । यथा घटपटौ तथा चायं दीपः ॥ २३ ॥

पूर्वोत्तरक्षणस्थो विरुद्धधर्माधिकरणं परिमाणविशेषदर्शनादिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥ २ । २ । २४ ॥

नोकानुमानेन क्षणिकत्वसिद्धिः । यत्सत्तदक्षणिकम् । यथाऽऽकाशमित्यक्ष-
णिकत्वस्यापि साध्यितुं शक्यत्वात् ॥ २४ ॥

प्रतिपक्षेणानुमानं निरस्य बाधेनापि निरस्यति—

ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥ २ । २ । २५ ॥

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाबाधान्न क्षणिकवादो युक्तः । न च सा भ्रान्तिः । बाधकाभावात् । न च बाधकं विना भ्रान्तित्वम् । विशेषदर्शनस्यापि तत्त्वापत्तेः । न च घटो निरन्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी घटत्वान्मुस-
लाहृतैकक्षणघटवादिति वाच्यम् । घट इति किं परमाणवः पक्षी क्रि-
यन्ते समुदायो वा । नाऽऽद्यः । दृष्टान्ताभावात् । न द्वितीयः । तस्या-
वस्तुत्वात् । अतो वैभाषिकादिमतस्थानुपपन्नत्वेनापि विरोधाद्युक्तं हरे-
र्जगत्कर्तृत्वम् ॥ २५ ॥

ॐ नासतो दृष्टत्वात् ॐ ॥ २ । २ । २६ ॥

अत्र शून्यमतविरोधनिरासात्संगतिः । हरेर्जगत्कर्तृत्वमयुक्तं युक्तं वा । तत्र शून्यादेवाशेषं जगदुदेति । न च तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः । संवृ-
त्तिसंबन्धेनोपपत्तेः । अतः शून्यादेव जगदुदयेन किमीश्वरेणेति प्राप्ते । न शून्यस्य कारणत्वम् । मानाभावात् । न तत्र प्रत्यक्षमस्ति । नाप्यनुमानम् । क्वाप्यसतः सत्कारणत्वादर्शनेन दृष्टान्ताभावात् ॥ २६ ॥

नन्वदृष्टमप्यसतः कारणत्वं स्वीकृतं चेत्को दोष इति शङ्कां निरस्यति—

ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २ । २ । २७ ॥

उदासीनानां हेयोपादेयधीवर्जितानां स्वपुष्पादीनां सकाशात्सौरभाद्युत्पत्तिः

ॐ नैकस्मिन्नसंभवात् ॐ ॥ २ । २ । ३३ ॥

अत्र जैनमतविरोधनिरासात्संगतिः । तत्र न युक्तं हेरर्जगत्कर्तृत्वम् । सदसदुभयमुभयविलक्षणं चैतत्सर्वं चेति हि सप्तभङ्गी । जगदात्मादृष्टसाधनैर्भविष्यतीति किमीशेन । सदित्याद्यः प्रकारः । असादिति द्वितयिः । उभयं सदसदात्मकमिति तृतीयः । उभयविलक्षणमिति चतुर्थः । सदसदुभयविलक्षणमिति पञ्चमम् । असत्त्वे सति, तद्विलक्षणं चेति षष्ठः । सर्वं सदसदात्मकं चैतत्सर्वं सदसद्विलक्षणमिति सप्तमः । स्यादास्ति स्यान्नास्ति । स्यादास्ति च नास्ति च । स्यादास्ति चावक्तव्यश्च । स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च । स्यादास्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्याहुः क्षपणकाः । वस्तुनो यद्येकान्तसत्त्वं स्यात्तदा कोऽपि न प्रवर्तेत । सिद्ध इच्छाकृत्योरसंभवात् । यदि नास्तीत्येकान्तता । तदाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसंभवः । आप्तुमशक्यत्वान्नित्यनिवृत्तत्वाच्च । अनैकान्तिकत्वे तु क्वचित्कदाचित्कस्यचित्कथंचित्सत्त्वात्तत्संभव इति । स्यादितिनिपातोऽनियमद्योतकः । एवं च सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं, सद्विलक्षणत्वं, सत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वमित्यनियतसप्तप्रकारमिथ्याभूतमिति कथं तत्रेशः कारणमिति प्राप्ते । नैवम् । एकस्मिन्धर्मिण्यनियतसत्त्वासत्त्वादीनां विरोधेनासंभवात् । व्यवस्थितसदसत्प्रकारद्वयातिरिक्तः प्रकारोऽप्रामाणिकः । अप्रामाणिकस्याप्यङ्गीकारे प्रकाराणां धारापत्तेः । सामान्याभावापत्तेर्वा सप्तत्वोक्त्ययोगात् । यत्तु शरीरपरिमित आत्मेति तत्सर्वशरीरगतचेष्टोपपत्त्यर्थं स्वी क्रियते । देहावच्छेदं विनाऽऽत्मनः परिमाणाभावप्रसङ्गभयाद्वा ॥ ३३ ॥

तत्राऽऽद्यं निरस्यति—

ॐ एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम् ॐ ॥ २ । २ । ३४ ॥

यथाऽऽत्मा सर्वशरीरचेष्टोपपत्त्यर्थं तत्परिमाणः स्यात्तर्हि पिपीलिकादिदेहस्थस्तत्परिमाणं स्यात् । तस्य कर्मवशादथादिदेहप्राप्तौ तत्रापूर्णाता स्यात् । गजदेहस्थस्याणुदेहेऽतिरेकः स्यादिति देहपरिमाणभङ्गः ॥ ३४ ॥

ननु यदा यदा यदेहं प्राप्नोति तदा तत्परिमाण इति शङ्कं निरस्यति—

ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ २ । २ । ३५ ॥

तदेहस्थस्याऽऽत्मनो देहपरिमाणत्वे देहस्य विकारत्वेनानित्यत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तत्त्वापत्तिः । तथा चानिमोक्षप्रसङ्गेन शास्त्रवैयर्थ्यम् ॥ ३५ ॥

द्वितीयं निरस्यति—

ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ २ । २ । ३६ ॥

देहवच्छेदं विनाऽऽत्मनः परिमाणाभाव इति मते मोक्ष आत्मपरिमाणमस्ति न वाऽन्त्ये स्वरूपाभावप्रसङ्गात् । न हि परिमाणं विना द्रव्यमस्त्यतो मोक्षे परिमाणानुरोधेन देहः स्वीकृतः स्यात् । न चेषापत्तिः । स देहोऽनित्यो [नित्यो] वा । नाऽऽद्यः । संसारसमानतापत्तेः । यद्यात्मा देहश्चोभयं नित्यं तर्हीदानीं तनसर्वदेहानां नित्यत्वापत्तेः । अन्त्यावस्थितेरन्त्यावयविनो देहस्य मोक्षेऽभावेनाऽऽत्माभावप्रसङ्गात् । देहस्य नित्यत्वे तुभयनित्यत्वाद्देहात्मनोरविशेषापत्तेरिति सूत्रार्थः । तस्माज्जैनमतस्यायुक्तत्वाद्युक्तं हरेः कारणत्वम् ॥ ३६ ॥

ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ २ । २ । ३७ ॥

अत्र हरेर्जगत्कर्तृत्वे पाशुपतमतविरोधनिरासादस्ति संगतिः । तत्र पशुपतिः सर्वज्ञो जगत्कर्ता मायामुपादानीकृत्य हरिहरहिरण्यगर्भादिजगद्दुत्पत्त्यादि करोतीति प्राप्ते । यं यं कामये तं तमुग्रं कृणोति तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ । पारतन्व्यजननमरणादिदोषित्वेन श्रुतो रुद्रो न जगत्कर्ता । ब्रह्मद्विषे चतुर्मुखस्य पञ्चममुखच्छेत्रे शरवे हिंसनशीलाय हन्तुं वै हन्तुमेव न तु भीषणाद्यर्थम् । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाग्नीषोमावित्यादिना पारन्व्येणासामञ्जस्थाद्रुद्रो जगत्कर्ता ॥ ३७ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ संबन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ २ । २ । ३८ ॥

सृष्टेः प्रागप्रपञ्चेन रुद्रस्याशरीरत्वात्कार्यकारणभावसंबन्धानुपपत्तेर्न रुद्रः कर्ता ॥ ३८ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ २ । २ । ३९ ॥

भगवत इव रुद्रदेर्नित्यशरीरकत्वाभावेन निरधिष्ठानकत्वादपि न रुद्रादेर्जगत्कर्तृत्वम् । न रुद्रः कर्ता । निरधिष्ठानत्वात् । यः कर्ता स साधिष्ठानः । यथा कुलालादिः ॥ ३९ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ २ । २ । ४० ॥

ननु रुद्रस्य देहाधिष्ठानाभावात्कर्तृत्वानुपपत्तिः । कारकग्रामस्यैव साक्षात्प्रयत्नेनाधिष्ठेयतयाऽस्मदादिदेहसमानत्वेन न देहान्तरापेक्षा । कारकस्य मायादेः प्रलये सत्त्वादिति चेन्न । यदि हि कारकग्रामस्यैव साक्षात्प्रलयाधिष्ठेयतया देहादिवदेव कर्तृतोपयोगिता तर्हि तदुपादानसाक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयदेहानोपादाननिमित्तकोत्पत्तिमरणे इव तादृशकारकव्रातहानोपादाननिमित्तकोत्पत्तिमरणे च पशुपतेः स्याताम् । ततो दुःखादि स्यात्ततः कर्तृत्वं न स्यात् । न च स्वमतेऽप्ययं दोषः । आत्मानि चैवं विचित्राश्च हीत्यचिन्त्यशक्त्या समीहितत्वात् ॥ ४० ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ ॥ २ । २ । ४१ ॥

अयं पशुपतिः शरीरी न वा । आद्ये परिच्छिन्नत्वान्न कर्तृत्वम् । द्वितीये देहाभावे नेच्छासंभवः । ननु हरावप्येते विकला इति चेद्यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् । ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति । बुद्धिमान्मनोवानङ्गप्रत्यङ्गवानिति । स देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्यपराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोक्षर इति श्रुतिभिरेव सर्वानुपपत्तिपरिहारः ॥ ४१ ॥

ॐ उत्पत्त्यसंभवात् ॐ ॥ २ । २ । ४२ ॥

अत्र शाक्तमतनिरासात्संगतिः । तत्र सर्वज्ञा हि गुणवती शक्तिरेव जगत्कर्त्रीति प्राप्ते । पुरुषाननुगृहीतायां स्त्रियां कार्योत्पत्त्यसंभवादित्यस्ति शक्त्यनुग्राहकपुरुषः ॥ ४२ ॥

पुरुषानुगृहीता शक्तिः कारणमिति मतं निरस्यति—

ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ २ । २ । ४३ ॥

यदि पुरुषः शक्त्यनुग्राहकोऽङ्गी क्रियते तदा तस्योत्पत्त्युपयोगिज्ञानाद्यभावादुत्पत्त्यनुपपत्तिरेव ॥ ४३ ॥

ननु सर्वज्ञ एवास्त्विति शङ्कां निरस्यति—

ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ २ । २ । ४४ ॥

यदि नित्यज्ञानादि तस्याङ्गी क्रियते तत एव सृष्ट्याद्युपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भावः ॥ ४४ ॥

शाक्तमतत्रयं निरस्य समुदितं निरस्यति-

ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ २ । २ । ४५ ॥

सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्च शाक्तमतं हेयम् । केचित्तु पञ्चरात्रे यदुच्यते-
वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायत इति । तन्न । जीवानादित्वस्य श्रुत्या-
दिसिद्धत्वेन कृतहानाद्यापत्तेः । जीवोत्पत्त्यसंभवादित्याद्येनोक्त्वा यच्चोच्यते
संकर्षणसंख्याज्जीवात्प्रद्युम्नो नाम मनो जायत इति । तदपि न । कर्तुः कर-
णान्तरसहायं विना कर्तृत्वासंभवादिति द्वितीयेनोक्त्वाऽथ संकर्षणादयो
न जीवरूपाः किंतु परमात्मरूपा एवेति तेषामपि तद्वदेव ज्ञानैश्वर्या-
दिसिद्धाव इति मतम् । तथाऽप्युत्पत्त्यभावस्याप्रतिषेध एव सर्वेषां भगवद्रूप-
त्वेनातिशयाभावादिति तृतीयेनोक्त्वा । परस्परं वेदेन विप्रतिषेधश्चास्मिन्
शास्त्रे दृश्यते । ज्ञानैश्वर्यादीनां क्वचिद्गुणत्वोक्तेः । क्वचिच्च स्वरूपाक्तेः ।
चतुर्वेदेषु परं श्रेयोनुपलब्ध्या शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवानिति वेदनिन्दादर्श-
नाच्चेति चतुर्थेनोक्तम् । तथा च पञ्चरात्रापामाण्यप्रतिपादकमाधिकरणमाहुस्तत्र
ऋग्वेदोऽथ ऋजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्यत उपनिषदः
श्लोका इतिहासपुराणाः पञ्चमो वेद इत्यादिश्रुतिविरोधात् । कृतं शतस-
हस्रं हि श्लोकानां हितमुत्तमम् । इतिभारतोक्त्या पञ्चरात्रस्य निरुपपद-
श्लोकशब्दार्थत्वात् । भारतं पञ्चरात्रं च मूलं रामायणं तथा । इतिहास
इति प्रोक्तं ब्रह्माद्यं तु पुराणकामिति पाद्मोक्तेः । वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या
यज्ञेन चैव हि । दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपीति वाराहे ।
सांख्ययोगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नान्युताहो
नेति चोच्यतामिति । सांख्ययोगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञाना-
न्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणेति सांख्यादीनां परस्परं विरोधमुक्त्वा-
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वे-
ष्वेताद्विशिष्यते । पञ्चरात्रविदो मुख्या यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगता
वासुदेवं विशन्ति ते । इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । सांख्ययोग-
कृतान्तेषु पञ्चरात्रानुशब्दितम् । अस्मात्प्रचक्षते धर्मान्मनुः स्वायंभुवः स्वयम् ।
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ । तत्र प्रशासते राज्यं धर्मेणा-
मित्रघातिनः । × नानृता पञ्चरात्रकं समभवन्मनोष्ठं नचाभवत् । संस्थिते

× महाभारते दृष्टवैतत्प्रकरणमत्रत्या त्रुटिः पूरयितव्या ।

तु नृपे तस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनम् । अन्तर्धास्यति तत्सर्वमेतद्द्वः कथितं
 मयेति महाभारते । वेदसमत्वस्योपनिषत्स्य साक्षात्प्रामाण्यवेदमूलत्वयोर्मनु-
 स्मृतेरेतन्मूलकत्वस्याप्युपदेशप्रवर्तितत्वस्यासत्कालेऽतिविरोधो तस्य चोक्त-
 त्वात् । श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्बुद्धः स देवेभ्योऽश्रावयत्पुनरिति । ऋषीनुवाच
 तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोऽक्षतम् । इदं शास्त्रं प्रजापालोत्तमो वोऽभिधास्यति । कृतं
 शतसहस्रं वै श्लोकानां हितमुत्तममिति । उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ
 भविष्यतः । तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धतम् । युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं
 प्रजापालोऽवदत्ततः । बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यति(सि) द्विजसत्तमेत्यादिना शिष्ट-
 परिग्रहोक्तेश्च । तथा वक्ता नारायणः स्वयमिति वक्तुर्भ्रान्त्याद्यभावस्य हित-
 काम्ययेत्यादिना विप्रलिप्स्याद्यभावस्य चोक्तेः । तथा च गौप्यसंभवादिनि-
 न्यायेन श्रुत्यन्तरविरोधेन श्रुतेर्गौणार्थत्ववत्पञ्चरात्रेऽपि श्रुतिविरुद्धांशस्य
 गौणार्थत्वमेव त्वयाऽपि वाच्यं तत्त्वप्रामाण्यम् । किञ्च यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन जानानि जीवन्ति । ज्ञानघन एव एतेभ्यः समु-
 त्थाय तान्येवानुविनश्यति । यथाऽग्नेः क्षुद्रा - विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमे-
 वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे एवाऽऽत्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुतावपि
 जीवोत्पत्तिः श्रूयते । न च श्रुतिर्देहयोगात्तत्परा । पञ्चरात्रस्यापि तथा-
 त्वात् । प्रत्युत त्वन्मत एव विशिष्टरूपो जीवो न नित्यः । जीवशब्दलक्ष्य-
 शुद्धचिद्रूपबिम्बगतत्वेन बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यादिदोषापत्तेश्च । अनेन
 जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादौ जीवरूपस्य सादि-
 त्वस्वीकाराच्च । किञ्च वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिरित्यादावचिन्त्यशक्तेर्भगवत
 उपासकार्थं नाना नित्यसंकर्षणादिरूपेणाऽऽविर्भावाच्च । उक्तं हि भारतादौ-
 सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना । सृज त्वमात्मना कृष्ण प्रद्युम्नं
 चाऽऽत्मसंभवम् । प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धत्वं यं प्राहुर्विष्णुमव्ययम् । अनिरुद्धोऽसृ-
 जत्सोऽयं ब्रह्माणं लोकधारिणमिति ॥ ४५ ॥

इति श्रीवेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां सारसंग्रहे ब्रह्मसूत्रे द्वितीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

श्रुत्यविरोध उच्यतेऽस्मिन्पादे-

ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ २ । ३ । १ ॥

श्रुतिविरोधोऽधिभूताध्यात्मभेदेन द्विधा । तत्र जिज्ञासोरध्यात्मविषयविचारस्यान्तिमत्त्वाद्धिभूतादिविषयश्रुतीनामत्र परिहारः । अत्र ज्ञोऽत एवेत्या-
रभ्याऽऽपादसमाप्तेर्जीविविचारः । ‘ असंभवस्तु ’ ‘ नाऽऽत्मा श्रुतेः ’ इत्य-
धिकरणद्वये परमात्मविचारः । एकैकस्मिन्नधिकरणेऽधिभूतादिविचारः । विचा-
रबाहुल्यात्क्रमोल्लङ्घनम् । अधिभूतं भूतानि । अध्यात्ममिन्द्रियाणि । अधिदैवं
तदभिमानि देवता । अत्र हरेः सर्वस्रष्टृत्वं वियदनुत्पत्तिश्रुतिविरुद्धं न
वा । तत्राऽऽकाशस्योत्पत्त्यङ्गीकारे बहुमानविरोधः । वियदनुत्पत्तिमद्वि-
भुत्वादिति प्राप्ते । न वियदनुत्पत्तिमत् । तथा मानाभावात् ॥ १ ॥

ननुत्पत्तौ मानाभाव एव मानमिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ अस्ति तु ॐ ॥ २ । ३ । २ ॥

आत्मन आकाशः संभूत इत्युत्पत्तौ श्रुतिरस्ति ॥ २ ।

न त्वनादित्वश्रुतिविरोध इति शङ्कां निरस्यति-

ॐ गौण्यसंभवात् ॐ ॥ २ । ३ । ३ ॥

अनादिर्वाऽयमाकाशः शून्यो लौकिक इत्यादिर्गौणी । अन्यथोत्पत्ति-
श्रुतिबाहुल्यासंभवात् । आकाशे नीलिमोदेतीति श्रुतेः । रूपवत्त्वेनो-
त्पत्तिः । आकाशतदभिमानिनोः पराधीनविशेषलाभलक्षणोत्पत्तिर्मुख्या ॥ ३ ॥

श्रुतिमुदाहरति-

ॐ शब्दाच्च ॐ ॥ २ । ३ । ४ ॥

अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इत्यथ यान्य-
नित्यानि प्राणाः शब्दा भूतानि भौतिकार्नाति भूतानित्यत्वश्रुतेः ॥४॥

नन्वनुत्पत्तिर्न भाक्ता । न जायते म्रियत इत्यादौ मुख्यत्वदर्शनादिति
शङ्कां निरस्यति-

ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ ॥ २ । ३ । ५ ॥

यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मनि मुख्यश्चतुर्मुखे चामुख्यस्तथाऽनादिशब्दो ब्रह्मणि
मुख्य आकाशे चामुख्यः ॥ ५ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ ॥ २ । ३ । ६ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्व इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञाहानिः । आकाश-
स्यापि सर्वस्मादव्यतिरेकात् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । सदेव
सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् । इदं वा अग्रे नैव किंचनाऽऽ-
सीदिति श्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥

अनुमानेन हरेरेवानादित्वमाह—

ॐ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॐ ॥ २ । ३ । ७ ॥

यावद्विकारं विभागः । विकारं विना नास्तीत्यर्थः । लोकवत्संमत-
वत् । अविभागात्परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः । विभागो ह्यल्पश-
क्तिः स्यान्न तदस्ति जनार्दन इति स्मृतेः । वियदुत्पत्तिमद्विभक्तत्वाद्घटा-
दिवत् । ब्रह्म नोत्पत्तिमद्विभक्तत्वाव्यतिरेकेण घटादिवत् । एको विभक्तः
परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः ।
चतुर्थस्तु महान्प्रोक्तः पञ्चमाऽहंकृतिर्मता । तद्विभागेन जायन्त आका-
शाद्याः पृथक् पृथक् । यो विभागी विकारः स सोऽविकारः परो
हरिः । स्मृतेः पराधीनविशेषावाप्तिः प्रकृतेरुत्पत्तिः । सा चास्ति
ब्रह्मान्येषामिति ॥ ७ ॥

ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ २ । ३ । ८ ॥

अत्र वायोर्नित्यत्वश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र वायुरनादिः । वायुर्वाव
नित्यो वायुना हि सर्वाणि भूतानि नेनीयन्ते । वायुर्वाव चेतनो
वायुना हि सर्वाणि भूतानि जायन्त इति प्राप्ते । मुख्यवायुरुत्प-
त्तिमानेव । अनुत्पन्नत्वेनाश्रुतत्वात् । प्राणाद्वायुरजायतेत्यादावुत्पन्नत्वेन श्रुत-
त्वाच्च । न चोक्तश्रुतिविरोधः । स्वरूपविषयकत्वेनैवाऽऽकाशानुत्पत्तिश्रु-
तिव्याख्यानेनैव व्याख्यातत्वात् । उत्पत्तिश्रुतेः शरीरविषयत्वात् । न
वाऽत्र मानाभावः । अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति । प्राणः श्र-
द्धाऽऽकाश इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ २ । ३ । ९ ॥

अत्र ब्रह्मोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र—असद्वा इदमग्र आसीत्तो
वै सदजायतेति सतोऽपि ब्रह्मण उत्पन्नत्वान्न जगत्कारणत्वमिति प्राप्ते ।

न ब्रह्मण उत्पत्तिर्मानाभावात् । न चोक्ता श्रुतिर्मानम् । असतः कार्यो-
त्पत्तेरदृष्टत्वादसंभवाच्च । न साधत इत्यरुद्रब्रह्मैव । न त्वासादयति कश्चनेति
श्रुतावेतदिति शेषः ॥ ९ ॥

ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ॥ २ । ३ । १० ॥

अत्र तेजोजन्मश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र वायोरग्निरिति श्रुतेर्न विष्णोः
सर्वस्रष्टृत्वमिति प्राप्ते । न वायोरग्नेरुत्पत्तिर्ग्राह्या । तत्तेजोऽसृजदिति श्रुत्या हररेव
तदुक्तेः । वायुद्वारा ब्रह्मण एवाग्नेरुत्पत्तेः ॥ १० ॥

ॐ आपः ॐ ॥ २ । ३ । ११ ॥

अत्रापां जन्मश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र तेजस एवावुत्पत्तिः । अग्ने-
रापो जायन्त इति श्रुतेः । न चान्यश्रुतिविरोधः । विमता आप-
स्तेजसो जायन्ते । अप्त्वात्स्वेदादिवादिति तेजोजन्मश्रुतेः सयुक्तिकत्वा-
दिति प्राप्ते । ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत । तदिदं सर्वमिति श्रुतेः । न चा-
न्यश्रुतिविरोधः । तेजोद्वारा हररेव तदुक्तेः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । स्रं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादिमा-
नात् ॥ ११ ॥

ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॐ ॥ २ । ३ । १२ ॥

सर्वस्य साक्षादन्यद्वारा वा ब्रह्मकार्यत्वे सिद्धे द्वारविषयकश्रुतिविरोधो
निरस्यते । तत्र ता आप ऐक्षन्त ब्रह्मचः म्याम प्रजायेमहीति । ता अन्न-
मसृजन्तेत्यद्भ्योऽन्नसृष्टः श्रूयते । अद्भ्यः पृथिवीति कुत्रचित्पृथिवीसृष्टिरतो
विरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते । पृथिव्येऽन्नपेदनोच्यते । तत्तेजोऽसृजत तदपोऽ-
सृजत । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकापकरोदित्वादेः प्रकरणस्य भूतविषयत्वात् ।
यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तरूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये-
त्यस्यां श्रुतावन्नस्य कृष्णरूपं प्रतीयते । तच्च प्राचुर्येण पृथिव्या लिङ्ग-
गम् ॥ १२ ॥

ॐ तदाभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॐ ॥ २ । ३ । १३ ॥

एवमधिभूताधिदैवोत्पत्तिविषयकश्रुतिविरोधं निरस्य तत्संहारविषयकश्रुति-
विरोधं निरस्यति । तत्र प्राणानां ग्रन्थिगसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनाग्ने-
नाऽऽप्यायस्वेत्यन्यः संहर्तेति प्राप्ते । तदाभिध्यानाद्भ्यश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति-
रित्यनादिबन्धलयस्य निमित्तत्वलिङ्गात् । सादिप्रलयकर्तृत्वं सुतरां तस्य

तदभिधानात्तस्मिन्मनोयोजनात् । अन्ते परिपाके विपुलबन्धकमाया-
निवृत्तिः । न चोक्तवाक्यविरोधः । तमोद्रेकाच्च कल्पान्ते रूद्ररूपी जना-
र्दनः । भैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥ इति हरेरेव तेद्रूपेण
संहर्तृत्वोक्तेः ॥ १३ ॥

ॐ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॐ ॥ २ । ३ । १४ ॥

अत्राधिभूतादिसंहारश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यविशेषश्रव-
णात् । उत्पत्तिक्रमस्योपस्थितत्वादनियमेनोत्पत्तिक्रमेणैव वा लयः । इदं परा-
क्रमादुपपद्यते । क्रमाद्विलीयते इति श्रुतेरिति प्राप्ते । व्युत्क्रमेणैव लयः ।
न चोभयथाश्रवणात्कुतो नियमः । लोक आरोहणाद्वैपरीत्येनावरोहणदर्शनेन
व्युत्क्रमश्रुतेः सयुक्तिकत्वात् । जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते । इति व्युत्क्रमेण स्मृतावपि
लयोक्तेः ॥ १४ ॥

ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना-
विशेषात् ॐ ॥ २ । ३ । १५ ॥

अत्राधिभूतादिलयश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र न सर्वाणि व्युत्क्रमेणैव
लीयन्ते । विज्ञानत्वं मनसस्तत्त्वादुत्पन्नम् । मनसश्च विज्ञानमिति श्रुतेः ॥ १५ ॥

पश्चादुत्पन्नस्य विज्ञानतत्त्वस्य पश्चादेव लयः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्य-
च्छेज्ज्ञानमात्मनोति श्रुतेरिति प्राप्ते । न क्रमेण लयः । लिङ्गस्याविशेषात् ॥ १६ ॥
तदेवाऽऽह—

ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभा-
वित्वात् ॐ ॥ २ । ३ । १६ ॥

यद्यपि यच्छेद्वाङ्मनसीति तत्त्वलयोपक्रमस्तथाऽपि तेषां न तथोत्पत्तिः ।
विज्ञानतत्त्वान्मनस्तत्त्वस्योत्पत्तेः । तद्व्यपदेशो मनसश्च विज्ञानमिति व्यप-
देशो भवति । तथा चायं व्यपदेशो भाक्तो मनोरूपेन्द्रियावबोधविषयः ।
न चेन्द्रियादिपरत्वासंभवः । चराचरविषयकमनोभावेन चराचरव्यपाश्रय-
स्तद्विषयको बोधो मनोविज्ञानतत्त्वेन्द्रियावबोधसाधारणो न तु मनोवि-
ज्ञानतत्त्वविषयकः ॥ १६ ॥

ॐ नाऽऽत्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ ॥२।३।१७॥

अत्रेशलयश्रुतिविरोधो निरस्यते । ईशो लीयते न वा । नित्यानां नित्योऽन्तस्तमसि निलीन इति श्रुती संदेहबीजे । तत्र परेशो लीयते तमसि निलीन इति श्रुतेः । न चेयं नेशपरा । इदं सर्वमसृजतेत्यादि-तल्लिङ्गात् । ईशो लयवांश्वेतनत्वाज्जीववदित्यादियुक्तेश्चेति प्राप्ते । नेशो लीयते । तल्लयस्याश्रुतत्वात् । नित्यो नित्यानामिति नित्यत्वोक्तेश्च । एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति । नैनं पश्यति कश्चनेति श्रुतेः । तथा च द्रष्टृन्तराभावेनादृश्यत्वरूपनिलीनत्वम् । प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तम इति वैष्णवे हरेः सर्वाधारत्वोक्तेः ॥ १७ ॥

ॐ ज्ञोऽत एव ॐ ॥ २ । ३ । १८ ॥

अत्र जन्मश्रुतिविरोधं निरस्यति । तत्र सर्वकर्ता विष्णुरित्युक्तं न युक्तम् । जीवस्यानादित्वादिति प्राप्ते । सर्व एत आत्मानो व्यञ्चरन्तीति श्रुतेर्जीव उत्पद्यते । जीवनित्यत्वश्रुतिः स्वरूपाभिप्राया देहादिनामरूपोत्पत्तिश्रुत्या न विरुद्धा ॥ १८ ॥

न चानादित्वमङ्गीकृत्योत्पत्तिवचनस्य बन्ध्यात्वमुपेत्य मातृत्वसाम्प्रादित्याशङ्कां निरस्यति—

ॐ युक्तेश्च ॐ ॥ २ । ३ । १९ ॥

तदुपाधेरुत्पन्नत्वादुत्पत्तिः । न चोपधिमात्रं जीवोत्पत्तिः । पराधीनविशेषलाभस्योत्पत्तेरत्र विवक्षितत्वात् ॥ १९ ॥

ॐ उत्क्रान्तिगत्या गतीनाम् ॐ ॥ २ । ३ । २० ॥

अत्र जीवपरिमाणश्रुतिविरोधं निरस्यति । तत्र जीवो व्याप्त एव । व्याप्ता ह्यात्मान इति श्रुतेरिति प्राप्ते । जीवोऽणुरेव । गत्यादिमत्त्वात् । पत्रिशरीरवत् । न च मध्यमपरिणामः । अनित्यत्वापत्तेः । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सैहव तैरुत्क्रामतीत्युत्क्रान्तिः । ये चैके चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्तीति गतिः । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्यै लोकाय कर्मण इत्यागतिश्च श्रूयते । न हि विभोस्ता युक्ताः ॥ २० ॥

जीवस्याणुत्वे सिद्धे प्रसङ्गार्त्तिकचिच्चिन्त्यते । तत्र एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रमीयत इत्यादिश्रुत्यनुसारात्स्वप्नमेव जीवस्य गत्यादौ स्वातन्त्र्यमित्यत आह—

ॐ स्वात्मना चोत्तरयोः ॐ ॥ २ । ३ । २१ ॥

स एतेनैव स्वात्मना परेणेमं गर्भमनुप्रविशति परेण जायते कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोन्नीयते तं वा एतमभिवदन्ति स्वात्मेति । एष ह्येवाऽऽ-
मन्दमादत्त एष ह्येनं जीवमभिजीव्येष उद्गमयत्येष आगमयतीत्युत्तरयोर्वा-
क्ययोरीशपरत्वान् ॥ २१ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॐ ॥ २ । ३ । २२ ॥

ननु व्याप्ता ह्यात्मान इत्यणुत्वविरोधिश्रुतेर्नाणुरिति चेन्न । स आत्मेदं
सृजति विभर्त्यन्तर्बहिश्चेत्यादेरीशाधिकारात् ॥ २२ ॥

ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॐ ॥ २ । ३ । २३ ॥

एषो ह्यात्माऽध्युद्गतो मानशक्तेरित्यात्मा शब्दोन्मानाभ्यां च हरिरेव सः ।
मानातिक्रान्तत्वं साकल्येन बहुवचनं त्ववताराद्यभिप्रायेण पाशाधिकरणन्या-
येन युक्तम् ॥ २३ ॥

नन्वणोः सर्वस्मिन्देहे भोगानुपपत्तिरिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अविरोधश्चन्दनवन् ॐ ॥ २ । ३ । २४ ॥

यथा हरिचन्दनविषुषः शरीरैकदेशपतिनायाः सर्वदेहव्याप्तिस्तथाऽणोर्जी-
वस्यापि सर्वव्यापित्वसंभवाद्गोरप्यनुभवोपपत्तिः ॥ २४ ॥

ननु विपरीतदृष्टान्तोऽपि संभवतीति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अवास्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भृदि हि ॐ ॥ २ । ३ । २५ ॥

ननु चन्दनचिन्दोः शरीरैकदेशे सम्यगवस्थानस्यान्यत्रासम्यगवस्थानस्य
चानुभवसिद्धत्वेन तथात्वस्य संभवः । न ह्यात्मनः क्वचिच्छरीरदेशे सम्य-
गवस्थानं क्वचिदसम्यगवस्थानमस्तीति चेन्न । हृदि ह्येष आत्मेति श्रुते-
रात्मनोऽपि सम्यगवस्थानासम्यगवस्थानाभ्युपगमात् ॥ २५ ॥

स्वरूपतदंशाभ्यामप्राप्तिप्रा(प्ति)रुक्ता । तत्र दृष्टान्तमाह—

ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॐ ॥ २ । ३ । २६ ॥

यथाऽऽलोकस्य प्रभया व्याप्तिः स्वरूपेणाव्याप्तिस्तथा जीवस्य ज्ञानादिगुणेन व्याप्तिः स्वरूपेणाव्याप्तिः । न च गुणिनोऽणुत्वे गुणस्य व्याप्तिरयुक्ता । आलोकवदुपपत्तेः । न च प्रभा द्रव्यं, मानाभावात् । न च रूपित्वं मानं, घटादिरूपस्यैवोपलम्भात् । न हि व्योम्नि वर्तमानप्रभायां रूपं गृह्यते । न च रूपात्पृथगवस्थितिर्मानम् । तस्य द्रव्यस्य साधकतायां विवादात् । न च दीपावयवा आलोकः । दीपानुविधानाद्यनुपपत्तेः । न हि जीर्णकन्थातन्तूनां विकीर्णानां कन्थया सहानुविधानमस्ति । क्रमेणाप्रकाशाबाहुल्यापत्तेः । युगपदुत्पन्ना अवयवाः सर्वतो विकीर्णा इत्यनुभवाच्च । व्याप्तिसाधकानुमानं तु घटादिव्याप्तिसाधकाभाससमम् ॥ २६ ॥

ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ २ । ३ । २७ ॥

अत्र जीवविषयकश्रुतिविरोधो निरस्यते । अत्र जीव एकरूपोऽनेकरूपो वा । एकरूप एव स एकधा । न सप्तधा न दशधेति श्रुतेरिति प्राप्ते । अस्त्येव बहुत्वम् । अणोरप्यंशैर्बहुत्वोपपत्तेः । नन्वंशिनं विहायान्यत्रांशस्य गमनमनुपपन्नम् । गन्धादौ तथा दृष्टत्वात् । ऐक्यश्रुतेः स्वरूपविम्यक्तत्वात् । न च भिन्नांशशून्यत्वादनूपपत्तिः । योगसंपदा तदुपपत्तेः । न चेश्वरसाम्यापत्तिः । योगिनामपि बहुत्वशक्तेर्योगाराधितेशप्रसादापन्नत्वात् । किमत्र मानमिति चेदथैक एव सन् गन्धवद्व्यतिरिच्यते । अथैकीभवत्यथ ब्रह्मी भवति । तं यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति । सोऽचिन्त्यः परम इति श्रुतिरेव ॥ २७ ॥

ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २ । ३ । २८ ॥

अत्र जीवेशामेदश्रुतिविरोधो निरस्यते । जीवः पराभिन्नो भिन्नो वा । तत्त्वमसीति श्रुतेरभिन्न एव जीव इति प्राप्ते । भिन्न एव परेशात् । भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात्पूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्णः । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्त्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजातः स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यतीत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्भेदोपदेशात् । न च विनिगमनाविरहः । द्वैतश्रुतेर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वयुक्तिसनाथत्वात् ॥ २८ ॥

ननु द्वैतश्रुतेरप्रामाण्यं स्यादिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥ २ । ३ । २९ ॥

नाद्वैतश्रुतेरप्रामाण्यम् । परमात्मगुणसदृशानन्दादिगुणयुक्तत्वेन जीवस्याभे-
दव्यपदेशो गौण्या यथा सकलजगद्गुणसदृशगुणत्वेन प्राज्ञः परेशः सर्वं
खल्विदं ब्रह्मेति व्यपदिश्यते तथा जीवः ॥ २९ ॥

ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ ॥ २ । ३ । ३० ॥

अत्र जीवानित्यत्वविरोधो निरस्यते । तत्रानित्य एव जीवः । स
चाऽऽनन्त्याय कल्पत इति श्रुतेः । उपाधेरनित्यत्वेन प्रतिबिम्बस्यानित्यत्व-
दर्शनाच्चेति प्राप्ते । नित्य एव जीवः । प्रतिबिम्बनाशस्य वियोगोपा-
धितत्संनिधिनाशं विनाऽनुपपत्तेः । बिम्बस्थेशस्य नित्यत्वादुपाधेर्यावदीश-
भावित्वात् । सर्वगतस्य संनिधेरपि सत्त्वात् । अनित्यत्वश्रुतेर्बाह्योपाधिवि-
षयकत्वात् । उक्तं हि—जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपो बाह्य एव च ।
बाह्योपाधिर्लयं याति मुक्तावन्यस्य तु स्थितिः । सर्वोपाधिविनाशे तु
प्रतिबिम्बः कथं भवेत् । कथं चाऽऽत्मविनाशाय प्रयत्नस्तस्य सेत्स्यति ।
तथा च यावत्परमात्मा तिष्ठति तावज्जीवस्तदुपाधिकस्तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेन ।
एवं जीवोऽपि नित्य इति दर्शनात् ॥ ३० ॥

ॐ पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ ॥ २ । ३ । ३१ ॥

अत्र जीवविषयकश्रुतिविरोधो निरस्यते । जीवो ज्ञानादिरूपो न
वेति चिन्तायां रसं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवति,
इत्यादिज्ञानाद्यात्मक इति प्राप्ते । अस्त्येवाऽऽनन्दादिस्वरूपः । न चोक्त-
वाक्यविरोधः । यथा हि पुरुषयोषिदादीनामपत्योत्पत्तिशक्तिस्वरूपसत्त्वेऽपि
कालतस्तदाभिव्यक्तेर्नाथं पूर्वं पुमानिदानीं पुमानित्यादि युज्यते तथा
मुक्तेः पूर्वं सतोऽपि ज्ञानानन्दादेरीशप्रसादेनाभिव्यक्तिनिमित्तेनाऽऽनन्दी भवती-
त्यादिव्यपदेशोपपत्तेः ॥ ३१ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरानियमो वाऽन्यथा ॐ । २ । ३ । ३२ ॥

यदि जीवस्वरूपस्याऽऽनन्दादिरूपत्वमङ्गीकृत्यावरणाभावात्तन्निवृत्तिर्नोपेयते
तर्हि देवानां मोक्षयोग्यानां नित्यमानन्दानुभवः स्यात् । असुरादीनां न
कदाऽप्यानन्दानुभवः स्यात् । मध्यममानुषाणां च नित्यमानन्दादीनामुपलब्धि-
र्दुःखोपलब्धिश्च सैव स्यात् ॥ ३२ ॥

ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ ॥ २ । ३ । ३३ ॥

अत्र जीवकर्तृत्वबोधकश्रुतिविरोधो निरस्यते । जीवः कर्ता न वेति चिन्ता । यादृश एव कर्ता नान्यः कर्तेति श्रुतेरिति प्राप्ते । जीवस्यापि कर्तृत्वम् । अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । अतस्तत्सार्थकघाय जीवस्यापि कर्तृत्वमुपेयम् ॥ ३३ ॥

ननु जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावेऽपि परगतकर्तृत्वे विवेकाग्रहोस्त्येवातस्तादृशकर्तारं प्रति शास्त्रमर्थवदिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ २ । ३ । ३४ ॥

न जीवस्य काल्पनिकं कर्तृत्वम् । जक्षन्कडिङ्गममाणः स्त्रीभिर्यानर्वेत्यादि-श्रुत्या मोक्षे कर्तृत्वोपदेशात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारे कल्पितमेव तदस्त्विति शङ्कां निरस्यति-

ॐ उपादानात् ॐ ॥ २ । ३ । ३५ ॥

मोक्षार्थं शास्त्रोपादानात् । ततश्च फलदर्शनात् । न च परानुष्ठितात्स्वीयत्वेन ज्ञानात्कर्मणः फलोत्पत्तिः ॥ ३५ ॥

श्रुत्याऽपि तत्साधयति-

ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां चेन्न निर्देशविपर्ययः ॐ ॥ २ । ३ । ३६ ॥

आत्मानमेव लोकमुपासीतित्यादावुपासनादिकर्तृत्वोपदेशात् । अन्यथा जीवातिरिक्तस्य जडस्थेशस्यासंभवेन प्रयोजनाभावेन चोपासाकर्तृत्वाभावाच्चिर्देशो निरर्थकः ॥ ३६ ॥

ननु कथं तर्हीश एव कर्तेति प्रागुक्तमिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥ २ । ३ । ३७ ॥

यथेदं वस्त्वहं जानामीति जीवज्ञाने नियमो नास्ति स्वेच्छया न ज्ञानलाभस्तथा करोतीति क्रियायामपि । ईशस्य तु तत्सत्त्वात् एव कर्तेत्युक्तं न तु सर्वथा जीवो न कर्तेति । य आत्मानमन्तरो यमयतीति स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य तत्रैवोक्तत्वात् ॥ ३७ ॥

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यनिमित्तौ नियमानियमाविति परिहारं वक्तुं जीवेशयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये साधयति-

ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥ २ । ३ । ३८ ॥

ईशस्य पूर्णशक्तिमत्त्वात्स्वातन्त्र्यं, जीवस्य तदभावात्स्वातन्त्र्यम् ॥ ३८ ॥
युक्त्यन्तरमाह-

ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ २ । ३ । ६९ ॥

समाधानमलंबुद्धिरशस्यास्ति तस्य स्वानन्वयम् । तद्भावाज्जीवस्यास्वात-
न्वयम् ॥ ३९ ॥

ननु जीवस्य परतन्त्रत्वे कर्तृत्वं न स्यात् । स्वतन्त्रः कर्तेति शङ्कां
निरस्यति—

ॐ यथा च तक्षोभयथा ॐ ॥ २ । ३ । ४० ॥

यथा ह्यनियतोऽपि तक्षा कर्तोच्यते तथा जीवोऽपि ॥ ४० ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वं तक्षण इव चेतनाधीनं, नेशस्यापि तत्र कर्तृ-
त्वमिति वा । आद्य ईशस्यैव कर्तृत्वान्मतहानिः । द्वितीये न जीवस्य
कर्तृत्वमिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ परान्तु तच्छ्रुते ॐ ॥ २ । ३ । ४१ ॥

कर्तृत्वं परेशात् । कर्तृत्वं कारणत्वं च स्वभावश्चेतनावृत्तिः । यत्प्र-
सादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति श्रुत्येशाधीनं जीवनिष्ठकर्तृत्वमुक्तमिति ।
नायं सिद्धान्तः ॥ ४१ ॥

ननु- तदधीनकर्तृत्वं तस्यैव न जीवस्येत्युक्तदोषतादवस्थामिति शङ्कां
निरस्यति—

ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ

॥ २ । ३ । ४२ ॥

यतोऽयं परो विधिनिषेधावैयर्थ्याय वैषम्यादिपरिहाराय च जीवस्याना-
दिकर्मप्रलययोग्यतापेक्ष एव जीवं प्रेरयति न त्वनपेक्ष इति नोक्तदोषः ॥४२॥

ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा वाऽपि दाशकितवादि-

त्वमधीयत एके ॐ ॥ २ । ३ । ४३ ॥

अत्र जीवविषयकश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्र जीवो हरेरंशोऽनंशो
वेति चिन्तायां नांश इति निर्णयः । नैवांश इति श्रुतेः । नाप्यनं-
शत्वनिर्णयः । अंशा एवेति श्रुतेः । न च विकल्पः । वस्तुनि तद्-
भावात् । अतोऽप्रमाणमिति प्राप्तं । जीवोऽज्ञ एव । मां रक्षतु विभु-
नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः । द्वा सुपर्णा जयुजा सख याविति श्रुतौ, पिताऽ-
हमस्य जगतो माता धाता पितामहः । त्वमेव माता च पिता त्वमेव

त्वमेव बन्धुरित्यादिस्मृतौ च नानासंबन्धव्यपदेशात् । संबन्धित्वमेवांशत्व-
मत्र द्रोणो बृहस्पतेर्भागः, कर्णः सूर्यांशोऽर्जुनः शक्रांशः, चन्द्रमण्डला-
द्गुरुमण्डलं शतांशमित्यादौ तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशत्वादिकमंशत्व-
मुक्तं यथा तथा तादृशसंबन्धानां जीवेऽपि सत्त्वात् । अन्यः परोऽन्यो
जीवो नासावस्य कृतश्चन । नायं कस्यापि कश्चनेत्यन्यथा च श्रुतिः ।
ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवा ब्रह्मैव दाशा इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते ।
आत्मा वै जायते पुत्र इत्याद्यनुसारेण दाशोपलक्षितजीवानां देहादिनाम-
रूपोत्पत्तिर्हरेर्भवतीत्यभेदव्यपदेशात् । अन्यश्च परमो राजंस्तथाऽन्यः
पञ्चविंशकः । तत्स्थत्वादानुपश्यन्ति हेका एवेति साधव इत्याद्यनुसारादन्तर्यामि-
तया स्थितत्वेनाभेदव्यपदेशाद्वा ॥ ४३ ॥

श्रुतिमप्याह-

ॐ मन्त्रवर्णात् ॐ ॥ २ । ३ । ४४ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानित्यादिश्रुत्यांशोक्तिः ॥ ४४ ॥

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २ । ३ । ४५ ॥

ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातन इति स्मृतिः ॥ ४५ ॥

अनंशत्वश्रुतेर्गतिमाह-

ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ ॥ २ । ३ । ४६ ॥

यथा मत्स्यादयः स्वरूपाभिर्चांशास्तथा जीवः परस्यांशो न भवति ।
तेजोऽस्य कालाग्नेः स्वद्योतस्य च । यथा जलांशस्यामृतसमुद्रस्य मूनादेश्च
भेदस्तथा स्वरूपांशभिन्नत्वेनांशत्वोक्तिः ॥ ४६ ॥

ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ २ । ३ । ४७ ॥

एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । अंशावतारः पुरुषोत्तमस्य ।
अंशेनावतीर्णो भगवानित्यादिभगवदंशैः सर्वमवतिष्ठत इत्युक्तम् । के तेऽंशा
इत्याकाङ्क्षायां वराहादीनामंशत्वमुक्त्वा जीवानामपि तदुक्तम् । ऋषयो मन-
वो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ।
इति । तथा च मत्स्यादयोऽभिर्चांशाः । जीवस्तु मिर्चांशः ॥ ४७ ॥

युक्त्यन्तरमाह-

ॐ अनुज्ञापारिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥ २ । ३ । ४८ ॥

जीवस्य परांशत्वेऽपि पगनुज्ञया प्रवृत्तिः परतो बन्धनिवृत्तिश्च । य
आत्मानमन्तरो यमयति । तमेव विदित्वाऽमृत इह भवतीति । ईश्वरः
सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्दभूतानि यन्त्रारूढानि प्रायया ।
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । इति प्रतीयते न तु परस्य ।
वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो
वामनो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किर्गहं शतधा सहस्रधाऽहममितोऽह-
मन्तोऽहं नैवैते जायन्ते न म्रियन्ते तेषामनुज्ञा न बन्धो न मुक्तिः । सर्व
एव ह्येते अजरा अमृताः परमानन्दा इति श्रुतेः । न मे मोक्षो न
बन्धनमिति स्मृतेश्च । अंगाश्च देहयोग्यत्वाज्जीवा बन्धादिसंयुताः ।
अनुग्राह्याश्चेश्वरेण न तु मत्स्यादिके हरिः । अदेहबन्धयोग्यत्वाद्यथा
सूर्यप्रभाऽक्षिणि । यथाऽमृतं समुद्रस्य श्लेष्मादेश्च द्विरूपता । अनुग्रा-
ह्यत्वमन्यस्य तेनैवाऽऽवृत्तिरोधनमिति वाराहोक्तेः । यथा वियद्गतादित्य-
स्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारस्तदंशस्य चक्षुषो न तादृशी शक्तिस्तथाऽशत्वेऽपी
शजीवयोः ॥ ४८ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

— ॐ असंततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥ २ । ३ । ४९ ॥

जीवस्य शक्त्या सम्यक्कृत्यभावात् । मत्स्यादीनां तत्सत्त्वाद्शत्वेऽप्यु-
क्तस्याव्यतिकरो व्यत्यासाभावः ॥ ४९ ॥

ॐ आभास एव च ॐ ॥ २ । ३ । ५० ॥

अत्र जीवप्रतिबिम्बविरोधो निरस्यते । जीवः परप्रतिबिम्बो न वेति
चिन्तायाम् । न जीवः प्रतिबिम्बोऽन्यथैव प्रतिबिम्बत्वे परस्परं वैचि-
त्र्यापत्तेरिति प्राप्ते । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकधा दशधा चैव
दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रुतेः ॥ ५० ॥

वैचित्र्यहेतुमाह—

ॐ अदृष्टानियमात् ॐ ॥ २ । ३ । ५१ ॥

अदृष्टस्यानाद्यविद्याकर्मादेरनियमाद्वैचित्र्यादनाद्यविद्याकर्मादिवैचित्र्या-
द्वैचित्र्यम् ॥ ५१ ॥

ननु रागद्वेषादिनैव वैचित्र्यमस्तु किमदृष्टेनेति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अभिसंध्यादिष्वप्येवम् ॐ ॥ २ । ३ । ५२ ॥

इच्छाद्वेषादिवैचित्र्यमप्यदृष्टादेव । नन्विच्छादावेव प्रवाहानादिताऽस्तु किम-
दृष्टेन । अदृष्टवैचित्र्यं विना दोषवैचित्र्यस्य जीववैचित्र्यनिमित्तत्वे तदभावे वैचि-
त्र्यानाप्तेः ॥ ५२ ॥

ननु भूमिस्वर्गादिदेशवैचित्र्यादेव वैचित्र्यमिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ ॥ २ । ३ । ५३ ॥

न भूम्यादिदेशवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् । तत्प्राप्तरप्यदृष्टापेक्षत्वात् । एकदेशगताना-
मपि वैचित्र्यदर्शनाच्चेति ॥ ५३ ॥

इति वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां वनमालिविरचितायां सारसंग्रहे

ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

ॐ तथा प्राणाः ॐ ॥ २ । ४ । १ ॥

अत्रापि श्रुतीनां परस्परं विरोधपरिहार एव पादार्थः । पादभेदोध्या-
त्मविषयतया तत्रादाविन्द्रियोत्पत्तिश्रुतिविरोधो निरस्यति प्राणा उत्पत्तिमन्तो
न वेति चिन्तायाम् । नोत्पत्तिमन्तः । प्राणा एवानाद्य इति श्रुतेः ।
प्राणा नोत्पत्तिमन्तो निरुपादानाव्यतिरेकेण घटादिवदित्युक्तेश्चेति प्रपञ्चे ।
उत्पत्तिमन्त एव प्राणाः । आकाशाद्युत्पत्तौ कथितयुक्तिकलापात् ॥ १ ॥

नन्वाकाशाद्यनुत्पत्तौ श्रुत्यभावो हेतुरुक्तः कथमसाविह श्रुतेः सत्त्वादिति
शङ्कां निरस्यति-

ॐ गौण्यसंभवात् ॐ ॥ २ । ४ । २ ॥

गौण्यनुत्पत्तिवादिनी मुख्याऽनुत्पत्तेरसंभवात् । एतस्माज्जायते प्राणो मन
इत्यादिश्रुतेश्च ॥ २ ॥

प्राणानां नोत्पत्तिरिति शङ्कां परिहरन् प्रतिज्ञाहानिरिति युक्त्याऽप्येतमर्थमाह-

ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ ॥ २ । ४ । ३ ॥

प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञानुपरोधः ॥ ३ ॥

ॐ तत्प्राक् श्रुतेश्च ॐ ॥ २ । ४ । ४ ॥

अत्र मनोजन्मश्रुतिविरोधो निरस्यते । अत्र मन उत्पत्तिमन्त्र वेति
चिन्तायाम् । नित्यं मनः । अनादित्वात् । न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठतीति प्राप्ते । उत्प-
त्तिमन्मनः । मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिनोत्पत्तेरुक्तत्वात् । पूर्वं मनः
समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः । तदनुत्पत्तिवचनमल्पापचयकारणादिति स्मृतेः ॥४॥

ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॐ ॥ २ । ४ । ५ ॥

अत्र वागुत्पत्तिश्रुतिविरोधो निरस्यते । वागुत्पद्यते न वेति चिन्तायाम् । नोत्पद्यते । नित्ययाऽनित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतामिति । वाचा च नित्या । न ह्येषोत्पद्यते । अस्यां श्रुतिरवतिष्ठत इति श्रुतेरिति प्राप्ते । तस्मान्मन एव पूर्वरूपम् । वागुत्तररूपमिति मनःपूर्वकत्वाद्वाचोऽनुत्पत्तिर्न युक्ता । नित्य-श्रुतिसंनिधानान्नित्यत्वमौपचारिकम् ॥ ५ ॥

ॐ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॐ ॥ २ । ४ । ६ ॥

अत्र प्राणसंख्याश्रुतिविरोधो निरस्यते । प्राणाः सप्तोत द्वादशेति चिन्तायाम् । सप्तैव प्राणाः । सप्त प्राणा इति श्रुतेः । न च द्वाद-शान्तर्गताः सप्तापि द्वादशत्वेऽपि कारणविशेषमन्तरेण सप्तत्वोक्तेरयोगादिति प्राप्ते । सप्त प्राणास्त्ववगतेः पञ्च प्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितमित्याद्यनुसाराद्द्वादशैव प्राणाः । सप्तत्वस्य द्वादशान्तर्गत-त्वाच्च । न च विवक्षां विना सप्तत्वोक्तिर्व्यर्था । श्रोत्रचक्षुःस्पर्शनर-सनघ्राणमनोबुद्धीनां ज्ञानसाधनेन्द्रियत्वेन तद्विवक्षया सप्तत्वश्रुतेः प्रवृत्तेः ॥६॥

ननु सप्तभ्योऽन्ये प्राणाः सन्ति । सत्त्वे सहपातपमङ्गनादिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ २ । ४ । ७ ॥

सहपाताभावेन प्राणान्तराभावः । अनादित्वाद्यभावेऽपि पाणिपादपायुगु-ह्यवाचः कार्यार्थानीन्द्रियाणि सन्त्येव ॥ ७ ॥

ॐ अणवश्च ॐ ॥ २ । ४ । ८ ॥

अत्र प्राणपरिमाणश्रुतिविरोधो निरस्यते । तासां परस्परविरोधेऽप्रामा-ण्यापत्त्या भगवत्सन्वयो न स्यादित्यवश्यं निरसनीयः । प्राणा व्याप्ता अणवो वेति चिन्तायाम् । व्याप्ता एव । दिवीव चक्षुराततमिति श्रुतेः । दूरादि-श्रवणादियुक्तेश्चेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वादिति प्राप्तेऽणव एव प्राणाः । अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणा वा अणवः प्राणैर्हेतुद्भवतीति श्रुतेः । ज्ञानोत्पत्तिक्रमकत्वयुक्तेश्च । यथोदयगिरिस्थस्य तेजसो युगपदण्डान्तर्वावर्तित्वं तथैषामपि तेजसामतिशयित्वेन व्याप्युपपत्तिः । अलातचक्रवद्वा ॥ ८ ॥

ॐ श्रेष्ठश्च ॐ ॥ २ । ४ । ९ ॥

अत्र मुख्यप्राणजन्मश्रुतिविरोधो निरस्यते । सर्वप्राणप्रेरको मुख्यः प्राण उत्पद्यते न वेति चिन्तायाम् । नोत्पद्यते । नैषः प्राण उदेति नास्तेमेतीति

श्रुतेरिति प्राप्ते । आत्मन एष प्राणो जायत इति सौक्ष्म्येण ह वा एषोऽव-
तिष्ठते स्थूलत्वेनोदेतीति च श्रुतेः । यथेतरे प्राणा उत्पद्यन्ते तथा
मुख्यः प्राणोऽपि ॥ ९ ॥

नन्वनुत्पत्तिश्रुत्यनुरोधेनोत्पत्तिश्रुतिरेव चेष्टाबाह्यवायुविषयतया व्याख्येयेति
शङ्कं निरस्यति—

ॐ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २ । ४ । १० ॥

स प्राणमसृजत खं वायुं कर्मेति वायुकर्मणोः पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॐ ॥ २ । ४ । ११ ॥

अत्र मुख्यप्राणश्रुतिविरोधो निरस्यते । तासामप्रामाण्ये भगवति सम-
न्वयो न स्यादित्यवश्यं निरसनीयः । मुख्यः प्राणः स्वतन्त्रो न वेति
चिन्तायाम् । स्वतन्त्र एव । प्राणादिदम विरासीत्प्राणो धत्ते प्राणो लय-
मभ्युपैति न प्राणः किञ्चिदाश्रित इति श्रुतेरिति प्राप्ते । मुख्यप्राणोऽपि
चक्षुरादिवत्परमात्माधीन एव । सर्वं ह्येतत्परमेऽवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च ।
स ह्येकैक एवैताञ्जयति वशी करोतीति तैरैः सह पराधीनत्वानुशासनात् ॥ ११ ॥

ननु यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्येशाधीनत्वं तदाऽवान्तरेशासंभवेन तस्य स्वात-
न्त्र्यश्रुतिर्व्यर्थेति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ २ । ४ । १२ ॥

अन्येषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्य चाकरणत्वादन्येभ्य उत्तमत्वं युक्तम् ।
तानि ह वा एतानि सर्वाणि करणानि यथा प्राण एवाकरणस्तस्मान्मु-
ख्यस्तस्मान्मुख्य इति दर्शनात् ॥ १२ ॥

ॐ पञ्चवृत्तिर्भनोवद्यपदिश्यते ॐ ॥ २ । ४ । १३ ॥

प्राणश्रुतिविरोधोऽत्र निरस्यते । मुख्यसंनिधापिताः प्राणापानव्यानसमानो-
दानादयो मुख्यप्राणदासास्तत्स्वरूपा एवेति चिन्तायाम् । सर्वे वा एते
मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदान इति । अथ प्राणो वाव
सम्प्राडिति श्रुतेः । मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्च वायवः । स
एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिशमिनिश्रुतिद्वयस्य समानबलत्वेन विरु-
द्धत्वाच्च । वस्तुनि विकल्पाभावाच्चाप्रामाण्यामिति प्राप्ते । अथ पञ्चवृ-
त्त्यैतत्प्रवर्तते । प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समान इति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते । प्राणाद्वाव

प्राणोऽपानादपानो व्यानाद्व्यान उदादुदानः समानादेव समानः । यथा ह वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते । मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेतनेति । एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते । मनसो वाव मनो बुद्धेर्बुद्धिरहंकारादहंकार-श्चित्ताश्चित्तं चेतनायाश्चेतनेति । मनोदृष्टान्तेन पञ्चदासवान्पञ्चवृत्तिश्च प्राणो व्यपदिश्यते । संकल्पविकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मिका बुद्धिः । अस्वरूपे स्वरूपमतिरहंकारः । स्मरणहेतुश्चित्तम् । चेतसो व्याप्तिश्चेतनेति श्रुतिद्वयाविरोधाद्युक्तः समन्वयः ॥ १३ ॥

ॐ अणुश्च ॐ ॥ २ । ४ । १४ ॥

मुख्यप्राणपरिमाणश्रुतिविरोधो निरस्यते । मुख्यप्राणो व्याप्तोऽणुर्वेति चिन्तायाम् । प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्ठात्प्राणो मध्यतः प्राण एवेदं सर्वमिति व्याप्तः प्राण इति प्राप्ते । अणुरेव मुख्यः प्राणः । स वा एषः प्राणोऽणुर्ब्रह्मात्मान्तर्वाऽणुर्वैर्हर्महान्प्राण इति श्रुतेः । अणुर्वै मुख्यः प्राणो य उक्तामति नाडीभिरिति सयुक्तिकश्रुतेश्च ॥ १४ ॥

ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॐ ॥ २ । ४ । १५ ॥

इन्द्रियविषयकश्रुतिविरोधोऽत्र निरस्यते । इन्द्रियाणि जीवकरणान्युतं ब्रह्मकरणानीति चिन्तायाम् । जीवस्यैव करणानि । जीवस्य करणान्याहुः प्राणा-नेतास्तु सर्वशः । यस्मात्तद्वशमा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिष्विति श्रुतेः । अतोऽ-प्रमाणमीशकरणत्वश्रुतिरिति प्राप्ते । यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानकं ब्रह्म तदेवैतैः करणैः प्रवर्तयति । यः प्राणे तिष्ठतीत्यादितदामननात् । तेजःप्रभृति-भूतप्रेरकत्वेन तदंशचक्षुरदिप्रेरकत्वमपि ब्रह्मण इति भावः ॥ १५ ॥

ननु करणत्वश्रुतिरिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ ॥ २ । ४ । १६ ॥

जीवेनैव करणैः कारयति परमात्माऽतो न विरोधः । एष सनेनाऽऽत्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति बुद्ध्या बोधयतीति श्रुतेः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति स्मृतेश्च ॥ १६ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ ॥ २ । ४ । १७ ॥

इन्द्रियाणां ब्रह्मकरणत्वेऽपि युज्यते जीवकरणत्वश्रुतिः । तस्य जीव-

करणसंबन्धस्यानादित्वात्परकीये बहुकालसंबन्धिन्युपचारात्तदीयत्वव्यवहारदर्शनात् ॥ १७ ॥

ॐ व इन्द्रियाणि तव्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ ॥ २ । ४ । १८ ॥

अत्र प्राणविषयकश्रुतिविरोधो निरस्यते । काचिच्छ्रुतिसंशयोदशेन्द्रियाणीत्याह । काचंन तु द्वादशेति । विप्रतिपत्त्या च संदेहः । तर्किं सर्वेषां प्राणानामिन्द्रियत्वमुक्तैकस्य निवार्यं द्वादशानामेवेति चिन्तायाम् । अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्तीति सामान्यश्रुत्या सर्वेषामिन्द्रियत्वमिति प्राप्ते । श्रेष्ठान्प्राणादन्यत्र द्वादशस्वेवेन्द्रियत्वम् । मुख्यप्राणमृते त एवेन्द्रियाणि । द्वादशैवेन्द्रियण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम् । द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराडिति श्रुत्या व्यपदेशात् ॥ १८ ॥

ननु यदि मुख्यप्राणो नेन्द्रियं चक्षुरपि न स्याद्विशेषाभावादिति शङ्कां निरस्यति-

ॐ भेदश्रुतेः ॐ ॥ २ । ४ । १९ ॥

भेद एव मुख्यस्य प्राणभ्यः । स्थित एव हीदं मुख्यः प्राणोः करोति कारयति बलति बालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरथेन्द्रियाणि न स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न बलन्ति न बालयन्ति न दधते न धारयन्ति तानि ह वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानीति श्रुतेः ॥ १९ ॥

ननु मुख्यः प्राण ईशवशो न वा । आद्ये नानिन्द्रियत्वासाद्धिः । ईशवशत्वस्य तुल्यत्वात् । अवान्तरैलक्षणस्यान्यत्रापि सत्त्वात् । द्वितीये प्रागुक्तविरोध इति शङ्कां निरस्यति-

ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ ॥ २ । ४ । २० ॥

ईशाधीनानामपीन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्जीवप्रयत्नपेक्षैव । जाग्रत्येव सत्त्वेन सुषुप्तावसत्त्वेन च तथा दर्शनात् । मुख्यप्राणस्य त्वीशाधीनैव प्रवृत्तिर्नतु जीववश्या । सुषुप्तौ तद्दर्शनात् । एष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते न यापयते [न] स्वपितृत्याचक्षत इतीन्द्रियाणां सुप्तौ प्रवृत्त्यभावमुक्त्वा प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीत्यादिश्रुत्या मुख्यस्य पुरुषप्रयत्नानपेक्षेणेशाधीना प्रवृत्तिरुच्यते ॥ २० ॥

ॐ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ ॥ २ । ४ । २१ ॥
 अत्र शरीरादिविषयकश्रुतिविरोधो निरस्यते । शरीरादिकं विरिञ्चि-
 सृष्टमीशसृष्टं वेति चिन्तायाम् । विरिञ्चो वा इदं विरेचयति विदधाति ।
 ब्रह्मा वाव विरिञ्च इति विरिञ्चश्रुतेः । नामरूपक्लृप्तिः परादेवेति श्रुतेश्च ।
 समबलत्वादुभयोरप्रामाण्यमिति प्राप्ते । नामरूपादिकं परादेव । त्रिवृत्कुर्वत इति
 हेतुगर्भं विशेषणम् । नामरूपादेस्त्रिवृत्करणापेक्षत्वात् । त्रिवृत्करणं विना
 नामाद्यनुपपत्तिः । त्रिवृत्कर्तृत्वं तु हरेरेव । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो
 देवताः । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुपविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं
 त्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादिश्रुतेः । ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्ताम-
 साश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ इति स्मृतेश्च
 हरेरेव मुख्यकर्तृत्वम् । विरिञ्चादेस्तु तदधीनकर्तृत्वमिति न श्रुत्योर्विरोधो न
 वाऽप्रामाण्यम् ॥ २१ ॥

ॐ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॐ ॥ २ । ४ । २२ ॥

अत्र शरीरकारणविषयकश्रुतिविरोधो निरस्यते । देहः किमाप्यः किंवा
 पार्थिवस्तैजसो भूतत्रयात्मको वेति चिन्तायाम् । आपो वाव मांसमस्थि च
 भवन्त्याप एवेदमिति श्रुतेराप्यं शरीरं पृथिवी शरीरमप्येतीति श्रुतेः ।
 पार्थिवं शरीरं सोऽग्नेर्देवयोन्त्या आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं
 स्वर्गलोकमेतीति श्रुतेस्तैजसम् । इमातिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्येति श्रुतेस्त्रि-
 तयात्मकम् । तथा चैकतरनिश्चयाभावादप्रामाण्यमिति प्राप्ते । समुच्चय
 एव सर्वभूतानां देहेऽतो न विकल्पादिः ॥ २२ ॥

ॐ वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ ॥ २ । ४ । २३ ॥

भूतानां विशेषसंयोगादेव तद्वादः पार्थिवादिवादः । पार्थिवानामर्धं
 भागे पृथिवीतरार्धभागे त्रिभागीन्यन्यानि भूतानि । एवं जलीयेऽर्धभागे
 जलान्यांधान्येवं तैजसेऽपि । द्विरुक्तिरध्यायार्थावधारणार्था । अध्यायान्ते
 द्विरुक्तिः स्याद्वेदे वा वैदिकेऽपि वा । विचारो यत्र सज्ज्येत तत्पूर्वोक्त-
 स्यावधारण इति गारुडोक्तेः ॥ २३ ॥

इति श्रीवनमालिमिश्रविराचितायां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां

सारसंग्रहे ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

उपास्यो यो मोक्तुं मनसि भवपाशं मुनिवरैः

रमाद्यैरप्यन्यैर्जनिमतिगतैर्मुक्तनिकरैः ।

सकामैर्भोगार्थं सुरतरुरिवाथ्यो ह्यखिलदः

म वाजिग्रीवो मे स्फुरतु हृदये संसृतिहरः ॥ १ ॥

मिद्धः समन्वयो यत्राविरोधेन रमाधवे ।

श्रुतीनां प्राप्तये तस्य कथ्यन्ते साधनान्यथ ॥ २ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे संक्षेपेण शारत्रार्थे सूचिते किं तद्ब्रह्मोति शङ्कायां तत्स्वरूपं द्वितीयसूत्रे गदिनम् । तदध्यायशेषेण समर्थितम् । तत्र विरोधाश्च द्वितीये निरस्ताः । अथ ब्रह्मजिज्ञासापदाभ्यां मुक्तिसाधनानि विहितानि । तेषामस्मिन्नध्याये विचारो वर्तिष्यते । हरिप्रसादः साक्षान्मुक्तिसाधनम् । स च तदपरोक्षज्ञानात् । न च तदुभयं विधातुं शक्यं पुरुषप्रयत्नागोचरत्वात् । अतो ज्ञानसाधनं विधेयम् । तच्च श्रवणमनननिदिध्यासनरूपजिज्ञासैव । तत्र भगवद्भक्त एवाधिकारी । भक्तिश्च - माहात्म्यश्रवणेन संभवत्यपि वैराग्येण दृढा भवति । अतः साधनेषु वैराग्यमेवाऽऽदावपेक्षितम् । तदपि न पुरुषप्रयत्नविषयोऽतस्तदर्थं गत्यागतिस्वर्गनरकगर्भवासादिकं निरूप्यते । गत्यादेर्दुःस्वरूपतां श्रुत्वा भावयतः स्वर्गादावपि रागो निवर्तते-

ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूप-

णाभ्याम् ॐ ॥ ३ । १ । १ ॥

अत्र हरिप्राप्तिसाधनवैराग्याय जीवस्थ भूतविमोकसमर्थनादस्ति संगतिः । वैराग्यादिकं निरर्थकं स्यात् । यदि भूतावियोगो न स्यादित्यवश्यं साध्यः । तत्साधनं मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं न वेति चिन्तायाम् । नानुष्ठेयम् । वैराग्यादिकं मरणरूपभूतविमोचनस्य तद्विनाऽपि जायमानत्वादिति प्राप्ते । मोक्षार्थमपेक्षितमेव तत्साधनम् । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादौ तद्विधानात् । न चोक्तदोषः । भूतविमोकस्य मोक्षत्वेऽपि पूर्वशरीरं परित्यज्य भूतसंपरिष्वक्तस्यैव गतेर्भरणं भूतविमोकस्यैवाभावात् । शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव गच्छति । यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ।

येन क्रमेण येन प्रकारेण पञ्चम्यामाहुतौ तस्यामद्भिः संपरिष्वक्तो जीवो लब्धदेहः पुरुषनामवान्भवति । किं तं क्रमं प्रकारं च वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नात्तथा श्वेतकेतोः परिहारासामर्थ्येन पित्रा पृष्टस्य प्रवाहणस्यैव परिहाराच्च जीवो भूतपरिष्वक्त एव गच्छतीति भावः । मनः-षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति । शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयादिनि स्मृतेः । न चेयं स्मृतिरीश्वरा । ग्राहयित्वेन्यथात् ॥ १ ॥

ॐ त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॐ ॥ ३ । १ । २ ॥

मुक्तिसाधनवैराग्यार्थं भूतपरिष्वक्तजीवस्य गतिसमर्थनादस्ति संगतिः । सर्वाणि भूतानि जीवं परिष्वज्य गच्छन्ति न वेति चिन्तायाम् । आपः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नव्याख्यानयोरपामेव गतिश्रवणात् । अतो मृतस्य समस्तभूतपरिष्वङ्गभावादेकस्य शरीरानारम्भकत्वान्मरण एव मोक्षसिद्धेर्व्यर्थं साधनमिति प्राप्ते । सर्वभूतपरिष्वक्तो जीवो नाद्भिरेव । त्र्यात्मकत्वात् । क्षिति-तेजःसलिलात्मकत्वात्तद्ग्रहणेनान्यभूतानामपि प्राप्तेः । तासां त्रिवृतमेकैकामकरोत् । मिश्राणि हि भूतानीति श्रुतेः । ननु कथं तत्रायं शब्द इत्यत आह—भूयस्त्वादिति । मिश्रत्वेऽपि तत्तद्भूतस्याधिक्येन तत्तद्व्यवहार इति भावः । न चापामिव भूतान्तरस्यापि सत्त्वेनापामेव ग्रहणे को विशेषहेतुरिति चेन्न । अपां बाहुल्यात् । शुक्रशोणितलक्षणे बीजे द्रव-बाहुल्यदर्शनात् ॥ २ ॥

ॐ प्राणगतेश्च ॐ ॥ ३ । १ । ३ ॥

अत्र पुनः परमात्मप्राप्तिसाधनवैराग्यसिद्धयर्थं जीवस्य भूतैः सह गतिसमर्थनादस्ति संगतिः । भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति न वेति चिन्तायाम् । न गच्छन्ति । मानाभावात् । न च प्रश्नव्याख्याने विशेषमानम् । तैः सह गमनस्यानुक्तत्वात् । आर्थिककल्पनायाश्च विशेषमानं विना संभवादिति प्राप्ते । देहान्तरप्राप्तौ प्राणानां गतिः श्रूयते । तमुत्क्रान्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रान्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादिश्रुतेः । आश्रयं विना गत्यसंभवेन प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा । जीवतोऽदर्शनात् ॥ ३ ॥

ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेद्वा भाक्तत्वात् ॐ ॥ ३ । १ । ४ ॥

अत्र वैराग्याय प्राणानां जीवेन सह गतिसमर्थनात्संगतिः । प्राणा जीवेन सह गच्छन्ति न सह गच्छन्ति वेति चिन्तायाम् । न गच्छन्ति । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रमसं दिशः श्रोत्रमिति प्राणानामग्न्यादीन्प्रति गतिश्रुतेः । तथा च प्राणानां जीवेन गत्यभावे भूतानामपि तदभावे मरणमेव मोक्षोऽस्तः साधनं व्यर्थमिति प्राप्ते । नैतच्छ्रुतिबलेन प्राणानां जीवेन सह गतिर्वक्तव्या । प्राणानां भागेनाग्न्यादीन्प्रति गतेर्विद्यमानत्वेन श्रुतेस्तद्विषयत्वात् । न च किमत्र मानं, पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुब्रजन्ति तम् । पुनः शरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चेति ब्राह्मोक्तिरेव ॥ ४ ॥

ॐ प्रथमे श्रवणादिति चेद्वा ता एव ह्युपपत्तेः ॐ ॥ ३ । १ । ५ ॥

अत्र वैराग्यभूतानां जीवेन सह गतिः समर्थ्यते । भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति न वेति चिन्तायाम् । न गच्छन्ति । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीत्युत्क्रान्तस्य श्रद्धासहितस्यैव प्रथमाग्नौ होमश्रवणात् । भूतानां सहगतावुपक्रमे तथोक्तिप्रसङ्गादिति प्राप्ते । प्रथमाग्नौ भूतसहितस्य होमश्रवणान्न भूतानां सहगतिः कल्प्या । प्रथमाग्नावप्यपां होम्यतया श्रवणाच्च । श्रद्धापदेनाजहलक्षणया श्रद्धयाऽद्भिश्च हि जीव उच्यते । उपसंहारेऽपां जीवेन सह गतिश्रवणात् । अतो भूतानां जीवेन सह सद्भावान्मरणस्य मोक्षत्वाभावाद्युक्तं वैराग्यादि ॥ ५ ॥

ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॐ ॥ ३ । १ । ६ ॥

अत्र पुनर्वैराग्याय जीवस्य भूतैः सह गतिरुच्यते । भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति न वेति चिन्तायाम् । अपां प्राणानां च गतेरिव भूतानां गतेरश्रुतत्वान्न तेषां सहगतिरिति प्राप्ते । प्राणानां भूतगतिं विना गतेरसंभवेन तेषामप्यार्थिकश्रवणात् । इष्टादिकारिणां प्रतीतेरथ यद्ग्रामे ग्रामद्रष्टा पूर्वेष्टदत्तमित्युपासते । ते धूममभिसंभवन्तीत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयानेन गतिरुक्ता यथा तथेहापि तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति श्रुतिसामान्यात्तेषां चाग्निहोत्रादिकर्मसाधनदधिपयःप्रभृतीनां द्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेवाऽऽपः सन्ति । ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्म-

संबन्धिन्य आहुतिमय्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठादिकारिणो जीवानुं लोकं फलदानाय नयन्तीति । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षणमासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमासं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत इति धूममार्गगतानामागतिः स्पष्टा । न च भूतानां गमनं विना केवलायां लोकान्तरप्रापकत्वं जीवस्याऽऽगतिर्वा संभवतीति सिद्धं भूतैः सह गमनं जीवस्य ॥ ६ ॥

ॐ भाक्तं चानात्मविच्चात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३ । १ । ७ ॥

अत्र वैराग्यस्याऽऽवश्यकत्वमुच्यते । वैराग्यादि मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं न वेति चिन्तायाम् । नानुष्ठेयम् । तद्विनाऽपि कर्मणैव मोक्षसंभवात् । अपाम सोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेरिति प्राप्ते । अनुष्ठेयमेव वैराग्यादि । उक्तश्रुतौ भाक्तमेवामृतत्वम् । अनात्मविदामधिकारात् । तद्यथेह पुण्यचितो लोकः क्षीयत एवमेवामृतेति सयुक्तिश्रुत्या क्षयिष्णुत्वोक्तेः । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति स्मृतेः । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति भगवदपरोक्षज्ञानान्वयव्यतिरेकौ मोक्षे दर्शयति । कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतो भवति । अथामृतानि कर्माणि । एतममृतत्वं नयन्तीति श्रुतेश्च ॥ ७ ॥

ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ३ । १ । ८ ॥

अत्र वैराग्यादेरावश्यकत्वमुच्यते । वैराग्यादि मुमुक्षुणाऽवश्यमनुष्ठेयं न वेति चिन्तायाम् । नानुष्ठेयम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमित्यनुसारात्कर्मणो भोगादेव क्षयादिति प्राप्ते । ततः शेषेणमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुनरागच्छतीति श्रुतेः । भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यश इति स्मृतेश्च । उक्तश्रुतिरपारब्धाभिप्राया । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति स्मृतेश्च । अतो भोगमात्रात्कर्मक्षयाभावादनुष्ठेयं वैराग्यादि ॥ ८ ॥

ॐ यथेतमनेवं च ॐ ॥ ३ । १ । ९ ॥

अथ वैराग्यार्थं स्वर्गदा गतिरुच्यते । आगमनं गतिप्रकारेणैवान्यथा वेति चिन्तायाम् । यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति । स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्तत इति गतिप्रकारेणैवाऽऽगतिः । तथा स्वर्गगमनस्येवाऽऽग-

मनस्य क्लिष्टत्वाभावाच्च वैराग्येण कृत्यामिति प्राप्ते । धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशा-
च्चन्द्रलोकं यथेतमाकाद्यायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं
भूत्वा-मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादिश्रुत्याऽन्यथा गमनं प्रतीयते ।
क्वचिद्गमनप्रकारेणाऽऽगमनाङ्गीकारेण श्रुतेस्तद्विषयत्वात् । अत आगतेरति-
क्लिष्टत्वात्तन्निवृत्त्यर्थमनुष्ठेयं साधनम् ॥ ९ ॥

ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति काष्णाजिनिः

ॐ ॥ ३ । १ । १० ॥

अथ वैराग्याय गतागतादेः कर्मफलत्वं साध्यते । गमनागमनादि
यज्ञादिकर्मफलं न वेति चिन्तायाम् । चरणादेव गतागतं न कर्मणः ।
तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयामिति
श्रुतेः । आचार इति स प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शुद्धिदः । अशुद्धिदस्त्व-
नाचारश्चरणं तूभयं मतमिति स्मृतेः । कर्मणोऽन्यस्य चरणस्य प्रतीतेरिति
प्राप्ते । अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ती-
त्युपक्रम्य तस्मिन्धावत्संपातमुषित्वा, अथैनमेवाध्वानं पुनरावर्तत इति श्रुतेः ।
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपाषा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते T ते तं
भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति स्मृतेश्च गताग-
तस्य कर्मफलत्वसिद्धेः । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेतिश्रुत्या गतागत-
शून्यफलस्य कर्मसाध्यताया निषिद्धत्वाच्च । न च तद्य इहेति श्रुतिविरोधः ।
तस्या उक्तश्रुत्यनुरोधेन यज्ञाद्युपलक्षणत्वादिति काष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥१०॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॐ ॥ ३ । १ । ११ ॥

ननु रमणीयाः कपूया इत्येवास्तु । चरणेत्यस्याऽऽनर्थक्यमिति चेन्न ।
रमणीयत्वादेश्चरणापेक्षत्वात्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः । अयं भावः । किं चरण-
पदानर्थक्यान्त्रोपलक्षणं किंवा लक्षणत्वमभ्युपेत्य चरणपदकृत्यविचारः ।
आद्ये श्रुतिविरोध उक्तः । द्वितीये यज्ञादिकर्तृत्वे समाने केषां-
चिद्गमणीयत्वमन्येषां कपूयत्वमिति शङ्क्यगमपाकर्तुं साध्वसाधुमत्त्वस्याऽऽचारा-
पेक्षत्वेन रमणीयादिपदस्य यज्ञादिकारिणामपि रमणीयत्वादिज्ञापकत्वेन
सार्थक्योपपत्तिः ॥ ११ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॐ ॥ ३ । १ । १२ ॥

धर्मं चर माऽधर्ममिति कर्माङ्ग इव कर्मण्यपि प्रयोगः । अत्रोक्तसाध-
कवंशात्साङ्गसुकृतदुष्कृतकर्मस्वेव प्रयोग इति वादरिर्मन्यते । तुशब्दात्स्व-
संमतिरपि सूच्यते ॥ १२ ॥

ॐ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॐ ॥ ३ । १ । १३ ॥

अथ वैराग्यायानिष्टादिकारिणां गतागतदुःखं समर्थ्यते । गतागतमिष्टा-
दिकारिणामेवोत सर्वेषामिति चिन्तायाम् । इष्टादिकारिणामेव प्रत्यवायभय-
वत्त्वेन गतागतं नाज्ञानाम् । बिभ्यन्ति तं ज्ञीति न्यायादनिष्टादिकारिणां
कर्माभावान्न बन्धः । इष्टादिकारिणां तत्सत्त्वाद्बन्ध इति प्राप्ते । तद्य
इह शुभकृतो ये वाऽशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयाऽऽवर्तन्ते पुनः कुर्वन्ति पुनर्ग-
च्छन्तीति श्रुतौ, तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यज-
स्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि
जन्मन्ति । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति स्मृतौ चानि-
ष्टादिकारिणामपि गतागतं श्रुतम् ॥ १३ ॥

अनिष्टादिकारिणां न गतागतमात्रमतिदुःखं चास्तीत्याह—

ॐ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्श-

नात् ॐ ॥ ३ । १ । १४ ॥

यमशासनमनुभूये केषांचिदारोहः केषांचिदवरोहः । तुशब्दोऽवधारणे ।
सर्वे वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति । तत्र ह ये परद्विषो गुरु-
द्विषः पतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि
पतन्ति । न वैत उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचिदित्यादिश्रुतौ, ऊर्ध्वं गच्छन्ति
सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति
तामसाः । ततो यान्त्यधमां गतिमित्यादिस्मृतौ गतिदर्शनात् ॥ १४ ॥

ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ ३ । १ । १५ ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव
योनिषु । गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र गत्वा
पतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्दनम् । महातमसि मज्ञानां न तेषामुच्छ्रितः
क्वचित् । इतरेषां तु पापानां व्युत्थानं विद्यतेऽपि च । सुखस्यानन्तरं

दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखमिति । अनाग्निष्ठादिकारिणामत्यनर्थत्वाद्भवितव्यं तत्र विरक्तेन ॥ १५ ॥

ॐ अपि सप्त ॐ ॥ ३।१।१६ ॥

अत्र वैराग्याय नित्यनरकं समर्थयति । नरकस्य नित्यफलदत्वमस्ति न वेति चिन्तायाम् । पुनरावृत्तिमदेव न नित्यफलदम् । यावदिन्द्राश्वतुर्देशेत्यादौ नरकभोगस्यानित्यत्वोक्तेरिति प्राप्ते । रौरवोऽयं महान्शैव बहिर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रान्धतामिस्रौ द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ । इति सप्त प्रधानाभिर्बलीयस्तूत्तरोत्तरम् ॥ १६ ॥

ॐ तत्रापि च तव्यापाराद्विरोधः ॐ ॥ ३।१।१७ ॥

अत्र वैराग्याय नरकस्य दुःखत्वं समर्थयते । नरकं सदुःखं न वेति चिन्तायाम् । नरके दुःखम् । तत्र गतानां प्रेरकतयेशोऽपि तत्रास्तीति स्वीक्रियते तर्हि दुःखिसहभागित्वात्तस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यदि नारकिप्रेरक ईशो नोपेयते सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्ट इति श्रुतिविरोधः इति प्राप्ते । नरकेऽपीशस्य प्रेरणरूपव्यापाराभ्युपगमादुक्तश्रुत्यविरोधः । न च भोगप्रसङ्गः । न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहोति, यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । इति च स्मृत्या तस्य भोगराहित्योक्तेः । अतो नरकस्य सदुःखत्वाद्भवितव्यं तत्र वैराग्येण ॥ १७ ॥

ॐ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॐ ॥ ३।१।१८ ॥

अत्र वैराग्याय गतिस्वातन्त्र्यं निरस्यते । पितृयानदेवयानौ भूतैः स्वातन्त्र्येण गम्यौ न वेति चिन्तायाम् । अस्त्येव गतिस्वातन्त्र्यं भूतानाम् । तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति, ते धूममभिसंभदन्तीति । अथैतयोः पथोर्नेकतरेण तानीमानि क्षुद्रभिश्चाण्यसकृदावतीनि भूतानि । जायस्व म्रियस्वैतत्तृतीयं स्थानम् । ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा इति स्मृतेः । न हि पुरुषप्रयत्नाविषये न गच्छन्तीति प्रयोग इति प्राप्ते । विद्याकर्मापेक्षयैतद्वचनम् । तयोरपि प्रकृतत्वात् । विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ । तद्वर्जितास्त्रिधा यान्ति तिर्यक्त्वं नरकं तम इति स्मृतेः । न च तयोः

प्रकृतत्वात्तत्परामर्शः । तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति । अथ य इमे ग्रापद्रष्टारः पूर्वदनाभ्युपासते ते धूम-
मभिसंभवन्तीति साधनभूतयोर्विद्याकर्ममार्गयोः प्रकृतत्वात् । न च साध-
नस्वातन्त्र्यात्फलेऽपि तत्स्थान् । साधने विधिसत्त्वात्फलेऽप्यत्त्वाच्च । गच्छति-
प्रयोगस्तु रथो गच्छतीतिवदुपपन्नः ॥ १८ ॥

ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ॥ ३ । १ । १९ ॥

इह वैराग्यायान्धतमसो दुःखमात्रत्वं समर्थयते । अन्धतमसि सुख-
मस्ति न वेति । अस्त्येव । दुःखस्य सुखेन व्याप्तत्वादिति प्राप्ते ।
अधोगतिषु तृतीयेऽन्धतमसि सुखं नास्ति । अथाविद्वानकर्माऽवाग्गच्छति
त्रिधा ह वाव गच्छति तिर्यग्गत्या तम इति द्वे वाव सुखानुवृत्ते न
तमः सुखानुवृत्तम् । केवलं हेवात्र दुःखं भवतीति श्रुतेरनुमानस्या-
प्रयोजकत्वात् ॥ १९ ॥

स्मृत्यनुमानाभ्यां साधयति—

ॐ स्मर्यतेऽपि च लोके ॐ ॥ ३ । १ । २० ॥

तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नान्धे तमसि मग्नानां सुखलेशोऽपि
कश्चनेति । लोके लोकसिद्धानुमाने विप्रतिपन्ना न सुखवन्तः । तथात्वेने-
शानिष्टत्वात् । यद्यथेशानिष्टं तत्तथा न भवति । यथा शशो विषा-
णित्वेन । न चैते सुखित्वेनेष्टाः । अप्रियत्वात् । यो यस्य प्रियः स
तस्य सुखित्वेनेष्टः । यथा राजविरोधी राज्ञः । अतिप्रिये यथा राजा
न दुःखं सहते क्वचित् । अत्यप्रिये सुखमपि तथैव परमेश्वर इति
ब्रह्मे ॥ २० ॥

प्रत्यक्षेणाप्येतमर्थमाह—

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३ । १ । २१ ॥

नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखसंलीनाभिःशेषसु-
खवर्जितान् । नित्यमेव तथाभूतान्विमिश्रांश्च गणान्बहून् । निरस्ताशेष-
दुःखांश्च नित्यानन्दैकभागिनः । अपश्यत्विधिधान्ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुख
इति दर्शनवचनाच्च ॥ २१ ॥

अर्थापत्त्याऽप्याह—

ॐ तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॐ ॥ ३ । १ । २२ ॥

तमोऽपि त्रिविधम् । तत्र तृतीयविषयः शब्दः । तेन संशोकजस्यावरोधः प्राप्तिः भवति । तत्स्वरूपं श्रोतृणामपि मोहान्यथानुपपत्तेर्न तत्र सुखलेशोऽस्तीति भावः । अर्धागतौ तृतीयत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वेनात्र पुनस्तृतीयग्रहणवैयर्थ्यापत्तेस्तृतीयेऽपि तृतीयग्रहणे स्मरणाच्च । महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वमध्यं तथाऽधरम् । श्रवणादिव मूर्छादिरधरस्य यतो भवेत् । तस्मान्न विस्तरेणैव कथ्यते राजसत्तमेति कौर्मे ॥ २३ ॥

ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॐ ॥ ३ । १ । २४ ॥

अत्र वैराग्याय कर्मिणां धूमभावो निरस्यते । कर्मिणो धूमादिभावापत्तिर्न वेति चिन्तायाम् । अस्त्येव तद्भावापत्तिः । धूमो भूत्वाऽभ्रं भवतीति सामानाधिकरण्यश्रवणात् । धूमादिदेवताभिः सहावस्थानात् । स्नेहात्ताभिः स्वपदं दातुं शक्यत्वाच्च । सकृदनुष्ठितयज्ञादाकल्पं परमसुखसंभवाव्यर्थं कर्मणि तत्फले च वैराग्यमिति प्राप्ते । तद्गतौ गतिः स्थितौ स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः । न ह्यन्यस्यान्यभावो युज्यते । अयं भावः । तद्गतौ गतिरित्याद्येकदेशस्वभावापत्त्यैव सामानाधिकरण्यं स्थानैक्याभिप्रायं वा । न तु देवतैक्याभिप्रायम् । तत्पदप्राप्त्यभिप्रायं वा । प्रागन्यस्यान्यभावानुपपत्तेः । पदप्राप्तेस्तु नियताधिकारिभिर्विद्यैव गम्यत्वात् । युगपदनेककर्मिणां समवायेनैषामेकपदप्राप्त्ययोगाच्च ॥ २४ ॥

ॐ नातिचिरेण विशेषात् ॐ ॥ ३ । १ । २५ ॥

अत्र वैराग्याय कर्मिणोऽचिरेण गर्भवासादिप्राप्तिः समर्थ्यते । कर्मिणः स्वर्गान्निर्गत्य चिरेण गर्भं प्राप्नुवन्त्यचिरेण वेति चिन्तायाम् । चिरेणैव । यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवतीत्यादौ बहुस्थानगमनं च नाचिरेण । तत्रत्यं महासुखं विहायाऽऽगमने प्रयोजनाभावात् । एवं च सकृदनुष्ठितपक्षस्य मार्गे कल्पावस्थानसंभवेन व्यर्थं वैराग्यमिति प्राप्ते । अचिरेणैवाऽऽयाति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्यन्त इति विशेषात् । तत्र कर्मिषु ये रमणीयचरणाः सुकृतिनस्त इह भूमौ रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते । आपद्यन्त इति यदापदनं तच्चाभ्याशः कालसामीप्येनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ॐ अन्त्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॐ ॥ ३ । १ । २६ ॥

अत्र वैराग्याय कर्मिणो ब्रीह्यादिभावो निरस्यते । सुखसाधनवेदोपदि-
ष्टकर्मिणः ब्रीह्यादिभावेन दुःखित्वे विहितवैराग्यादावपि तच्छङ्कनं स्यादि-
त्यवश्यं निर्णयः । कर्मिण आगमने दुःखवन्तो न वेति चिन्तायाम् ।
अस्त्येव तेषामागमने दुःखम् । त इह ब्रीहियवा ओषधिर्वनस्पतिस्तिला
माषा इति जायन्त इति श्रुतेः । तद्भावे छेदादिना दुःखित्वनियमात् ।
तच्च दुःखं यज्ञादिफलम् । आगमनस्य यागफलस्योक्तत्वात् । सुखहेतुरित्यपि
वेदोक्तस्य दुःखहेतुत्वेन मोक्षहेतुवैराग्यादावपि वैपरीत्यापत्तिरिति प्राप्ते ।
नाऽऽगतौ कर्मिणो दुःखम् । ब्रीह्यादिभावे मानाभावात् । उक्तश्रुत्या ब्रीहि-
शरीरप्रवेश एवोक्तो न तु तदभिमानित्वम् । ब्रीह्याद्यधिष्ठिते देहे धूमो भूत्वाऽभ्रं
भवतीति पूर्ववत् । सोऽवागमतः स्थावरान्प्रविश्याभोगेनेव व्रजन् स्थूलं
शरीरमेति स्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुङ्क्त इति श्रुतावभिलापादित्यर्थः ॥२६॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॐ ॥ ३ । १ । २७ ॥

ननु यज्ञानां हिंसा युक्तत्वेन कर्मिणां दुःखं स्यादेवेति चेन्न । निषि-
द्धहिंसाया एव दुःखहेतुत्वेनाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेतिशब्दविहितहिंसाया
दुःखाहेतुत्वात् ॥ २७ ॥

ॐ रेतःसिग्योगोऽथ ॐ ॥ ३ । १ । २८ ॥

अत्र वैराग्याय स्वर्गादवतीर्णस्य पितृप्रवेशः समर्थ्यते ॥ २८ ॥

जीवः पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्य शरीरं प्राप्नोति न वेति चिन्तायाम् ।
देहगर्भस्थितं कापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत इति वचनाद्देहस्यैव योनिप्रवेशो
न तु जीवस्येति प्राप्ते । अस्त्येव योनिप्रवेशः—

ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ ३ । १ । २९ ॥

दिवः स्थास्नुग्च्छन्ति स्थास्नुभ्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरेण जायत
इति श्रुतेः । स्थावराणि दिवः प्राप्तः स्थावरेभ्यश्च पुरुषम् । पुरुषास्त्रि-
यमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् । देहेन जायते जन्तुरिति सामान्यतो
जनिः । विशेषजननं पुंसां प्रोच्यमानं निबोध मे । स्थास्नुष्वथापि
पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे वा बहिरेवाथ क्वचित्स्थानान्तरेषु चेति

ब्रह्मे । स्थासुषु शुकादयः, पुरुषे मान्धातृमुखाः, प्रमदायामास्तीकादयः,
बहिर्द्रोणादयः पितृसापेक्षाः, स्थानान्तरे धृष्टद्युम्नादयः पित्रादिनिरपेक्षाः ॥२९॥

इति श्रीवेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां वनमालिविरचितायां

सारसंग्रहे ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

ॐ संध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ ३ । २ । १ ॥

यद्वाढ्यार्थं वैराग्यं निरूपितं तस्य भक्तिरिहोच्यते । माहात्म्यज्ञान-
पूर्वः स्नेहो भक्तिः । न च माहात्म्यानुक्तौ सा भवत्यतस्तदर्थं महिमो-
च्यते । न च पुत्रादौ महिमज्ञानं विनाऽपि स्नेहः । कारणान्तरेण फल-
सिद्धावन्यस्य कारणत्वाविरोधात् । न हि कारीरीं विना वृष्टिर्दृष्टेति
सा वृष्टावहेतुः । न च केषांचिन्माहात्म्यज्ञानेऽपि भक्तिरस्त्विति वाच्यम् ।
माहात्म्यश्रवणेऽप्ययोग्यतादिनानादोषैर्माहात्म्यज्ञानाभावात् । भावे वा
भक्तिं बीजमङ्कुरं नोत्पादयतीत्यन्यदपि तथा । अत्राऽऽद्यैः भक्त्यर्थं
स्वविषयतत्प्रतीत्योर्भगवदधीनत्वदर्शनेन महिमोच्यते । स्वमो भगवदधीनो
न वेति चिन्तायाम् । न तदधीनोऽसत्त्वात् । सत्त्वे नित्योऽनित्यो वा ।
उभयथाऽपि पूर्वान्तरकाले दर्शनप्रसङ्गः । न च दृष्टिकाल एवोत्पत्तिना-
शावित्यदोषः । कर्तृपादाननिमित्तानामभावात् । किंच जीवो देहे स्थि-
त्वैव निर्गत्य वा करोति । नाऽऽद्यः । मेरुमन्दरादिदर्शनायोगात् । न
द्वितीयः । कुरुषु सुप्तस्य पञ्चालान्पश्यतः प्रबोधे देहे पञ्चालवेशा-
पत्तेः । अतः प्रातीतिकत्वान्मेरुमरीचिजलादिवन्न स्व[म]विषयस्येशाधीनत्वमि-
ति प्राप्ते । जाग्रत्सुषुप्तिसंधौ स्वाप्लिका भवन्ति । संध्ये स्वमे प्रागसतां
सृष्टिरनन्तरं नाश इत्यर्थः । किमत्र मानम् । न तत्र रथा न रथ-
योगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत इति श्रुतिः ॥१॥

जीवस्य सुप्तत्वादीशे मानाभावादिति कर्तृभावशङ्कां निरस्यति-

ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ ३ । २ । २ ॥

य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्माण इत्येके शाखिनो
जीवे सुप्तेऽपीशं कर्तारमामनन्ति । अतः स्वाप्लाः पुत्रादयश्चेशादेव । स
केनेति शङ्कां निरस्यति-

ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥३२।३॥

अनादिमनोगतांश्च संस्कारान्स्वेच्छामात्रेण दर्शयति नान्मेन साधनेन ।
समभिव्यक्तरूपत्वात् । मनोगतांस्तु संस्कारान्स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रद-
र्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्ति-
स्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्मान्यत्साधनजं भवेदिति ब्रह्माण्डे ।
माया कृपायां दम्भे च । (कृपा तु इव ?) दम्भः स्वप्नाप्तस्थासंभवी ॥ ३ ॥

ननु मरुमरीचिकाजलवन्निष्ठया स्वप्ना इति शङ्कं निरस्यति—

ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॐ ॥ ३ । २ । ४ ॥

स्वाप्नविषयाणां बाह्यसाधनाजन्यत्वेऽपि न सत्त्वहानिः । शुभाशुभसूचक-
त्वेन सत्त्वसिद्धेः । तदेव कुत इति चेत् । यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं
स्वप्नेऽपि पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन इति श्रुतेः ।
यद्वाऽपि ब्राह्मणे ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा । स्वप्नस्थमथवा राजा तत्तथैव
भविष्यतीत्याचक्षते स्वप्नविदः पराशरादयः । स्वाप्नाः संस्कारोपादानका
ईशकर्तृका इति तन्नियामकत्वेन सर्वनियन्तृरूपमाहात्म्यं हरेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोधानं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ॥३२।५॥

भक्त्यर्थं हरेः स्वप्नतिरोधकत्वमहिमोच्यते । स्वप्नतिरोधानं ब्रह्माधीनं
न वेति चिन्तायाम् । न तदधीनम् । बाह्यज्ञानाभावादेव हि स्वप्नः ।
तज्ज्ञानादेव निवर्तते किमीशेनेति प्राप्ते । परेच्छयैव स्वप्नतिरोधानम् ।
न चाज्ञाननिमित्तिकः स्वप्नो ज्ञानेन निवर्त्यः । अज्ञानज्ञाननिमित्तकौ
बन्धमोक्षौ प्रसिद्धावपि भगवदधीनौ यथा तथा स्वप्नस्यापि तदधीनत्वो-
पपत्तेः । तस्य—क्षिपाम्यजलमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । तेषामहं समु-
द्धर्ता मृत्युसंसारसागरादिति बन्धादिहेतुत्वप्रसिद्धेः । न च ज्ञानाज्ञानयोरेव
तद्वेतुत्वम् । जडत्वात् ॥ ५ ॥

ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ॥ ३ । २ । ६ ॥

अत्र भक्त्यर्थं जाग्रदवर्तकत्वमहिमोच्यते । जाग्रदवस्थेशाधीना न
वेति चिन्तायाम् । नेशाधीना । कालाधीनत्वदर्शनात् । ईशाधीनत्वादर्श-
नाच्चेति प्राप्ते । देहयोगेन वासो जाग्रदवस्था । साऽपीशाधीना । न च
कालाधीनत्वेनोपपत्तिः । तस्य जडत्वात् । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽ-

जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति स्मृतेः । भ्रमणं प्रत्यक्षादिसिद्धं *मुख्यं जाग्रत्येव ॥ ६ ॥

*ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ३ । २ । ७ ॥

अत्र भक्त्यर्थं सुखप्राप्यत्वमहिमोच्यते । सुषुप्तेरीशाधीनत्वेऽपि नाडीषु सा भवति न वेति चिन्तायाम् । ईश्वर एव । साऽन्यथाऽन्यत्रावस्थाने जाग्रत्स्वप्नयोरिव दुःस्वस्याप्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । सुखमस्वाप्समिति सुखस्यैव स्मृतेः । दुःखार्तानां मूर्छायामिव सुषुप्ताविच्छाद्यनापत्तेरिति प्राप्ते । सता सोम्य तदा संपन्नो भवति यत्रैतत्सुप्तः समस्तसंपन्नः । स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवतीति । एवमात्मनि नाडीषु च जागरस्वप्नाभावरूपा सुषुप्तिः श्रूयते । न चोभयत्रैकस्य स्थितिर्विरुद्धा । नाडीस्थपरमात्मनि सुषुप्त्यङ्गीकारात् । अत एव न दुःखापत्तिः ॥ ७ ॥

ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ३ । २ । ८ ॥

अत्र भक्त्यर्थं सुप्तप्रबोधकत्वमहिमोच्यते । प्रबोध ईशाधीनो न वेति चिन्तायाम् । न भवति तदधीनः । तत्कारणभेरीताडनादीनां दर्शनादिति प्राप्ते । यतो जीवस्तत्र सुप्तोऽतः प्रबोधोऽप्यस्मात्परमात्मन एव । न हीशेन स्वान्तर्निवेशितो जीवस्तत्प्रेरणां विनोद्धोद्धुं शक्नोति । न च भेर्यादिकमपि दृश्यते । एष एव सुप्तं प्रबोधयतीत्यादिसावधारणश्रुत्यनुसाराद्धेर्यादीनां निमित्तमात्रत्वात् ॥ ८ ॥

ॐ स एव च कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ ३ । २ । ९ ॥

अत्र भक्त्यर्थं सर्वावस्थानां तदधीनत्वमहिमोच्यते । सर्वेषां सर्वावस्था ईशाधीना न वेति चिन्तायाम् । न भवन्ति सर्वावस्थास्तदधीनाः । किंतु काश्चिदेव । राजादीनां स्वण्डेशत्वदर्शनात् । न च लोकविलक्षणं प्रेरकत्वमीशस्यातिप्रसङ्गादिति प्राप्ते । सर्वावस्थानियामको हरिः । एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति कर्मण्यवधारणात् । प्रदर्शकस्तु सर्वेषां स्वमादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चनेति स्मृतेश्च । एष स्वमान्दर्शयत्येष प्रबोधयत्येष एव परमानन्द इति श्रुतेः । आत्मानमेव लोकमुपासीतीति विधेश्च परमात्मन एवोपास्यत्वम् । अन्यस्य प्रेरकत्वे सर्वत्रावधारणविरोधः स्यात् ॥ ९ ॥

ॐ मृगधेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ ३ । २ । १० ॥

सर्वावस्थानामीशाधीनत्वे सिद्धे भक्त्यर्थं तस्यावान्तरावस्थास्थितजीवप्राप्यत्वं निरूप्यते । अवस्थाविचारप्रसक्तो मोहो जीवस्येशेऽन्यत्र वेति चिन्तायाम् । मोहोऽपीश एव । जाग्रत्स्वमयोः पृथगवस्थात्वात् । अन्यथा तत्संकरप्रसङ्गात् । सुषुप्तिसंकरस्तु न दोषः समानत्वादिति प्राप्ते । मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य । हृदयस्थात्पराजीवो दूरस्थो जाग्रदेष्यति । समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपित्यस्मिन्नयं व्रजन् । यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तु परिशेषत इति स्मृतेः । मोहे तावदीशविदूरत्वसामीप्यप्रवेशार्धप्रवेशाः प्रसक्ताः । तत्र य(तुर्थ)स्तावन्न संभवति । जाग्रदाद्यवस्थाधर्मत्वात् । अतः परिशेषार्धप्राप्तिः । दूरस्थोऽक्षिस्थः । समीपस्थः कण्ठस्थः । मुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजस इति मानात् । अतो मोहावस्थाया ईशाधीत्वान्मुग्धप्राप्यत्वाच्च माहात्म्यं तत्र भक्तिरुत्पन्ना ॥ १० ॥

ॐ स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ३ । २ । ११ ॥

अत्र भक्त्यर्थं हरेः सर्वत्र निर्दोषाशेषगुणत्वं समर्थ्यते । अवस्थाप्रवर्तक ईशो जाग्रदादिभेदेन भिन्नो न वेति चिन्तायाम् । जाग्रदादिस्थानेषु स्थितो विश्वादिरूपो हरिरन्योन्यं भिन्न एव । भिन्नस्थानकत्वाद् घटादिवदिति प्राप्ते । न परेशस्य स्थानभेदान्नेदः । सर्वेषु भूतेषु तमेव ब्रह्मेत्याचक्षते । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । नात्र काचन भिदा । नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुतेः । उक्तानुमानस्य श्रुतिबाधितत्वात्परिच्छिन्नत्वोपाधिकत्वाच्च । अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति स्मृतेश्च । स्वरूपतो व्यापकत्वं शक्त्याविर्भावश्चेत्युभयथा सामर्थ्यमस्तीत्यर्थः । एकमेव सर्वगतं ब्रह्म रूपया रामादिरूपेणैव विश्वादिरूपेणाऽऽविर्भूतं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ ३ । २ । १२ ॥

ननु कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिध्यत इति भेदवचनान्नेति चेन्न । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अयमात्मेदममृतम्, इदं ब्रह्मेदं सर्वम्, अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि वहति चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरिति प्रत्येकमभेदवचनात् ॥ १२ ॥

आसनं यस्य तत्तथोक्तम् । अखण्डितसंमृष्टनालपुण्डरीकसमानलोचनोऽयमादि-
 त्थान्तर्वर्ती पुरुष इत्यर्थः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु
 पारे । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत
 इति . विग्रहविशिष्टवेदनस्यैव मोक्षोपायत्वम् । न चायं प्राकृतलोकमयः ।
 सहस्रशीर्षेत्यादिविग्रहसंस्थानमुक्त्वा पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं
 दिवीति सर्वभूतजातस्य तदेकदेशस्थत्वं तस्य नित्यत्वं चोक्त्वाऽनन्तरं तस्मा-
 द्द्विराडजायत इति त्रैलोक्यात्मकविराजो महापुरुषाद्दुत्पत्तेरुपदेशात् । तदेवं
 पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यादिना भगवद्विग्रहस्य प्राकृताप्राकृतलोकद्वया-
 श्रयत्वश्रवणान्महत्त्वं सिद्धम् । अतो ज्यायांश्च पुरुषः । वेदाहमेतं
 पुरुषं महान्तमित्युपसंहारयोस्तस्य महत्त्वं स्फुटम् । मया प्रसन्नेन तवा-
 र्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वद-
 न्येन न दृष्टपूर्वम् । सुददर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य
 रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः । नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न
 चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या
 त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतपेति
 ज्ञेयत्वं मुक्तप्राप्यत्वं च विग्रहस्योक्तम् । श्रीवैष्णवे—दध्यौ ब्रह्म परं विप्र प्रविश्य
 यमुनाजलम् । फणासहस्रमालार्घरत्नभद्रं ददर्श सः(?)। तस्योत्सङ्गे घनश्याममाता-
 म्प्रायतलोचनम् । चतुर्बाहुमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणामिति परस्य ब्रह्मणः समा-
 धिविषयभूतस्वरूपमुक्त्वा—बलकृष्णौ तथाऽक्रूरः प्रत्यभिज्ञाय विस्मित इति
 परवासुदेवविग्रहावतारविग्रहभोरभेद उक्तः । यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा स्वं
 नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ।
 तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् । द्यौस्त्वया शिरसा व्याप्ता
 पद्भ्यां देवी वसुंधरा । विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ।
 अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् । ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां
 विद्यते भयमिति । तत्रैव प्राकृतं रूपमुक्तं—ततस्तस्मै स प्रीतात्मा
 दर्शयामास तद्वपुः । शाश्वतं वैष्णवं श्रीमद्दृशे यद्वनन्तपेति । शाश्व-
 तत्वं चोक्तम् । यत्तु—एतच्चया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते । माया
 ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारदेति नारायणीयवचनं, तत्तु गुणव-
 यात्मकप्राकृतविग्रहाभिप्रायं न चाऽऽदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिनो-

काप्राकृताभिप्रायम् । एतान्बहुविधान्वर्णान् रूपे बिभ्रत्सनातनः । सर्व-
भूतगुणैर्युक्तं नैव त्वं ज्ञातुमर्हसीति तत्रैव तद्विग्रहवर्णानां भौतिकत्वमुक्तम् ।
अन्यथा—धन्योऽस्म्य(स्य)नुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयंप्रभुः । न हि तद्दृ-
ष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् । नारदैतद्धि नौ सत्यं वचनं समुदाहृतम् ।
नास्मद्भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यत इति श्रीविग्रहदर्शनस्य दुर्लभो-
क्तिविरोधः स्यात् । यद्वा रूपवानितिहेतोरयं मया चक्षुषा दृश्यते तत्त्वया
न विज्ञेयम् । यथा त्वं मां पश्यसि सा एषा माया सृष्टा । माया कृपायां
दम्भे च । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः । न भेदया न बहुधा श्रुतेन ।
यमेष वृणुते तेनैव लभ्य इति श्रुतेः । प्रधानत्वात्प्रवर्तकत्वात्प्राकृतरूपवन्न
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु रूपत्वश्रुतिवैयर्थ्यमिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॐ ॥ ३ । २ । १५ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम् । पश्य मे पार्थ रूपाणीत्यादिश्रु-
तिस्मृतीनां न वैयर्थ्यं न सौन्दर्याद्यभावश्च । यथा चक्षुरादिप्रकाशे
विद्यमानेऽपि लौकिकप्रकाशवैलक्षण्यात्प्रकाशादिव्यवहारस्तथा प्राकृतभौतिक-
विलक्षणत्वेनारूपित्वव्यवहारोपपत्तिः ॥ १५ ॥

ननु सर्वेषां प्राकृतत्वनियम इति शङ्कां निरस्यति—

ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ ॥ ३ । २ । १६ ॥

वैलक्षण्यं चाऽऽह रूपस्य । विज्ञानादानन्दमात्रत्वम् । एकात्म्यप्रत्यय-
सारमिति । प्रत्ययसारं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । आनन्दमात्रमजरं पुराण-
मेकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं
शाश्वतं नेतरेषामिति श्रुतेः ॥ १६ ॥

नन्वेतयोः श्रुत्योर्ज्ञानानन्दात्मकत्वं ब्रह्मणः प्रतीयते नत्वानन्दादेर्ब्रह्मस्वरू-
पत्वमिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३ । २ । १७ ॥

दर्शयति चाऽऽनन्दस्वरूपत्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः । आनन्द-
रूपममृतवद्विभाति । शुद्धस्फटिकसंकाशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्त-
यीत पतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेरिति मात्स्ये । अतो ज्ञानानन्दादि-
सुन्दरविग्रहे हरौ भक्तिर्युक्तेति युक्तं तन्महिमवर्णनम् ॥ १७ ॥

ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ॥ ३ । २ । १८ ॥

अत्र भक्त्यर्थं जीवभेदो निरस्यते । अभेदे सेव्यसेवकभावायोगादवश्यं निराकर्तव्यः । परेशे भक्तिर्युक्ता न वेति चिन्तायाम् । न युक्ता । जीवस्य पराभिन्नत्वात् । यतः स्थानादितः परेशरूपाणां न भेदोऽत एव तद्दृष्टान्तेन जीवानामपि न । किमत्र मानम् । जीवः परेशान्न भिद्यते । चेतनत्वाद्दश-
त्वान्मत्स्यादिवदित्यनुमानम् । न च पूर्वं भेदो वर्णितः । सर्वचेतनसमुदाय-
स्येशत्वेनैकैकजीवस्येशभेदाभेदेऽपि भेदाविरोधाद्युक्ता भक्तिरिति प्राप्ते । तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चेतनभेदं दर्शयति । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
बहवः सूर्यका यद्वत् सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवाऽऽत्मका लोके परा-
त्मसदृशा मता इत्युक्तानुमाने चाप्रतिबिम्बत्वमुपाधिः । प्रतिबिम्बत्वं
प्रकृतेर्भिन्नत्वे सदृशत्वे सति तदधीनत्वमेव जीवेन । मत्स्यादिषु तदस्ति ।
न च सूर्यकादिषु सूर्यस्याभेदः संभवति । न चानित्यत्वादिप्रसङ्गः ।
पारिभाषिकप्रतिबिम्बत्वेनोपाध्यधीनत्वादि सर्वप्रतिबिम्बधर्मानङ्गीकारात् । प्रतिबि-
म्बसादृश्यमेव स्वी क्रियते । जीवे न मुख्यप्रतिबिम्बत्वमिति भावः ॥१८॥

ॐ अम्बुवद्ग्रहणात् तथात्वम् ॥ ३ । २ । १९ ॥

अत्र भक्तिवृद्धयै तत्फलं निरूप्यते । भक्तिः कर्तव्या न वेति चिन्तायाम् ।
न कर्तव्या । प्रयोजनाभावात् । नित्यानन्दादिमत्त्वरूपमोक्षस्य नित्यसिद्धत्वेन
तदर्थं ज्ञानप्रसादयोरप्यनपेक्षणात् । अभिव्यक्त्यर्थं भक्त्यादिरिति चेन्न ।
नित्यसिद्धस्य कदाचित्स्वयमेवाभिव्यक्तिसंभवादिति प्राप्ते । कर्तव्यैव भक्तिः ।
ईशसादृश्यनित्यत्वेऽप्यम्बुवत्स्नेहेन ग्रहणं ज्ञानं विना हि न सम्यग्भि-
व्यक्तिः । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति
श्रुतेः । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रप-
द्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति । महित्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाभिधी-
यते । तयैव व्यज्यते सम्यग् जीवरूपं सुखादिकमिति च स्मृतेः ॥१९॥

ॐ वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥३॥२॥२०॥

अत्र हरिभक्त्यर्थं तस्य भक्त्यनुसारि फलदानं समर्थयते । भक्तिरेक-
प्रकारा वृद्धिहासवती न वेति चिन्तायाम् । एकप्रकारैव । तत्फलस्य
मुक्तानन्दित्वादेः साम्यादिति प्राप्ते । भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिहासभाक्त्वं महदल्प-
त्वादिकं विद्यते । ब्रह्मादीनामुत्तमानां सर्वेषां भक्तेर्ह्यन्तर्भावात् । एवं

भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारे हरेर्ब्रह्मादीनन्यांश्च प्रति सामञ्जस्यं भवति । मनु-
ष्यादिषु भक्तत्वेन चतुर्मुखादेरप्यन्तर्भावेन तेषां भक्तादितारतम्ये सत्यपि विष-
मफलदानुदूरे वैषम्याभावः ॥२०॥

ननु ब्रह्मादीनां फलतारतम्यमेव कुत इत्यत आह-

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३ । २ । २१ ॥

अथात आत्मानन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखविशेष-
दर्शनात् । चात्स्मृतिः । यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा
मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदत इति ॥२१॥

ॐ प्रकृते तावत्त्वं हि प्रतिषेधाति, ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥३२॥२२॥

हरिभक्त्यर्थं तस्य पालकत्वमुच्यते । पालकत्वगुणाभावे निरतिशया
भक्तिर्न स्यादित्यवश्यं निर्णयम् । पालनं हरैर्युक्तं न वेति चिन्तायाम् ।
न युक्तम् । सत्यां सृष्टौ यावत्संहारं जगत्स्थितेः स्वत एव सिद्धे-
रिति प्राप्ते । अस्ति पालकत्वं हरेरुक्तम् । सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य
भूयस्ततोऽधिकं ब्रवीति । नैतावदेता परोऽन्यदस्त्युक्षा स द्यावापृथिवीं विभ-
तीति श्रुतेः । अनेनेशेन भवत्कार्यं प्रागुक्तं सृष्टिसंहारमात्रं न, किं-
त्वन्यदस्ति । किं तत् । स परो भक्ताभिलषितसेचको द्यावापृथिव्यौ
धत्ते पुष्पाति चेत्यर्थः । चात्स्मृतिः । सर्गस्थितिविनाशांस्तु भगवा-
न्मधुसूदनः । तैस्तै रूपैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याह्वान्प्रभुरिति वैष्णवे ॥२२॥

ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ ३ । २ । २३ ॥

भक्त्यर्थं प्रसादं विनोपलब्ध्ययोग्यत्वमुच्यते । योग्या चेद्भक्तिर्व्यर्था स्यात् ।
भक्तिः कर्तव्या न वेति चिन्तायाम् । न कार्यैव । प्रयोजनाभावात् । ईशा-
परोक्ष्यादेः स्तम्भाद्यपारोक्ष्यवत्पुरुषप्रयत्नेनैवोपपत्तेरिति प्राप्ते । अव्यक्तमेव
तद्ब्रह्म स्वतः । अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम् । यज्ज्ञात्वा
मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाव्ययो भवेदिति श्रुतेः । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः
परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति स्मृतेश्च ।
अव्यक्तत्वं तस्य श्रुतिस्मृती आहतुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु ब्रह्मणः स्वतोऽव्यक्तत्वेऽप्याराधनेन पुरुषप्रयत्नेन व्यक्तो भवतीति
किं भक्त्येति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥ ३ । २ । २४ ॥

भक्तिरहिताराधनेनाप्यव्यक्तत्वम् ॥ २४ ॥

गृहीतरूपैर्व्यक्तत्वं दृष्टं ह्यनलजलभुवां तन्मात्रालक्षणानुत्पन्नमूलरूपेणा-
व्यक्तानामप्युत्पन्नरूपेण व्यक्तत्वमिति किं भक्त्येति शङ्कां निरस्यति—

ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ ॥ ३ । २ । २५ ॥

अग्न्यादिवत्स्थूलसूक्ष्मविशेषाभावात् । अनलादेः स्थूलत्वंसूक्ष्मत्वादिवत् ।
ब्रह्मणि वा दश नानाधर्माभावेन व्यक्तत्वादानुपपन्नमिति भावः ॥ २५ ॥

ननु तर्हि यत्नवैयर्थ्यमिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभा(भ्या)सात् ॐ ॥ ३ । २ । २६ ॥

भक्तिपूर्वकश्रवणाद्यभ्यासात् । अव्यक्तस्य कृपया प्रकाशप्राकट्यं भवति ।
आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

ननु नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॐ ॥ ३ । २ । २७ ॥

पुरुषप्रयत्नमात्रेणाप्रत्यक्षत्वं प्रसादात्प्रत्यक्षत्वमित्युभयत्र प्रमाणसत्त्वात् ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वज्ञानान्द्रव्यश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः । मया प्रस-
न्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन
न चैज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या
त्वनन्यया शक्योऽहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंत-
पेति लिङ्गात् । तस्य युक्तं वै तदनन्तशक्तित्वात् ॥ २७ ॥

ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ ३ । २ । २८ ॥

अत्र भक्त्यर्थं तस्यानन्तगुणवत्त्वं समर्थयते । भक्तिः कर्तव्या न
वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्या । तस्याऽऽनन्दित्वाभावात् । न चागुणिनि
भक्तिः संभवति । न चाऽऽनन्दित्वमङ्गीकर्तुं शक्यम् । तस्याऽऽनन्दस्वरूपत्वाभ्यु-
पगमादिति प्राप्ते । कर्तव्यैव भक्तिः । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्च विभेति
कुतश्चन । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्मेत्यानन्दानन्दित्वाद्युभयोपदेशात् । यथा कुण्डलात्मकस्याहेर्विशे-
षादेव कुण्डलित्वमेवमानन्दाद्यात्मकस्यापि ब्रह्मणो विशेषादेवाऽऽनन्दि-
त्वादिकं युज्यते । न चेशो नाऽऽनन्दादिमान् । आनन्दादिस्वरूपत्वात् ।
नहि तद्वानतस्वरूपो यथा गुणादिरिति वाच्यम् । द्रव्यात्मके द्रव्या-
त्मकस्य दण्डकुण्डलादेर्धर्मत्वदर्शनात् । भेदकस्येच्छाद्यधिकरणानधिकरण-

त्वादेः प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । वेदैकगम्ये ब्रह्मणि युक्तिविरोधस्याकिंचि-
त्करत्वात् ॥ २८ ॥

दृष्टान्तान्तरेण समर्थयति—

ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॐ ॥ ३ । २ । २९ ॥

यथा प्रकाशात्मकस्यापि सूर्यादेः प्रकाशित्वं विशेषबलादेवं ब्रह्मण
आनन्दाद्यात्मकत्वेऽप्यानन्दित्वादिकम् । आदित्यवर्णं, तेजोमयं विश्वमनन्त-
माद्यमिति ब्रह्मणः प्रकाशरूपत्वात् ॥ २९ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—

ॐ पूर्ववद्वा ॐ ॥ ३ । २ । ३० ॥

यथा कालस्य पूर्वेण कालेनाभेदेऽपि काल इति विशेष्यः पूर्व
इति विशेषको विशेषादेव तथाऽऽनन्दाद्यात्मकस्यापि ब्रह्मणो विशेषादेवा-
नन्दादिमद्ब्रह्म विशेष्यविशेषणभावोपपत्तिः ॥ ३० ॥

ननु ज्ञानानन्दादीनां पूर्णानां नानात्वे तदात्मकस्य ब्रह्मणोऽपि नाना-
त्वापत्तिरिति शङ्क्यं निरस्यति—

ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ३ । २ । ३१ ॥

एकमेवाद्वितीयम् । नेह नानाऽस्ति किंचनेति भेदनिषेधज्ञानानन्दकृत्या-
द्याश्रयत्वस्य गुणेषु प्रत्येकमभावात् । ब्रह्मणि सत्त्वाच्च ॥ ३१ ॥

ॐ परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ ॥ ३ । २ । ३२ ॥

अत्र भक्त्यर्थं हरिगुणानां लोकवैलक्षण्यमुच्यते । हरिगुणजातं लौकि-
कमलौकिकं वेति चिन्नायाम् । न विलक्षणम् । आनन्दादिपदवाच्यत्वात् ।
न हि घटविलक्षणे घटपदवाच्यत्वमिति प्राप्ते । परमलौकिकं हरिगुणजा-
तम् । एष सेतुर्विधृतिः य एष आनन्दः परस्यैष नित्यो महिमा
ब्राह्मणस्येति सेतुत्वोपदेशात् । यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहे-
त्युन्मानत्वोपदेशात् । एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति
संबन्धोपदेशात् । अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्यज्ज्ञानं परस्परम् । नित्या-
नन्दाव्ययं पूर्णं परज्ञानं विधीयत इति भेदोपदेशाच्च । लौकिकानन्दा-
दिष्वसंभावितैः सेत्वादिभिरलौकिकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३२ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३ । २ । ३३ ॥

दर्शनादेवान्यानन्दादीनां ततो वैलक्षण्यम् । अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणस्तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते चेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मानन्दादेरियत्तादिना व्यवहार्यत्वोक्तेः ।

ननु कथं तर्हि श्रुत्यादिष्वानन्दादिप्रयोग इति शङ्कं निरस्यति—

ॐ बुद्धचर्थः पादवत् ॐ ॥ ३ । २ । ३४ ॥

जीवेश्वरसंबन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति यथा पुरुषपादस्य तदंशत्वं तथा भूतानामिति जीवेशयोरंशाशित्वं संबन्धज्ञानार्थभेदश्रुतिपर्यालोचनेन जीवानां भिन्नांशत्वं तथा लोकविलक्षणेऽप्यानन्दादौ तस्यानुकूलवेद्यत्वाद्यर्थं तत्प्रयोगो युज्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३ । २ । ३५ ॥

हरिभक्त्यर्थं ब्रह्माद्यानन्दादीनां भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बत्वमुच्यते । ब्रह्मानन्दादि भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बं न वेति चिन्तायाम् । न प्रतिबिम्बं भवति । तथात्वे मिथो वैचित्र्यापत्तेः । विचित्राणामपि प्रतिबिम्बत्वे भगवद्गुणानां तारतम्यापत्तेः । तथा च तत्र भक्तिर्न स्यादिति प्राप्ते । भवत्यन्यानन्दादीशानन्दादिप्रतिबिम्बम् । नोक्तदोषः । बिम्बवैचित्र्याभावेऽपि सूर्यकान्तादिस्थानगुणेन सूर्यादिप्रतिबिम्बेष्वग्निजनकत्ववैचित्र्यम् । एवं ब्रह्मादिस्थानगुणवैचित्र्येण जीवानन्दादीनां विचित्राणामविचित्रभगवदानन्दाप्रतिबिम्बत्वोपपत्तेः । यथा जीवानां भगवति, भक्तिविशेषो भवति तथा तत्कृपया जीवानामानन्दाद्याविर्भावो भवति । तत्सदृशत्वे सति तदधीनत्वमेवाऽऽनन्दादीनां प्रकृतेः प्रतिबिम्बत्वमिति भावः ॥ ३५ ॥

युक्त्यन्तरेण बिम्बवैचित्र्येऽपि प्रतिबिम्बवैचित्र्यमाह—

ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥ ३ । २ । ३६ ॥

ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मादीनां सूपपन्ना ज्ञानान्दादेर्विचित्रतेति पादो ॥ ३६ ॥

नन्वैश्वर्यानुगुणेनैवोपपन्नेन बिम्बसामर्थ्यमुपयुज्यत इति । मैवम् । सूर्यकान्तादिगतसूर्यकादिवैचित्र्येऽपि बिम्बसामर्थ्यस्योपयोगदर्शनात् । स्थानगुणस्यैव निमित्तत्वे प्रतिबिम्बस्यापि तस्याग्निजनकत्वापत्तेः—

ॐ तथाऽन्यत्प्रतिषेधात् ॐ ॥ ३ । २ । ३७ ॥

अत्र हरिभक्त्यर्थं पुनस्तस्याव्यक्तत्वमुच्यते । ब्रह्माव्यक्तं व्यक्तं वेति चिन्तायाम् । नाव्यक्तम् । तस्य ध्याने प्रतीयमानत्वादिति प्राप्ते । न ध्यानकाले प्रतीतत्वेन व्यक्तत्वम् । तस्याब्रह्मत्वात् । यथा जीवान्-
न्दादीनामल्पत्वाद्ब्रह्मानन्दोदेलक्षणं तथा दुर्लक्षणात्परब्रह्मण उपासावि-
षयीकृतमन्यद्विलक्षणम् । यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति प्रतिषेधात् । अव्यक्तं
व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरमि-
ति स्मृतेः । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । भक्त्या माम-
भिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनन्तरमित्यनुसारादुपासाकालेऽपि किञ्चिद्गुणविशिष्टस्य भानेऽप्यन-
न्तगुणविशिष्टस्य मोक्षहेतुमहाप्रसादहेतुज्ञानविषयतार्हस्य स्नेहपूर्वकानुधानरू-
पभक्तिं विनाऽयोगेन कर्तव्यैव भक्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ ॥ ३ । २ । ३८ ॥

भक्त्यर्थं हरेरेव सर्वसृष्टत्वमुच्यते । ईशः सर्वकर्ता न वेति चिन्तायाम् ।
न ब्रह्मण एव सृष्ट्यादिः । देशान्तरे कालान्तरेऽन्यतोऽपि राजादीनां
तथा दर्शनादिति प्राप्ते । हरेरेव सर्वदेशकालादौ सर्वकर्तृत्वं नान्यस्य ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति तस्यैव मायित्वश्रवणात् । एष
सर्व एष सर्वग एष ईश्वर इति श्रुतेः । विभाव्यतेऽन्तःकरणे पुरुषेष्वक्षयो महान् ।
सर्वस्मिन्सर्वभूतस्त्वं सर्वः सर्वस्वरूपधृक् । सर्वात्मकोऽसि सर्वेश सर्व-
भूतस्थितो यतः । सर्वात्मन्सर्वभूतेश सर्वसत्त्वसमुद्भव । सर्वभूतान्भवान्वेत्ति
सर्वसत्त्वमनोरथमिति वैष्णवोक्तेः । सर्वगतत्वमायास्वामित्वश्रवणात्सर्वदेशका-
लादिष्वनेनैव सृष्ट्यादिः प्रवर्तत इत्यर्थः । अव्यक्तं कारणं यत्त-
त्प्रधानमृषिसत्त्वैः । प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकमिति सर्व-
कारणत्वेन प्रकृतेः स्वामिनि सुतरां सर्वकारणत्वमिति भावः ॥ ३८ ॥

ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥ ३ । २ । ३९ ॥

अत्र भक्त्यर्थं हरेः कर्मफलदातृत्वमुच्यते । हरिः कर्मफलदाता
न वेति चिन्तायाम् । कर्मैव फलदातृ । नेशः । कर्मसापेक्षत्वात् ।
अकृतकर्मणः फलादर्शनाच्चेति प्राप्ते । अत एवेशात्फलमुपपत्तेः । न
कर्मणोऽचेतनत्वात् । तदपि कर्म तेनैवान्तःस्थेन कारितामिति स एव फल-
दाता ॥ ३९ ॥

नन्वीशस्य चेतनत्वेन फलदातृत्वे संशय एव न तु निश्चय इति शङ्कं निरस्यति—

ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ३ । २ । ४० ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । रातेर्दातुः परायणमिति श्रुतेः । दातुर्यजमानस्य रातिः फलप्रदमित्यर्थः ॥ ४० ॥

मतान्तरमाह—

ॐ धर्मं जैमिनिरत एव ॐ ॥ ३ । २ । ४१ ॥

यतः फलं तदेव कर्मशाद्भवति । एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति ॥ ४१ ॥

ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ३ । २ । ४२ ॥

कर्मणः फलदातृत्वं कारणत्वेनाप्युपपत्तेः । कर्मणोऽन्वयव्यतिरेकौ कारणत्वेनोपपन्नौ । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमिति श्रुतौ ब्रह्मणः फलदानक्रियाकर्तृत्वस्य कर्मणां कारणत्वस्य च व्यपदेशात्पूर्वं कर्तृरूपं ब्रह्मैवेति भगवान्बादरायणो मन्यते । न च जैमिनिमतविरोधः । सामान्यतः कारणत्वं जैमिनिमतं तच्चाभ्युपगतमित्यविरोधात् । अतः परमेश्वरस्यैव सर्वकर्मफलदातृत्वान्निरतिशयमाहिम्नि हरौ भक्तिः कर्तव्येति ॥ ४२ ॥

इति श्रीवेदान्ते सिद्धान्तमुक्तावल्यां वनमालिमिश्रविरचितायां

सारसंग्रहे ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ ३ । ३ । १ ॥

उपासनाऽस्मिन्पादे कथ्यते । उपासना हि जिज्ञासा । सा च भक्ति-साध्येति तदुत्तरं ज्ञानसाधनमिति ततः पूर्वमुच्यते । उपासना द्विविधा । सकलशास्त्रश्रवणमननादिरूपा ध्यानरूपा च । तत्राऽऽद्या या ध्याना-ङ्गत्वात्सैवास्मिन्नाधिकरणे विधीयते । समस्तशास्त्रश्रवणादिना निरस्तसंशय-विपर्यस्य ध्यानाधिकारित्वात्ततोऽस्ति संगतिः । आद्यसूत्रे श्रवणमनने इत्युक्तम् । तयोः सर्वशाखाविषयकत्वेऽस्य शास्त्रस्य सर्वोपादेयता न स्यादिति सर्वशाखाविषयकत्वं समर्थनीयम् । ब्रह्म किमेकैकेन सर्वशाखोक्तश्रवण-मननादिना ज्ञातव्यमुत स्वशाखोक्तनैवेति चिन्तायाम् । स्वशाखोक्तैव ज्ञेयम् । प्रतिशाखमुच्यमानार्थानां भेददर्शनात् । अन्यथैकप्रकारोक्तिः

स्यात् । अतः स्वशाखागतार्थ एव ज्ञेय इति सर्वश्रुतिनिर्णायकस्यास्य शास्त्रस्य सर्वोपादेयतेति प्राप्ते । सर्ववेदानामन्तो निर्णयस्तेन प्रत्ययो यस्य तत् । तथा च सर्वशाखानिर्णयजन्यज्ञानं ब्रह्मेति ध्यानार्थिना श्रवणादिना वेदान्निर्णय स्वशाखोपसंहारेणैवोपास्यम् । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरित्यन्तं पदं निर्णयार्थम् । आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधीनां सर्वपुरुषाविशेषणैव प्रवृत्तत्वात् ॥ १ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते-

ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥ ३ । ३ । २ ॥

क्वचिद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । क्वचिच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । अन्यत्र यः सर्वज्ञः सर्ववित् । श्रोतृमन्त्रादिरूपमन्यत्रापहतपाप्मत्वादिरूपमन्यत्रेति प्रतिशाखमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः सर्वाः शाखा इति चेन्न । एकस्यामपि शाखायामात्मेत्येवोपासीत, कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिभेददर्शनात् । यदि विभिन्नशाखागतभेदोक्त्या सर्वशाखोक्तं नैकेन ज्ञेयं तर्ह्येकशाखागतभेदोक्त्यैकशाखोक्तं सर्वप्रकारं नैकस्येति ज्ञेयं स्यादिति भावः ॥२॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ स्वाध्यायस्य हि तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥३॥३॥३॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति सर्वशाखा एकेनाध्येया इति सामान्यविधिः । अन्यथेयं शाखाऽनेनाध्येतव्येत्युक्तं स्यात् । हिशब्दाद्वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृतः । सर्ववेदोक्तमार्गेण कर्म कुर्वीत नित्यशः । आनन्दो हि फलं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः । सर्वकर्मकृतौ यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीकृत्पत् । इति समाचारे सर्वाधिकाराच्च ॥ ३ ॥

नन्वेवं मन्दानां ध्यानाद्यभावप्रसङ्ग इति शङ्क्यं निरस्यति—

ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ॥ ३ । ३ । ४ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छत्येवं सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । यथा प्रतिबन्धाभावे सर्वासामपां समुद्रोपगमनं तथा सर्वशाखोक्तप्रकारेण ब्रह्मध्याने शक्त्यपेक्षेति मन्दैर्यथाशक्ति गृहीतवदुक्तप्रकारेणैव ध्येयमिति भावः ॥ ४ ॥

युक्तिसमर्थितमर्थं श्रुतिस्मृतिभ्यामाह—

ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ३ । ३ । ५ ॥

सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिध्येदिति श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति स्मृतेः ॥ ५ ॥

ॐ उपसंहारोऽर्थाभिदाह्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ३ । ३ । ६ ॥

अत्र हरिज्ञानसाधनोपासनाय सार्वत्रिकगुणोपसंहारः समर्थ्यते । हरिः सर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्य ध्येयोऽन्यथा वेति चिन्तायाम् । ईशः सर्ववेदोक्त-प्रकारेण ध्येय एव, न तु सर्वगुणानुपसंहृत्य ध्येयः । अशक्यत्वात् । ज्ञानक्रमभावित्वाच्छक्यमिति प्राप्ते । सर्ववेदोक्तानामानन्दादिगुणानामपह-तपाप्मत्वादिदोषाभावानां चाभेदात् । व्यङ्गुलादिवद्भेदाभावादुपसंहारो युक्तः । अहरहः संध्योपासनविधिवदुपास्यः । एकः परतः परेण वेदैश्च सर्वैः सह चेतिहासैः । सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतेः । इत्यादेः सर्वगुणोपसंहारोपासनेऽपि विधेः सत्त्वात् । ये भवन्ति समानाः पूर्ण-त्वाद्यविरोधिनः । त एवोपसंहर्तव्या न तु सोऽरोदीदिति श्रुत्युक्ता रोदनादय इत्याह—
समाने चेति । अनेकशास्त्रोक्तानन्दादेः प्रत्येकं भेदाभावेनोपसंहारो युक्त इति भावः ॥ ६ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ॥ ३ । ३ । ७ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुत्योपसंहारस्यान्यथात्वमभावः प्रतीयत इति चेन्न । एते गुणा नोपास्या इति विशेषवचनासत्त्वात् । सर्वगुणैरेक एवेशिताऽसा-वुपासितव्यो नैव दोषैः कदाचिदिति विशेषवचनाच्च । अवधारणेनाऽऽत्मनो धर्मिणस्तुल्या धर्मिण एवानात्मानो व्यावर्तन्ते न तन्निष्ठा असाधारणधर्मा अपि । न हि राजैव दृष्ट इत्यादौ तदीयच्छत्रादयः श्मश्रुकेशादयो वा व्यावर्तन्ते ॥ ७ ॥

ननु सर्वोपसंहारोऽशक्यत्वादिति शङ्कामभ्युपगमान्निरस्यति—

ॐ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ॥ ३ । ३ । ८ ॥

परोवरीयो नैश्चानरादिप्रकरणभेदान्नैकस्य सर्वगुणोपासना । नन्वेकस्मि-न्नेव प्रकरणे सर्वगुणोक्तिसंभवेन प्रकरणभेदेऽपि सर्वगुणोपासनोपपत्तिरिति चेन्न । स एष परोवरीयानुद्गीथः, स एषोऽनन्त इत्यादिप्रकरणेषु परोवरीय-

स्वादेरेवोक्तेः । सर्वगुणानुक्तेश्च । यावता येनोपसंहारो येन प्रकारेण कर्तुं शक्यस्तावन्त एवोपसंहृत्योपास्या इति भावः ॥ ८ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ॥ ३ । ३ । ९ ॥

सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वेन तद्गुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्योपसंहारार्थ-
त्वात्कर्तव्य एव सः । सर्वविद्यानां ब्रह्मनामत्वं तु—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि
यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणं चतुर्भिर्मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति नार-
देनाऽऽत्मनः सर्वविद्यावेदित्वमुक्त्वा सोऽहं नामविदेव नाऽऽत्मविदितिं सर्वविद्यावे-
दित्रात्मनामविदेव तन्निर्णयाभावादित्युक्तत्वाद्गम्यत इति चेत्स्वी क्रियत एव
सर्वगुणोपसंहारः । शक्तौ सत्यां कर्तव्य एव सर्वगुणोपसंहार इति भावः ॥ ९ ॥

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ॥ ३ । ३ । १० ॥

अत्र ज्ञानसाधने गुणोपसंहारानुपसंहारयोः कर्तव्यता समर्थ्यते । गुणोपसंहारा-
नुपसंहारौ युज्येते न वेति चिन्तायाम् । एकस्य तूपसंहारानुपसंहारौ विरुद्धौ ।
अनेनोपसंहारोऽनेन नेति तु न नियामकमित्युक्तौ ताविति प्राप्ते । पुरुष-
योग्यताविशेषात्पुरुषभेदेन समञ्जसौ तौ । गुणैः सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा
परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव त्विति स्मृतेः ॥ १० ॥

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ ३ । ३ । ११ ॥

अत्र बहुगुणोपसंहारः समर्थ्यते । सर्वगुणोपसंहारः कर्तव्यो न वेति
चिन्तायाम् । अल्पगुणचिन्तकेभ्यो बहुगुणचिन्तकानां फलेऽति-
शयाभावान्न कर्तव्य एवेति प्राप्ते । अल्पगुणचिन्तकेभ्यो ब्रह्मादीनां
फलातिशयाद्युक्त एव बहुगुणोपसंहारः । न च फलातिशयानिर्णयः ।
सर्वगुणोपसंहारेण तेषां महत्त्वादेव तन्निर्णयात् । ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यहमिति स्मृतेः सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनाद् ब्रह्मादयोऽ-
ल्पगुणचिन्तकफलादन्यत्र फलभोक्तारो भवन्तीति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ ३ । ३ । १२ ॥

अत्रोपास्यगुणा निर्णयन्ते । उपास्यगुणाः संख्यादिना निर्दिष्टा न
वेति चिन्तायाम् । न पृथङ्निर्दिष्टाः सन्ति । के ते कियन्तश्चेत्यत्र
वक्तव्यापत्तेः । केषांचित्समुच्चयेऽन्येषामपि समुच्चयापत्त्या नियमासंभवात् ।
नोपास्या गुणा इति प्राप्ते । प्रधानस्य मोक्षस्यार्थं चत्वार आनन्दादय

उपास्याः । आनन्दो ज्ञानं सदात्मैत्युपास्या एव । सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिश्चितेति स्मृतेः । अयं भावः । स्वापेक्षितफलानुसारेण ब्रह्मोपास्यम् । अपेक्षितं मुमुक्षोरानन्दादिकमेव । सत्त्वं निर्दोषत्वम् । तच्च ज्ञानानन्दादौ च सर्वापेक्षितं फलम् । आत्मत्वं स्वामित्वं भगवत्प्राप्तिसाधनत्वादुपास्यमिति । यथाऋतुरेतास्मिन् लोके पुरुषस्तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेः ॥ १२ ॥

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ ॥ ३ । ३ । १३ ॥

अत्र ज्ञानसाधनोपासने प्रियशिरस्त्वादिसाधारण्यं निरस्यते । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिना श्रुताः प्रियशिरस्त्वाद्यः सर्वोपास्या न वेति चिन्तायाम् । उपास्या एव । तेषामानन्दविशेषत्वादिति प्राप्ते । फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावाच्च सर्वेषां प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनाप्राप्तिः । आनन्दत्वेनाऽऽनन्दस्य सर्वोपास्यत्वेऽपि न प्रियशिरस्त्वादिना सर्वोपास्यत्वम् । आनन्दादिश्रुतिसिद्धफलभेदसिद्धयर्थं गुणोपासनातारतम्यस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च ते ब्रह्मादिभिरेवोपास्यास्तेषामानन्दाधिक्यप्रसिद्धेरिति भावः ॥ १३ ॥

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ ३ । ३ । १४ ॥

अत्र देवानां बहुगुणोपसंहारः कथ्यते । चतुर्गुणाधिका गुणा देवादिभिरुपास्या न वेति चिन्तायाम् । नोपास्याः । विरिञ्चेतरसर्वेषां चतुर्गुणोपासनस्यैवावगमादिति प्राप्ते । चतुर्भ्यः सर्वेभ्यश्चेतरे मध्यमगुणा देवादिभिरुपास्याः । न तेषां फल उपासने च योग्यत्वानिर्णयः । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्य गुरोस्तदनुसारिगुणोपदेशोपपत्तेः । यो यो भावो देवानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सगुणानीश(शि)नुश्च । ब्रह्मादिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्येति श्रुतेः ॥ १४ ॥

ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ ३ । ३ । १५ ॥

पुनरप्युपसंहारानुपसंहारौ समर्थेते । तौ कर्तव्यौ न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यौ । तत्र विध्यभावात् । अनुपसंहारेऽपि मोक्षस्योक्तत्वात्तारतम्यस्यानपेक्षितत्वाच्चेति प्राप्ते । कर्तव्य एवोपसंहारः । सर्वविद्यानां तन्नामत्वेन गुणाभिधायकत्वात् । गुणानां ध्यानार्थत्वात् । अन्यप्रयोजनाभावाच्च । गुणाभिधानाम्मोक्षतारतम्यस्य श्रुतियुक्त्यादिसिद्धत्वात्कर्तव्य एव गुणोपसंहारः ॥ १५ ॥

उपसंहारं समर्थ्याधिकारिभेदेनानुपसंहारमाह-

ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ ३ । ३ । १६ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेति सावधाग्णात्मशब्दात्स्वामित्वातिरिक्तगुणानामनुपसं-
रोऽपि सिध्यति ॥ १६ ॥

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ ३ । ३ । १७ ॥

अत्र ज्ञानसाधनोपासन आनन्दादिनियमः समर्थ्यते । उक्तानन्दादयश्च-
त्वारः सर्वमुमुक्षुपास्या उताऽऽत्मत्वमेवेत्युभयथोक्तिः संदेहबीजम् । आत्म-
त्वमेव सर्वैरुपास्यम् । आत्मेत्येवेति श्रुतेरिति प्राप्ते । नाऽऽत्मपदेन गुणान्तरव्या-
वृत्तिः । तस्य स्वामित्वमात्रपरत्वाभावात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिवदेव ह्यात्मपदगृहीतिः । अत्र ह्येते सर्व एकीभव-
न्तीत्युत्तरात् । अत्र सातत्यगमने । गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति । आत्मा
ज्ञानरूपः । अत्यते गम्यते मुक्तैः प्राप्यत इत्यात्मा । सुखरूप इत्यर्थः ।
तथाऽऽत्मपदं ज्ञानादीनां वाचकमिति भावः ॥ १७ ॥

ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥ ३ । ३ । १८ ॥

आत्मपदोक्तगुणोपासनं सर्वैः कर्तव्यमित्यत्रोच्यमाना आत्मपदोक्तगुणाः
सर्वैरुपास्या न वेति चिन्तायाम् । नोपास्याः । आत्मव्याप्तेरिति तस्य सर्व-
गुणाभिधायकत्वादिति प्राप्ते । उपास्या आत्मपदोक्ता गुणाः । न ह्य-
स्मात्प्रति सर्वे गुणा आत्मपदेनोपास्यत्वेनोच्यन्ते । अवधारणानुपपत्तेः । किंत्वान-
न्दादय एव । सर्वे तु ब्रह्मादीन्प्रति । एवकारस्य तदन्ययोगव्यावृत्त्यर्थकत्वादि-
संभवात् । अयं भावः । आत्मपदेनानन्तगुणपूर्णोऽभिधीयते । तत्र येन यावन्त
उपसंहर्तुं शक्यास्तावन्त उपसंहर्तव्या इति ॥ १८ ॥

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ ३ । ३ । १९ ॥

अत्र लौकिकगुणोपसंहार उच्यते । गुणा लौकिका ध्येयाः । अलौकिका वेति
चिन्तायाम् । लौकिका एव ध्येयाः । अलौकिकानां ध्यानकालेऽनुपस्थितेरिति
प्राप्ते । अलौकिका एव ध्येयाः । तत्कार्यस्य मोक्षालौकिकत्वाख्यानात् । फला-
नुसारिध्यानस्यैव कर्तव्यत्वात् ॥ १९ ॥

ॐ समान एव चाभेदात् ॐ ॥ ३ । ३ । २० ॥

अत्रोपासनस्य सदृशफलदत्वमुच्यते । उपासनं स्वसदृशफलदं न वेति
चिन्तायाम् । न स्वसदृशफलदम् । ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनस्य तदभावान् ।

सालोक्येन गुणाधिक्येन च फलसाम्ययोः सत्त्वात् । न चोपासनं समं विषमं [वा] संभवति विरोधादिति प्राप्ते । स्वानुसारिफलदत्वमेवोपासनस्य । न चोक्तदोषः । ब्रह्माणीब्रह्मणोः फलवदुपासनस्यापि तादृशत्वात् । ब्रह्माऽप्युपासनस्य गुणसामान्यक्रियासामान्योपसंहारे ब्रह्मोपासनाभेदात्फलसाम्यम् । चकारात्काचिदभिव्यक्तत्रिविक्रमत्वाद्यनुपसंहारद्वैषम्यं च । न च तदुपसंहारोऽप्यस्तु । तस्या अयोग्यत्वात् ॥ २० ॥

ननु त्रिविक्रमादीनामनित्यत्वान्न ब्रह्मणो नित्यं तदुपसंहारो युक्त इति शङ्कां निरस्यति—

ॐ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥ ३ । ३ । २१ ॥

नित्यपरमात्मानि तादात्म्यसंबन्धाद्यथाऽऽनन्दादयो नित्यमुपास्या एवं त्रिविक्रमादयोऽपि ब्रह्मणोपास्यास्तदतिरिक्तान्प्रति हि त्रिविक्रमादयः कदाचि-
देवाभिव्यक्ताः । तं प्रति तु सदैवेति भावः ॥ २१ ॥

ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ ३ । ३ । २२ ॥

अत्राऽऽत्मपदोक्तगुणोपासनस्य सर्वैः कर्तव्यतोच्यते । आत्मपदोक्ता गुणाः सर्वैरुपास्या न वेति चिन्तायाम् । नोपास्याः । तत्पदस्य सर्वगुणाभिधायकत्वात्तेषां ब्रह्मातिरिक्तायोग्यत्वात् । न च यथाधिकारं सर्वान्प्रति सर्वे गुणा उच्यन्ते इति । एदं प्रत्येतावन्त एवोच्यन्ते इति नियामकाभावाद्-
नुपासनप्रसङ्ग इति प्राप्ते । न वाऽऽत्मपदेन सर्वगुणग्रहणं सर्वान्प्रति । अधिकारिविशेषात् । आत्मशब्देन यावन्तो गुणा येन ज्ञायन्ते तावन्त एव तेनोपास्या इति भावः ॥ २२ ॥

युक्तिसिद्धचर्थं श्रुत्याऽपि समर्थयति—

ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ३ । ३ । २३ ॥

सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेषां न चैवेति श्रुतेः ॥ २३ ॥

ॐ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ ३ । ३ । २४ ॥

अत्र सर्वेषां संभृत्यादिगुणोपासनं निवार्यते । द्यावापृथिवीं विभर्ति । एष हि सर्वेषु लोकेषु भातीत्याद्युक्तसंभृतिद्युव्याप्ती सर्वैरुपास्ये न वेति चिन्तायाम् । उपास्ये एव । मोक्षे स्वाधमभरणाप्रकाशव्याप्त्यादेः सर्वापेक्ष-
त्वादिति प्राप्ते । अतो योग्यताविशेषादेव संभृतिद्युव्याप्ती अपि देवादी-
नामेवोपसंहर्तव्ये । तेषामेव तत्र योग्यत्वात् । यच्च प्रकाशाद्यपेक्षितं

तत्तु भगवद्रूपप्रतीतिं विना भूतप्रकाशादिनैव लभ्यतेः सर्वैरुक्तानन्दादयश्चत्वारः
पूर्वोपास्या न संभृत्यादय इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥ ३ । ३ । २५ ॥

अत्र पुनरपि सर्वतो गुणोपसंहारः समर्थ्यते । सर्वविद्योक्तगुणोपसं-
हारः कर्तव्यो न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यः । बहुगुणोपासनयोग्यानां
बहुगुणाभिधायिकयैकविद्ययैवोपासनसंभवादिति प्राप्ते । कर्तव्य एव सर्वत
उपसंहारः । न च तावन्तो गुणा एव चोक्ताः । सर्वविद्योत्तमपुरुषसूक्तविद्याया-
मपि केषांचिद्गुणानामनाम्नानेन सर्वगुणान्मानं हि न काप्यस्ति ॥ २५ ॥

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ ३ । ३ । २६ ॥

अत्र भेदनादिगुणानां सर्वोपास्यत्वं निरस्यते । अग्ने त्वचं यातुधानस्य
भिन्धि । तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मन् । परो शृणीहि तमसा यातु-
धानेत्याद्युक्तभेदनादयः । सर्वोपास्या न वेति चिन्तायाम् । सर्वोपास्यास्ते ।
दुष्टजननिग्रहस्य सर्वापेक्षितत्वात् । आनतायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारय-
न्निति स्मृतेरिति प्राप्ते । न ते सर्वोपास्याः । पत्यादीनामुपासनस्य यत्फलं
ततो देवाद्युपासनफलस्य हिंसात्मकस्य भिन्नत्वात् । पत्यादीनां तत्रान-
धिकारात् ॥ २६ ॥

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगान-

वत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३ । ३ । २७ ॥

अत्रैशोपासनस्य मुक्तावप्यनिवृत्तिः समर्थ्यते । मुक्तेनोपासनं कर्तव्यं
न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यमेव । मुक्तं प्रत्युपासनविधेः प्रापणीयफलस्य
चाभावादिति प्राप्ते । न विधिनिबन्धनं मुक्तावुपासनं सर्वोपासनविधीनां
मोक्षवाक्यशेषत्वात् । किंतु स्वेच्छयैव तेषामुपासनम् । यथा नियतस्वाध्यायान-
न्तरं स्वेच्छया कदाचित्कुशाग्रहणस्तुत्युपगानं क्रियते न तु नियतस्वाध्या-
यकाल ६३ नियमेन तथाऽविद्याहृतमपि मुक्तैः स्वेच्छयोपासनमपि
क्रियते न तु विध्यधीनतया । ब्रह्मविदामिति परम् । ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विज्ञाने तदनन्तरमित्यादिनोपासनविधीनां मोक्षविधिशेषत्वोक्तेरिति
भावः । आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं
भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः । इति सुसुखं कर्तव्यमिति स्मृतेः । अव्य-
यसाध्यं निष्पाद्य स्वयमुपासनं न नश्यतीत्यर्थात् ॥ २७ ॥

ननूपासनाविधीनां मोक्षार्थत्वमनिष्टपरिहारार्थत्वं च किं न स्यादिति शङ्कं
निरस्यति—

ॐ सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॐ ॥ ३ । ३ । २८ ॥

मुक्तस्य स्वेच्छयैवोपासनं न त्वनिष्टहानाय । तीर्णा हि तदा
सर्वाञ्शोकान् हृदयस्य भवतीति ह्यन्ये पठन्ति । मुक्तानां कर्तव्याभावाच्च ॥ २८ ॥

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ॥ ३ । ३ । २९ ॥

अत्र मुक्तानां भगवत्कर्मणि नियमाभावः समर्थ्यते । मुक्ता उपासनव-
न्नियमेन कर्म कुर्वन्ति न वेति चिन्तायाम् । नियमेन कुर्वन्त्येव । कर्म-
णोऽपि भगवत्पूजारूपत्वात्तेषां सामर्थ्यसत्त्वाच्चेति प्राप्ते । स्वेच्छया कुर्वन्ति
न वा बन्धप्रत्यवाययोरभावेनोभयथाऽप्यविरोधात् ॥ २९ ॥

ननु प्रत्यवायाद्यभाव एव कुत इति शङ्कं निरस्यति—

ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथा हि विरोधः ॐ ॥ ३ । ३ । ३० ॥

उभयथा बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वं पुरुषार्थत्वम् । अन्यथा
मोक्षत्वमेव न स्यादिति ॥ ३० ॥

ननु विध्याद्यभावो न कर्माभावनिश्चायकः । ईशस्य विध्याद्यभावेऽपि
कर्मदर्शनेन व्यभिचारादिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ ॥ ३ । ३ । ३१ ॥

कदाचिन्मुक्ताः कर्म कुर्वन्ति न वेत्ययं प्रकार उपपन्नः । कर्मफ-
लस्य मोक्षस्य प्राप्तत्वात् । फलस्य स्वप्राप्त्यनन्तरं साधननियमनिवर्तकस्वरूप-
त्वात् । अतो मुक्तानां कर्मनियमाभावात्संसार उपासनाधिक्यं कर्तव्यमिति
सिद्धम् ॥ ३१ ॥

ॐ अनियमः सर्वाप्तमविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ॥ ३ । ३ । ३२ ॥

अत्र ज्ञानसाधनोपास्तमतामुत्पन्नज्ञानानां मोक्षनियमः समर्थ्यते ।
अन्यथा निःशङ्कं प्रवृत्तिर्न स्यात् । मोक्षो ज्ञानिभिर्नियमेन प्राप्यते न
वेति चिन्तायाम् । न नियमेन प्राप्यते । ज्ञानिनां केषांचिदयोग्यत्वात् ।
यथोपासकाः केषांचित्सर्वगुणोपसंहारायोग्यत्वमिति प्राप्ते । यथा केषांचित्सर्व-
गुणोपसंहारः केषांचिन्त्युपासनेऽनियमस्तथा प्राप्तज्ञानानां केषांचिन्मोक्षः
केषांचिन्नेति नियमो नास्ति । सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैरिति
सर्वगुणोपसंहारे केषांचिन्निषेधवत्प्रकृते तदभावात् । ब्रह्मविदामिति परम् । ब्रह्म-

विद्ब्रह्मेव भवति । यो वेद निहितं गुहायाम् । सोऽश्रुते सर्वान्कामान् सह
ब्रह्मणेत्यादिश्रुतेः । विप्रतिपन्ना ज्ञानिनो नियमेन मुक्तिभाजो ज्ञानित्वात्सं-
प्रतिपन्नवदित्याद्यनुमानाच्च ॥ ३२ ॥

ॐ यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणाम् ॐ ॥ ३ । ३ । ३३ ॥

अत्रोपासनाधिकारनियमः समर्थते । उपासनाधिकारनियमोऽस्ति न वेति
चिन्तार्याम् । नास्त्येव । मानाभावात् । मोक्षे तारतम्ये द्वेषादिप्रसङ्गादिति
प्राप्ते । अस्त्येवोपासने नियमः । मोक्षे तारतम्यानुरोधात् । न च तदेव
कृतः । मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्य ऋषीणामृषिभ्यो देवानां देवेभ्य
इन्द्रस्येन्द्रादुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मण एष ह्येवाऽऽनन्द इति श्रुतेः । न च
मुक्तौ द्वेषाद्यापात्तिः । सर्वेषां पूर्णत्वात् । यथा स्वल्पो महान्वा घटक-
रकादिर्यावत्स्वपरिमाणं जलैर्न पूरितः पूर्णं इति न जलान्तरापेक्षा
तथा मुक्तानां स्वोपासनानुसारेणाऽऽविर्भूतानन्देन यावत्स्वरूपं पूर्णत्वाद् द्वेष-
हेतुप्राकृतगुणानां सत्त्वादीनां लिङ्गशरीरादेश्च निवृत्तत्वाच्च द्वेषादिसंभवः ।
ततरूपैर्गुणहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा । विशन्ति विप्रप्रवरा सांख्या भागवतैः
सहेत्यंदिमोक्षधर्मोक्तेः ॥ ३३ ॥

उक्तमेवार्थं युक्त्यन्तरेण द्रढयति—

ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपवसद-

वत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३ । ३ । ३४ ॥

स्वरूपतः स्वभावतश्च न क्षरतीत्यक्षरः परमात्मा । तत्र धीर्येषां दोषा-
भावेन ब्रह्मसाम्यात्परस्परं तारतम्यासत्त्वाच्चाविरोधः । स्वोत्तमादावौपवसद-
वत्साच्छिष्यवन्न द्वेषादिः । अयं भावः । यथा कीटो भृङ्गभावनया
भृङ्गतां तारतम्येन प्राप्तः कीटसाधारणधर्मान्सर्वाच्चिःशेषं जहाति तथा
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय इत्याद्युक्तनिर्दुष्टासंसारिपरे
प्राप्तसाम्यमापन्नो जीवः संसारधर्मान्द्वेषादीन्यथापूर्वं गुरूपासनकालेऽहा-
सीत्तथा मुक्तौ निःशेषं जहाति । न हि द्वेषादियुक्तस्य मोक्षादावधि-
कारोऽस्तीति । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
साधर्म्यमागता इति साम्यमुक्तम् ॥ ३४ ॥

ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३ । ३ । ३५ ॥

.अत्रोपासकानां प्राणावधित्वं समर्थ्यते । अन्यथा ब्रह्मण एव सर्व-
गुणोपासनयोग्यता न स्यात् । छन्दोगोक्ताधिकारिणः प्राणावसाना न
वेति चिन्तायाम् । न भवन्ति प्राणावसानाः । नामादीनां स्वोत्तरत्वदर्शनेन
प्राणः स्वोत्तमाधिकारियुक्तोऽधिकारित्वान्नामादिवदिति प्राणेऽपि तथा साध-
नादिति न हिरण्यगर्भ एव सर्वगुणोपासक इति प्राप्ते । नामाधा-
राख्यप्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् । न प्राणाद्भूयः किञ्चिदुक्तम् । तथाऽपि
न पूर्ववत्स्वोत्तरत्वम् । प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान् । नहि प्राणाद्भूयानिति ।
उक्तेयदामननात् ॥ ३५ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३३।३६ ॥

भूतसमूहे नामादावेकस्मादेकोऽधिको दृष्ट इति तद्दृष्टान्तेनान्तरा विना
हरिं प्राणादप्यधिकं साध्यमिति चेन्न । प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयानिति
प्राणादुत्तमाभावस्योक्तत्वेन बाधात् ॥ ३६ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ ॥ ३ । ३ । ३७ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे सर्वोत्तमद्वयासंभवेन परेशभेदानुपपत्तिरिति चेन्न ।
श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः । सर्वेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च विष्णोरुत्तमत्वं छन्दो-
गश्रुतावुक्तमिति हरिव्यतिरिक्तादेव सर्वस्मात्प्राणस्योत्तमत्वमिति भावः ॥ ३७ ॥

ॐ व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॐ ॥ ३ । ३ । ३८ ॥

अत्रोपासनाधिकारिणः प्राणात्परेशस्योत्तमत्वमुच्यते । हरिः प्राणादु-
त्तमो न वेति प्राणस्य हिरण्यगर्भत्वाद्विप्रतिपत्तिः । न हरेः प्राणादुत्त-
मत्वम् । अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति प्रश्नप्रति-
वचनाभावात् । प्राणादुत्तमाभावान्न हरेरुपासनं सर्वैः कार्यमिति प्राप्ते ।
प्रश्नाद्यध्याहारेण—एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति सत्याख्य-
वस्तु वदतोऽप्यतिवादित्वमुच्यते । प्राणातिवादिनः सकाशात्सत्यातिवादो तुश-
ब्देन विशिष्यते । अन्योऽयमन्यः पूर्वोऽतिवादीतरवद्यथा वाग्वाव नाम्नो
भूयसीत्यादिविशेषणं प्रकरणभेदकं तथा तुशब्दोऽपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३ । ३ । ३९ ॥

अत्र प्राणादुत्तमत्वं विष्णोरेव समर्थ्यते । प्राणाद्धरिरेवोत्तमोऽन्योऽपि वेति चिन्तायाम् । न हरिरेव सत्यपदोक्तः प्राणादुत्तमः । कृतिसुखभूमाहंकारात्मनामप्युक्तत्वादिति प्राप्ते । सत्यादयोऽहंकारान्ताः सेशारूपा देवैव । सत्यं भगवो विजिज्ञास इति सत्याख्यस्य भगवतो गुणजिज्ञासायां तद्गुणत्वेन तद्विनाभूतज्ञानस्योक्तत्वात् । तथोत्तरत्रापि गुणजिज्ञासायां विना भूतसत्यादीनामुक्तत्वेन रक्तो घट इत्यादिवदभेदासिद्ध्या गुणिनो हरेरेव सर्वोत्तमत्वसिद्धेः ॥ ३९ ॥

ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽऽयतनादिभ्यः ॐ ॥ ३ । ३ । ४० ॥

अत्र हरिदर्शनसाधनोपासने श्रियोऽनधिकारः समर्थ्यते । अन्यथाऽधिका-
रिणां प्राणावसानत्वात्सिद्धिः । श्रिरधिकारिण्यस्ति न वेति चिन्तायाम् । भवत्येव । साधुत्वे । सति संसारित्वात् । न च तस्या न संसारित्वम् । सीतारुक्मिण्यादजन्मादिदर्शनादिति प्राप्ते । स्वेच्छातो मूलस्वरूपादायतनादितरत्रावतारं करोतीति तस्याः संसारित्वाभावान्नाधिकारः । ईशेच्छानुसारेण स्वेच्छयाऽवतारान् करोत्यतो जन्मादिकं न संसारहेतुरिति भावः । कुत एतत् । नमस्ये सर्वलोकानां जननीमब्जसंभवाम् । श्रियमुच्चिद्रूपव्याक्षीं कृष्णवक्षःस्थलस्थिताम् । त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनी । संध्या रात्रिः प्रभा भूतिः श्रद्धा मेधा सरस्वती । यत्र विद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च त्वं देवि विमुक्तिफलदायिनी । आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च । सौम्या-
सौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि पूरितमिति वैष्णवोक्तेः । यथा द्वा सुपर्णेत्यादौ बद्धमोचकत्वाभिप्रायेण द्वावेवोच्येते न तु जडाभावात्तथा विवक्षयैव नामादीनाभीशस्य वोक्तिः प्रकृतेरनुक्तिर्न तु प्रकृतेरभावात् ॥ ४० ॥

नन्वेवं—यदर्चितं ब्रह्मशिवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिश्च सात्वैरित्यादिमानसिद्धोपासनं तु तस्याः कथमिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ ३ । ३ । ४१ ॥

अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेव तस्या उपास्तेरलोपः । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमिस्थंभूतगुणो हरिरित्याद्यनुसारादहेतुकभक्त्युपासनयोः संभवात् ॥ ४१ ॥

ननु तस्या नित्यमुक्तेर्मानाभाव इति शङ्कं निरस्यति—

ॐ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॐ ॥ ३ । ३ । ४२ ॥

का त्वन्या त्वामृते देवि सर्वयन्तृ(न्त्र)मयं वपुः । अध्यास्ति देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः । प्रकृतिः पुरुषश्चैव विद्धयनादी उभावपीति हरावनादिसंबन्धवचनात्तस्या नित्यमुक्तत्वम् । तस्या मुक्तिप्रतिपादकमानाभावाच्च ॥ ४२ ॥

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्याद्यप्रतिबन्धः

फलम् ॐ ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

अत्र समस्तोपासनस्य कर्तव्यता समर्थते । श्रवणमननध्यानादिरूपं समस्तोपासनं कर्तव्यं न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यं समस्तं किंतु व्यस्तमेव । दर्शनार्थं हि तत् । तच्च श्रवणादिनैव किं ध्यानादिति प्राप्ते । कर्तव्यमेव समस्तोपासनम् । श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदर्शनाभावादिति सामान्यतस्तत्त्वज्ञानं हि श्रवणफलम् । अथमेव वेदार्थं इति निर्धारणं मननफलम् । तदुभयं च ब्रह्मापरोक्षदृष्टेः पृथगेवातो ध्यानमपि तदपरोक्षार्थं कर्तव्यमिति भावः । ननु ध्यानादेव दर्शनसंभवे श्रवणादिः किमर्थमिति चेद्दर्शनस्याज्ञानसंशयविपर्ययाः प्रतिबन्धकाः । तत्र श्रवणं ज्ञानमुत्पादयदज्ञानं निवर्तयति । मननं च वेदार्थनिर्णयं कुर्वत्संशयविपर्ययौ निवर्तयति । अतः प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन समस्तोपासनं कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

अत्रोपासनेतिकर्तव्यतोच्यते । श्रवणादि यथाकथंचिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनं गुरुप्रसादपूर्वकं वेति यथाकथंचिदनुष्ठितं साधनम् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इतिश्रवणादिमात्रश्रवणादिति प्राप्ते । न श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिः । यथा हि प्रसन्नेन गुरुणा ब्रह्मज्ञानं दत्तं तथैव भवति । आचार्यवान्पुरुषो वेदेत्युक्तम् । यद्यपि विधौ श्रवणादिमात्रमुक्तं तथाऽपि—यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचिदित्याद्यनुसारेण गुरुप्रसादादिरितिकर्तव्यतात्वेन गृह्यते ॥ ४४ ॥

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ ३ । ३ । ४५ ॥

अत्र गुरुप्रसादरूपेतिकर्तव्यताया बलीयस्त्वमुच्यते । गुरुप्रसादो बलीयाञ्छिष्यप्रयत्नो वेति चिन्तायाम् । शिष्यप्रयत्नः श्रवणादिरेव बलीयान् । तस्यैतिकर्तव्यतात्वात् । न गुरुप्रसादः । तस्यानित्यकर्तव्यतात्वादिति प्राप्ते । ऋषादिभ्यो ब्रह्मविद्यां श्रुतवताऽपि सत्यकामेन भगवंस्त्वं मे कामं ब्रूयाः ।

श्रुतं खेवमेव भगवद्दृशेभ्यः । आचार्याद्धयेव विद्या विदिता साध्विष्टं प्राप-
यतीति गुरुः -प्रार्थ्यते । श्रवणादिमात्रस्य बलवत्त्वे तदयुक्तं स्यात् । तथो-
पकोमलेनाग्निभ्यः श्रुतविद्येनापि गुरुरर्थ्यते । गुरुणा च सत्यकामेन तं
प्रत्युच्यत इत्यादिलिङ्मभूयस्त्वादस्य प्राबल्यम् ॥ ४५ ॥

ननु तर्हि किं श्रवणादिनेति चेच्छ्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना तदप्युक्तम्—
ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ॐ ॥ ३ । ३ । ४६ ॥

अत्रोपासनेतिकर्तव्यता विचार्यते । पूर्वप्राप्त एव गुरुस्तं विहायान्योऽपि वेति
चिन्तायाम् । पूर्वप्राप्त एव । गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं ब्रजेदिति प्राप्ते ।
पूर्वापेक्षयाऽधिकः समो वा स्वयमेव समग्रानुग्रहकर्ता चेदन्यस्तर्ह्याश्रवणाय एव ।
समग्रानुग्रहकर्तोत्तमः । पूर्वानुज्ञां विनाऽपि ग्राह्यः । समग्रानुग्रहाकर्तो-
त्तमोऽपि त्याज्यः । समस्य च समग्रानुग्रहकर्तुः स्वीकारे विकल्पः ।
पूर्वानुज्ञां विनाऽपि ग्राह्यः स्वीकारो न वेति । यथा श्रीशुकस्य
श्रीव्यासानुज्ञया जनकादपि ब्रह्मविद्योपादानम् । उक्तं च भगवता स्व-
शिष्यार्जुनं प्रति—उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति ।
श्रुतस्य दाढर्चाय पूर्वानुज्ञया गुर्वन्तरोपादानं पूर्वस्मादेव दाढर्चे तदनुज्ञा-
नमेव च नोपादेयमिति भावः । दोषश्चाधमस्वीकारविषयो निरर्थकस्वीका-
रविषयश्च । कुत एतत् । प्रकरणात् । समग्रानुग्रहकारणात् । विकल्पे
दृष्टान्तः क्रियामानसवत् । क्रियासहितं मानसं मानसध्यानादिक्रिया प्राणा-
यामादिरूपा । यथा समानगुणावयवविग्रहादिध्याने विकल्पस्तद्वत् । गुण
औदार्यगाम्भीर्यादिः । अवयवो भुजादिः । विग्रहो रामकृष्णादिः । सम-
ग्रध्यानासामर्थ्ये विकल्पः । सामर्थ्ये तु प्रत्येकावयवादिध्यानं त्यक्त्वा समग्रं
चिन्तयेदिति भावः । तदुक्तं भगवता—तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धार-
येत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयन्मुखम् । तत्र लब्धपदं
चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि
चिन्तयेदिति । लब्धपदं स्थिरीभूतं व्योम्नि व्यापके सर्वगुणादिविशिष्टे ।
तच्च प्रत्येकचिन्तनं पूर्वचिन्तितं प्रत्येकं न चिन्तयेत् । किंतु युगपत्समग्रं
चिन्तयेदिति भावः ॥ ४६ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ ३ । ३ । ४७ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन-
स्तत्त्वदर्शिन इति गुर्वन्तराभ्युपगमे निदेशात् ॥ ४७ ॥

ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

अत्रोपासनमेव समर्थ्यते । तत्कर्तव्यं न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यम् ।
व्यर्थत्वात् । न च ज्ञानमेव प्रयोजनम् । ज्ञानस्यापि व्यर्थत्वात् । न
च मोक्षः प्रयोजनम् । तरति शोकमात्माविदित्यादिना ज्ञानस्येव कर्मणैव हि
संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति कर्मणोऽपि मोक्षहेतुत्वश्रवणेन संदेहादिति
प्राप्ते । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति व्युत्क्रमेण
विदित्वैवेति निर्धारणात् । विद्यैव मोक्षे हेतुः । न चैवकारव्युत्क्रमे किं मानम् ।
नान्य इत्युत्तरानुवाद एव ॥ ४८ ॥

ननु विद्या श्रवणादेवास्तु किमुपासनेनेति शङ्कां निरस्यति—

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

न केवलं विद्यैव मोक्षो येन ध्यानाभाव आपद्येत । किंतु दृष्ट-
चैव तं मुच्यत इति भगवदपरोक्षज्ञानात् । तच्च ध्यानादेव ॥ ४९ ॥

ॐ श्रुत्यादिवर्लीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥ ३ । ३ । ५० ॥

उपासनासाध्यज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुच्यते । मोक्षो ज्ञानसाध्यो न वेति
चिन्तायाम् । न ज्ञानसाध्यः । कर्मणैव हीति स्मृतेः । न च श्रुतिर्बली-
यसी । एतत्स्मृतेर्भगवद्वाक्यत्वादिति प्राप्ते । ज्ञानादेव मोक्षः । साधार-
णश्रुतेर्बलीयस्त्वात् । इन्द्रोऽश्वमेधाञ्छतमिष्टृत्रोऽपि राजा ब्रह्माणमीड्यं समुवाच
प्रसन्नः । न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः पश्येत्सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहीति
लिङ्गाच्च । नास्त्यकृतः कृतेनेत्युपपत्तेः । कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च
विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन इति स्मृतेः । अतः
कर्मणैवेत्यत्रैवकारो योगव्यवच्छेदपरः ॥ ५० ॥

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

अत्रोपासनस्य भक्तिपूर्वकत्वमुच्यते । ज्ञानं भक्तिसापेक्षं न वेति चिन्तायाम् ।
न ज्ञानं भक्तिसापेक्षम् । उपासनादेव तत्सिद्धेः । न चोपासनं भक्तिं विने-
ति वाच्यम् । द्वेषादिनाऽपि ध्यानसंभवादिति प्राप्ते । केवलं श्रवणादिना
प्रबलेनापि भगवद्दर्शनं किंतु श्रीहरिगुरुभक्तिशमादिभ्यः । भक्तिं विना
गुरुप्रसादाद्यसिद्धेः । द्वेषाहितध्यानस्यानर्थहेतुताया—पामात्मपरदेहेषु प्रद्विष-

न्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्र-
मशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमित्यादिस्मृत्यादिसिद्धत्वात् ।
अनुबन्धस्तु भक्तिः स्याद्बन्धः स्नेह उदाहृत इत्यभिधानात् ॥ ५१ ॥

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥ ३ । ३ । ५२ ॥

अत्रोपासनजन्यज्ञाने विशेषः समर्थ्यते । तज्ज्ञानं सर्वेषामेकाकारेणोता-
नेकाकारमिति चिन्तायाम् । दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति सर्वेषामविशेषेण मोक्ष-
श्रवणान्न विशेष इति प्राप्ते । अधिकाराणां नानाविधोपासनमिव तत्सा-
ध्यज्ञानमपि नानाविधम् । प्रज्ञान्तरं प्रज्ञाविशेषः । अविच्छिन्नपरोक्षज्ञानसंत-
तिर्हि ध्यानम् । दृष्टि रपरोक्षज्ञानम् । अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयः सर्वदृष्टय इति । देवा
वाव सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरमाब्रह्मणोऽन्येषु यथायोगं यथा ह्याचार्या आच-
क्षत इति श्रुतौ दृष्टिभेद उक्तः ॥ ५२ ॥

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः

ॐ ॥ ३ । ३ । ५३ ॥

अत्रोपासनसाध्यज्ञानस्य मोक्षसाधनतोच्यते । यत्किञ्चिद्भगवज्ज्ञानं मोक्ष-
कमुत स्वबिम्बभूतस्य नियन्तृत्वाद्यनन्तगुणविशिष्टत्वेन ज्ञानमिति चिन्तायाम् ।
रूपाणां साम्यात्सामान्यतो यत्किञ्चिद्रूपज्ञाने हेतुरिति प्राप्ते । न सामान्य-
ज्ञानान्मोक्षः । युद्धादौ दैत्यानामपि तत्सत्त्वात् । मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चि-
द्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । भक्त्या
मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनन्तरमिति विशेषज्ञानस्यैवमेवमुक्तम् । मोक्षे मृत्युविशेष एव हेतुर्न मृत्यु-
सामान्यम् । हि प्रसिद्धम् । तथा ज्ञानविशेषो हेतुर्न सामान्यम् । सामान्यज्ञा-
नाल्लोकप्राप्तिरेव । न च तावन्मात्रमेव मोक्षः । परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्याद्यनुरोधादाविर्भूतस्वरूपतया
भगवत्प्राप्तिरेव हि मोक्षः । स्वबिम्बपदेन हृदयपुण्डरीकस्थमङ्गुष्ठमात्रं भव-
वद्रूपमुच्यते । मनुष्यत्वयोग्यानां तदपरोक्षादेव शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वा-
दिति । तथोक्तम् । देवादीनां तु व्यापकत्वादिज्ञानान्मोक्षः । परेण नाकं
निहितं गुहायां विभ्राजते तद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ।
दहं विपापं परवेश्मभूतं हृत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं गगनं
विशोकस्तस्मिन्त्यदन्तस्तदुपासितव्यमिति तैत्तिरीयोक्तेः ॥ ५३ ॥

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वाच्चनुबन्धः

ॐ ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

अत्र कृपासाहितैव भक्तिज्ञानसाधनमित्युच्यते । ज्ञानं भक्तेः सामर्थ्य-
नोत् परमात्मन इति चिन्तायाम् । भक्त्यैव भवति । हरिप्रसादेन भक्तेरेवैतदिति
श्रुतौ भक्तेरेव स्वातन्त्र्यमिति प्राप्ते । न भक्तेः स्वातन्त्र्यम् । परेण परमात्मना
भक्त्याऽपरोक्षतां गतेन मोक्षः । भक्तिप्राधान्यबोधकशब्दस्य ताद्विध्यं तथा-
बोधकत्वं भूयस्त्वाद्भक्त्यैव प्रसादितो हरिर्भोचकः । सेवानुबन्धः प्रसादो
मुख्यसाधनम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । तेषामहं
समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादिति स्वस्थैव भगवता भोचकत्वोक्तेः । अतो
भगवद्दर्शनस्य पुरुषशक्तिसाध्यत्वाभावात्तस्याव्यक्तसिद्धिः ॥ ५४ ॥

ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॐ ॥ ३ । ३ । ५५ ॥

अत्रोपासनस्य योग्यतापेक्षा समर्थ्यते । अन्यथोपासाव्यवस्था स्यात् ।
उपासनं योग्यतापेक्षं न वेति चिन्तायाम् । न तदपेक्षा योग्यता । स्याच्चे-
दनाद्या स्यात् । न सा युक्ता । इन्द्रादिजिवांशानां योग्यताया अनादित्वा-
संभवात् । अंशांशिनोः कुतो भेदः । आत्मनः कर्मणा निर्मिते शरी-
रेऽशस्य वर्तमानत्वात् । भेदे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ५५ ॥

ननु ज्ञानादिभेदेनांशांशिनोर्भेद एवातो नांशस्योत्पत्तिमतो योग्यता युक्ते-
त्याशङ्क्यं निरस्यति—

ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॐ ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

अंशिकर्मनिर्मितशरीरावयवेषु भावो यः संबन्धः । तत्कारितो व्यति-
रेको भेदो न तु हस्तपादसुखदुःखानुभवयोरिवांशांशिनोर्भेदः । अंशगतं
ज्ञानादिरंशिनाऽनुसंधीयते । अंशिगतस्य सर्वस्य ज्ञानादेरनुसंधानं तु देहासंब-
न्धान्नांशेषु प्रत्येकं भवति । मुक्तानां तु भवत्येवातोऽस्त्येवोपासनादावना-
दियोग्यतापेक्षेति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ ॥ ३ । ३ । ५७ ॥

अत्र ब्रह्मोपासनस्य योग्याङ्गदेवतोपासनयुक्तत्वेन कर्तव्यत्वं समर्थ्यते ।
उपासनमन्यदेवतोपासनयुक्तं कर्तव्यं केवलं वेति चिन्तायाम् । केवलमेव कर्तव्यम् ।
तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेति श्रुतेरन्यस्योपास्यत्वे हरेः
सर्वोत्तमत्वं न सिध्येदिति प्राप्ते । भगवतो यद्यदङ्गाद्या या देवतो-

त्पन्ना सा तस्मिन्नाङ्गेऽवबद्धा स्थितोपास्या । न च श्रुतिविरोधः । श्रुतेः स्वतन्त्रोपासननिषेधपरत्वात् । ननु चक्षुःस्थसूर्यादिगुणानां भुजस्थशक्रादावुपसंहारे सूर्येन्द्रादिदेवतानां परस्परं तारतम्यं न स्यात् । सिद्धान्त उपसिनाया आरोपत्वाभावादिति चेन्न । शाखासु हि प्रतिवेदम् । हि यतः शाखासु प्रतिवेदं ये धर्मा यस्यां देवतायां विहितास्तद्विशिष्टा सैव ब्रह्माङ्गे स्थितोपास्या । नाग्यस्याम् । उक्तैर्विशिष्टान्येति तारतम्यसिद्धेः ॥ ५७ ॥

अनुपसंहारमुक्तवोपसंहारमप्याह-

ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

यथाऽग्न्याद्यधमदेवतामन्त्रविद्यादिकं ब्रह्माद्युत्तमदेवताविषयत्वेनाधीयतेऽध्येतृभिस्तदियगुणानामुत्तमेषूपसंहारे न विरोधः । उत्तमानां तद्गुणित्वाम् ॥ ५८ ॥

ॐ भूमनः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ॥ ३ । ३ । ५९ ॥

अत्र भूमगुणोपासनस्य सर्वसाधारण्यमुच्यते । भूमगुणः सर्वैरुपास्यो न वेति चिन्तायाम् । नोपास्यः । गुणो हि यस्यापेक्षितः स एव तेनोपास्यः । आनन्दादिकमेव सर्वेषामपेक्षितम् । न निरतिशयाख्यं भूमत्वमिति प्राप्ते । उपास्य एव सः । सर्वगुणेषु तस्य ज्यायस्त्वात् । यथा दीक्षाप्राप(य)णीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्य ऋतोः सर्वयागेष्वनुवर्तनाज्ज्यायस्त्वम् । ततश्च सर्वैः कर्तव्यत्वम् । तथा भूमत्वस्य सर्वगुणानुगतत्वात्तस्यैव सर्वगुणोपासनादिष्टसिद्धेः । सुखादीनां भूमत्वापरपर्यायपूर्णत्वेनैव प्राप्यत्वादुपास्यत्वाच्च ॥ ५९ ॥

भूमैव सुखं नाल्पे सुखमस्तीति ह्यानन्दादेर्भूमत्वाविनाभावं दर्शयति-

ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ॥ ३ । ३ । ६० ॥

अत्राधिकारिणां विशेषः समर्थते । भूमोपासनं तारतम्येनैकप्रकारेणैव वेति चिन्तायाम् । सर्वेषामविशेषेणैव भूमत्वं प्रतीयते । न हि केषांचित्पूर्णानन्दः केषांचित्किंचिदानन्दः प्रतीयत इत्युक्तम् । उपासनस्य मिथ्यात्वापत्तेरिति प्राप्ते । भूमोपासनं नानाप्रकारेण भवति । शब्दादिभेदात् । शब्दानुमानादीनामधिकार(रि)भेदादनेकधैकैकार्थप्रतीतिजनकत्वादिति भावः । तथा च फलतारम्यमप्युपपद्यते ॥ ६० ॥

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ ३ । ३ । ६१ ॥

बिम्बातिरिक्तनृसिंहाद्युपानस्याकर्तव्यता निरस्यते । अन्यथा तापनीयादिवैय-

धर्यापात्तिः । स्वबिम्बातिरिक्तोपासनं कर्तव्यं न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्य-
मेव । मुमुक्षुणां स्वबिम्बोपासनस्यैव विहितत्वात् । अत्रामुमुक्षुणामनाधि-
कारित्वादिति प्राप्ते । स्वबिम्बातिरिक्तोपासने विकल्प एव न त्वकर्तव्य-
तैव । तस्य मोक्षार्थोपासनानन्तर्भावित्वेन दुरितादिनिवृत्तिलक्षणमोक्षोर्षयोगित्वेन
चोक्तदोषाभावात् । विकल्पश्च यस्य विशिष्टफलेच्छांऽस्ति तेन कर्तव्यं यस्य
नास्ति स्वयोग्योपासनेनैव दुरितादिनिवृत्तस्तेन कर्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ

॥ ३ । ३ । ६२ ॥

अत्र ज्ञानसाधनोपासनस्यवाऽऽवश्यकत्वमुच्यते । काम्योपासनस्याप्यावश्य-
कत्वे प्रथमपादानुपपत्तिः । कामोपासनं कर्तव्यं न वेति चिन्तायाम् । कर्तव्य-
मेव । तत्साध्यार्थादेरपि ज्ञानोपयोगित्वात् । अन्यथा तत्प्रतिपादकवेदस्य कैमधर्या-
त्तोरिति प्राप्ते । तत्रापि विकल्प एव न तु नियमः । स्वकामानुसारेणा-
मुमुक्षुभिः काम्या गुणा उपसंहृत्योपास्या न तु मुमुक्षुभिः । तेषां कामा-
ख्यस्य हेतोरभावात् ॥ ६२ ॥

ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ ३ । ३ । ६३ ॥

अत्राङ्गदेवतोपासनस्य कर्तव्यत्वं समर्थते । भगवदङ्गाश्रितत्वेन तदु-
पासनं मुमुक्षुणा कर्तव्यं न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यम् । तर्किं सर्वैः
कर्तव्यं देवैरेव वा । नाऽऽद्यः । तादृशोपासनाजन्योत्कृष्टफलं देवानामेव-
त्युक्तिव्याघातात् । न द्वितीयः । ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र इत्यादि-
तत्प्रकरणेषु देवानामेव तदित्यनुक्तेरित्यधिकार्यभावान्नोपासनमिति प्राप्ते ।
सूर्यादिदेवानां चक्षोः सूर्योऽजायतेत्यादिना यथा भगवदङ्गाश्रयत्वमुक्तं तथो-
पासनं कार्यमेव । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यार्पितेः ॥ ६३ ॥

यत्र जन्म तत्रैव तेषां स्थितिः । श्रुत्याऽपि तथोपासनं विहितमि-
त्याह—

ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

यास्मिन्यस्मिन्यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैवेति
श्रुतेः ॥ ६४ ॥

ननु निरधिकारिकत्वाव्यर्थमुपासनमिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ समाहारात् ॐ ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

देवानामेव तथोपसंहारसंभवात्तेषां तत्राधिकारः । तथोपासनस्य परम-
स्थानप्राप्तिः फलं तच्च देवानामेवेति ॥ ६५ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ३ । ३ । ६६ ॥

साधारण्यात्सर्वगुणः परस्य समाहार्याः । तत्त्वदृशो मुमुक्षोरिति श्रुतेः ।
सूर्याद्याश्रयचक्षुष्ट्वादीनां भगवन्निष्ठानां सर्वसाधारण्यात्सर्वोपास्यत्वमिति भावः
॥ ६६ ॥

ॐ न वा तत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ३ । ३ । ६७ ॥

अत्रापि देवतोपासनं समर्थ्यते । भगवदङ्गश्रयत्वेन देवतोपासनं कर्तव्यं
न वेति चिन्तायाम् । न कर्तव्यमेव । तथोपासनस्य सर्वशाखास्वनुक्तत्वात् ।
तथोपासनस्य कर्तव्ये तु ज्योतिष्टोमादिवदुक्तिः स्यादिति प्राप्ते । सर्वशा-
खासु तथोपासनस्याश्रवणादकर्तव्यत्वं भवत्येव । सर्वैः कर्तव्यतानभ्युपग-
मात् । न केनाप्यकर्तव्यता क्वचिदुक्ता । अतः क्वचिदुक्तत्वात्सर्वत्रानुक्त-
त्वाद्देवैरेव तदुपासनं कर्तव्यं नान्यैरिति सिद्धो व्यवस्थितविकल्पः ॥६७॥

अत्र श्रुतिं चाऽऽह—

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३ । ३ । ६८ ॥

सत्यो ज्ञानपरानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किं-
चित्समुपासीत धीरः । सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासत इति श्रुतेः ॥ ६८ ॥

इति श्रीवेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां वनमालिविरचितायां सारसं-
ग्रहे ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

ज्ञानसामर्थ्यमास्मिन्पादे कथ्यते ।

ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥ ३।४।१ ॥

अत्र ब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य सर्वपुरुषार्थसाधनमिहोच्यते । उपासनजन्य-
ज्ञानं मोक्षसाधनं पुरुषार्थान्तरस्यापि वेति चिन्तायाम् । मोक्षस्यैव । ज्ञानिनामि-
तरफलेष्विच्छाभावात् । परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ।
प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्ट इति मानात् ।
इच्छाभावेऽपि प्राप्तौ पुरुषार्थत्वं न स्यादिति प्राप्ते । यावच्छुभं पुंभिः

स्थर्यते ज्ञानिभिस्तावज्ज्ञानादेव भवति । यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामा-
स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भक्तिकामः । नास्य भूत्यै देवा ईशत इत्यादिशब्दा-
दिति बादरायणो मन्यते । संविभान्च्छति जयते प्राप्नोति । तेषामि-
च्छाभावश्रुत्यादेर्ज्ञानिनां प्रायेणान्येच्छाभावपरत्वात् । यस्य सौभरिकर्दमा-
दीनामिवेच्छा स्यात्तस्य ज्ञानादेव सर्वं संपद्यत इति भावः ॥ १ ॥

मतान्तरमाह—

ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादां यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॐ ॥३।४।२॥

अस्तु मोक्षसाधनं [ज्ञानं] स्वर्गासाधनं तु कर्मैव । न च यं यं लोक-
मिति पुरुषार्थसाधनत्ववादविरोधः । शेषत्वात्पुरुषार्थसाधनत्ववादोपपत्तेः ।
तथा च कर्मैव मुख्यं स्वर्गादिहेतुः । स्वर्गसाधनदोषे धनादौ स्वर्गसाधनत्व-
दर्शनात् । तथाऽत्रोपपत्तेरिति जैमिनिर्मन्यते ॥ २ ॥

ननु ज्ञानमेव साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनं किं न स्यादिति शङ्कान्
निरस्यति—

ॐ आचारदर्शनात् ॐ ॥ ३ । ४ । ३ ॥

ज्ञानिनां देवानां यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति कर्मानुष्ठानदर्शना-
ज्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वे तदयुक्तं स्यात् ॥ ३ ॥

ननु ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं कुतोऽत आह—

ॐ तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ३ । ४ । ४ ॥

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः ।
स्वयोग्यतया वीर्यवत्तरमधिकफलसाधनम् ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानकर्मणोः समत्वमस्तु । द्वयोः प्राधान्यश्रुतेरिति शङ्कान् निरस्यति—

ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ॥ ३ । ४ । ५ ॥

कर्मैव दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः । भोगांस्तदीयांश्च
यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं फलमिति श्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानिनामुन्मत्तवल्लीलथैव कर्म न तु फलायेति शङ्कान् निरस्यति—

ॐ तद्वृत्तो विधानात् ॐ ॥ ३ । ४ । ६ ॥

ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततामिति श्रुत्या, यज्ञ-
दान--तपः--कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि

मनीषिणामित्यादिस्मृत्या च ज्ञानिनां कर्मविधानाद्विहितस्य फलावश्यंभावात् ।
फलं परमानन्दाविर्भावाधिक्यरूपम् ॥ ६ ॥

अकरणे प्रत्यवायमप्याह-

ॐ नियमाच्च ॐ ॥ ३ । ४ । ७ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति
न कर्म लिप्यते नर इति श्रुतेः । एवं कर्मकरणत्वेऽपि कर्म न लिप्यते ।
इतोऽन्यथाकरणे नरे त्वयि ज्ञानिन्यपि पापकर्म [न] लिप्यत इत्यर्थः ॥७॥

ननु शुक्रजडभरतादीनां कर्म न दृश्यत इति चेत् । मानसक्रिया-
यास्तेषामपि संभवात् । एवं जैमिनिमतेनाऽऽशङ्किते स्वमतं समर्थयति-

ॐ अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३ । ४ । ८ ॥

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति ज्ञानिनामाचारवैयर्थ्यं विध्याद्यनुपपत्तिश्चेति वाच्यम् ।
ज्ञानादेव जायमाने पुरुषार्थे कर्मणोऽतिशयाधायकत्वेन ज्ञानशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नन्वस्तु ज्ञानस्य पुरुषार्थहेतुत्वं, कर्मणस्तु तच्छेषत्वं, शेषत्वं च ज्ञानफलेऽति-
शयाधायकत्वेन, किंतु ज्ञानेऽतिशयाधायकत्वेन किं न स्यादिति शङ्कां
निरस्यति-

ॐ तुल्यं तु दर्शनम् ॐ ॥ ३ । ४ । ९ ॥

राजसूयादेः कृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् । न च जैमिनि-
मतविरोधः । जैमिन्यादीनां भगवन्मतस्यैकदेशमादाय प्रवृत्तेः । अतो
ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसाधनत्वादत्यन्तापेक्षितं तदिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ॐ असार्वत्रिकी ॐ ॥ ३ । ४ । १० ॥

अत्र ज्ञाने सर्वेषामधिकाराभाव उच्यते । सर्वेषामधिकारोऽस्ति न वेति
चिन्तायामस्त्येव । फलार्थी समर्थो विद्वान्साधनेऽधिक्रियतेऽस्त्येव ज्ञानफले
निर्दुःखानन्दात्मके मोक्षे सर्वेषामर्थितेति ज्ञाने सर्वेषामधिकारान्न तदतिशय-
वादिति प्राप्ते । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं
योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मानि विन्दति । श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । निर्विण्णानां ज्ञानयोगो
न्यासिनामिह कर्मसु । तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनामिति
भगवता ज्ञानस्यासार्वत्रिक्यधिकृतिरुक्ता ॥ १० ॥

नन्वार्थित्वादेः सच्चात्कुतो नेति शङ्कां निरस्यति—

ॐ विभागः शतवत् ॐ ॥ ३ । ४ । ११ ॥

नवकोटयो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमोऽधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके । यथा तथैवासंख्येयाः प्रजास्तासु कियाञ्जनः । ज्ञानाधिकारी संप्रोक्तो विष्णुपादैकसंश्रय इति वचनात् । देवत्वसाम्येऽपि नवकोटीनां मध्ये परापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्यैवाधिकारस्तथाऽर्थितासाम्येऽपि विशेषस्यैवाधिकार इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्थिता[ति]रिक्तं किमपेक्षतेऽत आह—

ॐ अध्ययनमात्रवतः ॐ ॥ ३ । ४ । १२ ॥

ईश्वरगुरुभक्तिशमादियुतोऽध्ययनेऽधिकारी । स एवार्थी समर्थो ज्ञानेऽपीति भावः ॥ १२ ॥

ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ ३ । ४ । १३ ॥

अत्र ज्ञानाधिकारस्य संपूर्णस्य दौर्लभ्येन तन्महिमोच्यते । सर्वेषां देवादीनामेकप्रकारेणाधिकार उत नेति चिन्तायाम् । अविशेषेणैवाधिकारेऽपि तत्सिद्धिः । अधिकारविशेषाभावेऽपि ज्ञानतारतम्यस्याधिकारिणामुच्चावचशक्त्यैव संभवादिति प्राप्ते । न द्वाद्यधिकारिणां साम्येनाविशेषेणाधिकारः । ज्ञानतारतम्यानापत्तेः । अधिकारसाम्ये शक्तितारतम्यस्यासंभवाच्च ॥ १३ ॥

ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ ३ । ४ । १४ ॥

अत्र ज्ञानस्यासत्प्रवृत्तावपि मोक्षासाधनत्वमहिमोच्यते । ज्ञानिनोऽसद्वत्सत्प्रवृत्तौ विशेषोऽस्ति न वेति चिन्तायां नास्ति विशेषः । ब्राह्मणः पाण्डित्ये निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत । बाल्यं च पाण्डित्यं निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश इति तस्य यथेष्टाचाराविधानादिति प्राप्ते । अस्त्येव तस्य सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषः । न चोक्तदोषः । केन स्यादित्यस्य विधित्वाभावात् । किमर्थं तथोक्तिरिति चेत् । स्तुतये । ज्ञानिनो यथा कथंचिद्भक्ष्यं प्रति स्तुतये कथ्यते । यथेष्टाचारेऽभ्यनुज्ञानं वा । न तु विधिः ॥ १४ ॥

ननु ज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निरस्यति—

ॐ कामचारेण चैके ॐ ॥ ३ । ४ । १५ ॥

नासत्प्रवृत्त्या ज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वम् । यतः कामचाराः कामभक्षाः

कामवादाः कामेनैवेमं देहमुत्सृज्याथ परात्परभीयुरिति यथेष्टाचारेऽपि मोक्षमेके-
शाखिनः पठन्ति ॥ १५ ॥

कैमुत्येनैतमर्थमाह—

ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ ३ । ४ । १६ ॥

ॐमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च कामचारतो
ब्रह्मानु व्रजन्तीति ज्ञानेनोपमर्दमेके पठन्ति ॥ १६ ॥

ननु ज्ञानिनामिव जिज्ञासूनामपि कामचारिणां ज्ञानाधिकारः स्यादिति शङ्कां
निरस्यति—

ॐ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॐ ॥ ३ । ४ । १७ ॥

यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । य इमं परमं
गुह्यमूर्ध्वरेतःसु भावयेत् । न तथा विद्यते भूयान्यं प्राप्यान्येऽपि भूयस
इत्यूर्ध्वरेतःस्वेव जिज्ञासाधिकारोक्तेः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

ॐ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि

ॐ ॥ ३ । ४ । १८ ॥

प्रातरुत्थाय संध्यामुपासीत । तदा संध्यामुपासते । ब्रह्मैवं तदुपा-
सतेऽथ देवान्ममेज्जुहुयाद्वेदानावर्तयति नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिबेन्न पलाण्डुं
भक्षयति न भृशं वेदेन विस्मरेताऽऽत्मानं सोमं पिबेद्धुतशेषेणाऽऽवर्तयेदि-
त्युक्ताचारपरामर्शेन विधिं वधवर्जितत्वेन कामत एव तस्य चरणं कामचार
इति जैमिनिर्मन्यते ॥ १८ ॥

स्वमतं प्रतिपादयति—

ॐ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ ३ । ४ । १९ ॥

अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति बादरायणो
मन्यते । केन स्याद्येन स्यादिति साम्यश्रुतेः । यस्वात्मरतिरेव स्यादात्म-
तृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति
भगवदुक्तेः ॥ १९ ॥

यथेष्टाचरणं विहितमित्याह—

ॐ विधिर्वा धारणवत् ॐ ॥ ३ । ४ । २० ॥

केन स्याद्येन स्यादिति विधिर्वा यथा वेदधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं
नेतरषामेवं कामचारविधिर्ज्ञानिनो नेतरेषाम् ॥ २० ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वात् ॐ ॥ ३ । ४ । २१ ॥

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः । ज्ञानिनामपि संध्योपास-
नादिविधिसत्त्वादिति चेन्न । ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणविध्यभावेन स्तुति-
विषयत्वे सर्वविध्यतिदूरत्वेन स्तुतिमात्रविषयत्वप्रसङ्गात् । न च तद्युक्तम् ।
परमात्माधीनत्वात् ॥ २१ ॥

ननु ज्ञानिनां स्वेच्छाचरणे स्फुटो विधिरेव नेत्याशङ्कां निरस्यति—

ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ ३ । ४ । २२ ॥

यथाविधानमपरे विधिर्भावे । प्रजापतेर्ब्रह्मणो दूरतेति श्रुतेः । भाव
इच्छा । ब्रह्मणो यथेष्टाचरणविधिरन्येषां यथायोग्यं परब्रह्मणः सर्ववि-
ध्यतिदूरत्वमिति भावः ॥ २२ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ मारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॐ ॥ ३ । ४ । २३ ॥

प्रथमं जैमिनिमतानुसारेण ज्ञानिभिः समस्तं कार्यमित्युक्तम् । यस्त्वात्म-
रतिरेवेति पुनः स्वेच्छाचरणमनुज्ञातम् । पुनश्च तथाविधानमित्याद्यनु-
सारेण स्वेच्छाचारविधिरुक्तः । त्रयं च केन स्यादित्याद्यर्थतयोक्तम् ।
तथा च केनेत्यादिना वस्तुबोधकम् । प्रकारत्रयबोधकवाक्यान्तरविरोधात् ।
स्तुतिविकल्पाभावादतः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्थास्ते व्यपदेशा न तु विधय इति
चेन्न । ज्ञानिनां विशेषितत्वाद्भेदात् । त्रेधा हि ते । विधिनियता अनि-
यताः स्वेच्छानियताश्च । विधिनियता मनुष्याः । अनियता देवाः । ब्रह्मैव
स्वेच्छानियत इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

ननु ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वे किं मानमिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥ ३ । ४ । २४ ॥

ज्ञानिनां त्रैविध्ये प्रातरुत्थायेत्यादिवाक्यानां यस्त्वात्मरतिरित्यादीनां यथा-
विधानमित्यादीनां चोपबन्धोऽविरोधो भवति । जैमिनिमतं मानुषविषयं,
द्वितीयं देवताविषयं, तृतीयं हिरण्यगर्भविषयमिति भावः ॥ २४ ॥

एवं ज्ञानिनां श्रुतिबलेन सदसत्प्रवृत्त्योरविशेषः परिहृतः । यदुक्तं

ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषे ज्ञानस्यासत्प्रवृत्तिकुण्ठितशक्तेर्न मोक्षसाधनत्वं मोक्षसाधने च सत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वं स्यादिति । तत्र प्रथमं परिहृतं द्वितीयं निरस्यति—

ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ ३ । ४ । २५ ॥

कामचाराणां मोक्षकथंनदेवाग्नीन्धनादीनामग्निहोत्रादीनां नापेक्षा ॥ २५ ॥
नन्वसत्प्रवृत्त्या मोक्षाप्रतिबन्धेऽपि सत्प्रवृत्तिस्तत्र हेतुः स्यादेवेति शङ्कां निरस्यति—

ॐ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॐ ॥ ३ । ४ । २६ ॥

सर्वापेक्षा ज्ञानस्योत्पत्तौ न तु ज्ञानेन मोक्षे जननीये । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः । यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽपेक्ष्यन्ते न ग्रामादिप्राप्तौ तथा ज्ञानोत्पत्तावेवापेक्षा ॥ २६ ॥

ननु ज्ञानादेव तदुपपत्तिरिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ शमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषा-
मवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ॥ ३ । ४ । २७ ॥

यद्यपि ज्ञानादेव मोक्षस्तथाऽपि ज्ञानी शमाद्युपेतः स्यात् । आचार्या-
द्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिप(मृ)श्य शान्तो भवेद्दान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं
परिचरेदित्यादिविधेः सत्त्वात् । न चोत्पन्नज्ञानस्य शमादिव्यर्थः । ज्ञान-
प्रतिष्ठापनाय शमादेरवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

ननु सदसत्प्रवृत्त्या ज्ञानिनो विशेषे निषिद्धान्नभोजने हासाभावोक्तिः
कथमिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३ । ४ । २८ ॥

यदिह वा अप्येवंविन्निखिलं भक्षयित्वैवमेव स भवतीति सर्वाज्ञानुमतिः
प्राणात्ययविषया । न वा अजीविष्यमिमानस्वादन्निति होवाच कामो म
उदपानमिति दर्शनात् । चाक्रायणेनेभ्योच्छिष्टकुल्माषान्स्वादतोच्छिष्टजलपाने
प्रार्थिते तेनोक्तमुच्छिष्टं वै मे पीतं स्यात्तत्रेभ्योऽभाषत श्विदेतेऽपि
कुल्माषा उच्छिष्टाः । मुनिरुवाच—यदीमान्कुल्माषान्नाभक्षयं तर्हि मे जीवनं
न स्यात् । प्राणात्यये दोषाभावात्ते भक्षिताः । जलं तु ममेच्छाधीनं तस्याने
पापं स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

अन्यायचरणाभावे ज्ञानस्याबाधनं भवतीत्याह—

ॐ अवाधाच्च ॐ ॥ ३।४।२९ ॥

अतो विद्वानपि न्याय्यं वर्तेतोत्कर्षसिद्धय इति वचनात् ॥ २९ ॥

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३।४।३० ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तवाप्तव्यं
वर्त एव च कर्मणि । उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजा इति स्मृतेः ॥ ३० ॥

तत्र श्रुतिं चाऽऽह—

ॐ शब्दश्वातो कामकारे ॐ ॥ ३।४।३१ ॥

स य एतदेवं मन्वानः पूर्वं पश्यन्न कामं चरेन्न कामं क्षययति-
ति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

ननु सत्कर्मकरणाद्भासकारणाभावे ज्ञानादेव पूर्णा फलसिद्धिरिति शङ्कं
निरस्यति—

ॐ विहितत्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि ॐ ॥ ३।४।३२ ॥

पश्यन्नपापमात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन्निति श्रुतेर्वर्णाश्रमोचितं कार्य-
मेव । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यत इति स्मृतेः ॥ ३२ ॥

ननु ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः स्यादिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ तत्सहकारित्वेन च ॐ ॥ ३।४।३३ ॥

यथा राज्ञः सहकार्येव मन्त्री तथाऽप्युते तं न क्षितिपः कार्यमृ-
च्छेत् । एवं ज्ञानं कर्म विनेति सयुक्तिकश्रुतेर्यावेद्देहाद्यनुसंधानं लोक-
संग्रहाद्यर्थं ज्ञानसहकारित्वाद्यर्थं वा स्वकर्मानुष्ठानमावश्यकमिति भावः । अतो
ज्ञानिनां सदसत्प्रवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावेऽपि मोक्षो नियत एवेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ३।४।३४ ॥

अत्र ज्ञानस्याधिकारप्राप्तिमाहिमा वर्णयते । अधिकारिभिरेव ज्ञानं प्राप्यतेऽ-
न्यैरपीति चिन्तायाम् । अनधिकारिभिरपि महाप्रयत्नेन प्राप्तव्यमिति प्राप्ते ।
सर्वथा योग्या एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति । अयोग्यास्तु शब्देन व्यावर्तयति ।
य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-
कामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्याऽऽचार्योपदे-
शस्य साम्येऽपि योग्यत्वादिन्द्रस्यैव सम्यग्ज्ञानं न विरोचनस्येत्युभ-
यलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

ननु दृष्टं विश्वामित्रस्य क्षत्रियस्य ब्राह्मणत्वमित्ययोग्यस्यापि स्यादिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ अनभिभवं च दर्शयति ॐ ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

दैवीमेव संपत्तिं देवा अभिगच्छन्त्यासुरीमेव चासुराः । नैतयोरभिभवः कदाचित् स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत इति स्वभावानभिभवं दर्शयति । क्षत्रियत्वादेस्त्वागन्तुकत्वाद्युक्तस्तदभिभवः ॥ ३५ ॥

ननु देवासुराणां सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानदाढर्च्येन स्वभावानभिभवेऽपि मध्यमानां मानुषाणां स्वयोग्यताभिभवसंभवेन देवयोग्यसम्यग्ज्ञानप्राप्तिरस्त्विति शङ्कं निरस्यति—

ॐ अन्तरा वाऽपि तु तद्दृष्टेः ॐ ॥ ३ । ४ । ३६ ॥

सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोर्देवासुरयोरन्तरा स्थितानामपि देवासुरभावयोर्दाढर्च्यदृष्टेर्मानवानां मिश्रज्ञानित्वमेव न तु देवादीनामिव केवलं सम्यग्ज्ञानित्वं विपरीतज्ञानित्वं वा । दृढस्वभावस्याभिभवासंभवात् ॥ ३६ ॥

स्मृतिमाह—

ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा । ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् । देवा देवस्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् । नानयोरन्यथाभावः कदाचित्कापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि चेति स्मृतेः ॥ ३७ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ विशेषानुग्रहं च ॐ ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमान इति । तानहं द्विषतः क्रूरात्संसारेषु नराधमान् । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । इति श्रुतिस्मृतिभ्यां देवेषु भगवतो विशेषानुग्रहमसुरेषु निग्रहं च दर्शयति । उग्रान्सुरान्, दमयन्देवान्, संसारमतिक्रम्य स्वपदं नयतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

दैत्यानां स्वभावानभिभवे युक्तिमाह—

ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायोल्लिङ्गाच्च ॐ ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

यतो देवभागादासुरो भागो ज्यायानतो सुराणां स्वभावाभिभवेन न देवत्वप्राप्तिः । कुत एतत् । तस्मान्न जनतामियादिति लिङ्गात् । कनीयसा

एव देवा ज्यायसाऽसुरा इति श्रुतेश्च । असुराणां देवत्वप्राप्तौ तद्भागस्य
न्यूनता स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥

जैमिनिमतेनाथैतमर्थमाह—

ॐ तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूप-

भावेभ्यः ॐ ॥ ३ । ४ । ४० ॥

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि संमतम् । नासुरा
दैवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गतिमीयुरिति निय-
मश्रुतेः । नासुराणां देवं रूपं न देवानामासुरं न चोभयं मनुष्याणां
यो यद्रूपः स तद्रूप इति तद्रूपत्वश्रुतेः । तं भूतिरिति देवा उपासांच-
क्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धा । अप्येतर्हि सुप्तो भूर्भुवः रित्येव प्रथमसित्यभूरित्य-
सुरास्ते ह पराबभूवुरिति देवासुराणां भावाभावश्रुतेश्च ॥ ४० ॥

ॐ न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्व्यप-

देशात् ॐ ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

अत्र देवादिपदाकाङ्क्षाशून्यैरेव प्राप्यत्वं ज्ञानस्योच्यते । मुमुक्षुभि-
र्ब्रह्मादिपदं काङ्क्ष्यं न वेति चिन्तायाम् । काङ्क्ष्यमेव । प्रयत्नेन प्राप्तुं शक्य-
त्वादिति प्राप्ते । मोक्षेऽधिकारिणा ब्रह्मादिपदं नाऽऽकाङ्क्ष्यम् । पत-
नानुमानेन तदयोगात् । विमतो देवादिभिः पात्यते । अशक्तत्वे सति
तत्पदेच्छत्वात् । राजपदेच्छुवदिति प्रयोगः ॥ ४१ ॥

कैमुत्येन देवपदाकाङ्क्षाभावमाह—

ॐ उपपूर्वमपित्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३ । ४ । ४२ ॥

भावशमनवदृषिपदवदुपदेवानां गन्धर्वादीनां पदं नाऽऽकाङ्क्ष्यं किमु
देवपदम् । ऋषीन्प्रजापतीन्नाकाङ्क्षेदेव । न गन्धर्वाच्च विद्याधरानित्येके
शाखिनो वदन्ति । ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवाविशेषत इत्युक्तम् ।
अहं कश्चिदृषिः स्यामित्यविशेषाकाङ्क्षायां न दोषः । वसिष्ठः स्यां
विश्वामित्रः स्यामित्याकाङ्क्षायां दोषः । एवं देवाकाङ्क्षायामपीति
भावः ॥ ४२ ॥

ज्ञानभक्त्यादिकमाकाङ्क्ष्यं न वेति शङ्कं निरस्यति—

ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॐ ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभविषय आकाङ्क्षायामनाकाङ्क्षायां च

आश्रमिणः सर्वे समफलभागिनो न वेति चिन्तायाम् । गृहस्थ एव मुक्ता-
वुत्तमः । छन्दोगोपनिषदि—कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मि-
कान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्यार्हिसन्सर्वाणि भूतानि अन्यत्र
तीर्थेभ्यः । स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते । न च पुन-
रावर्तते न च पुनरावर्तत इति गृहस्थस्योत्तमत्वोक्तेरिति प्राप्ते । संन्यासिन
एवोत्कृष्टज्ञानस्य फलस्य च प्राप्तिः । मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिः
सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः । अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं
श्रयते द्विजातिरिति श्रीवैष्णवे संन्यासस्यैव मोक्षाश्रमत्वमोक्षफलकत्वयोरुक्त-
त्वात् । न चोक्तश्रुतिविरोधः । तस्या देवविषयत्वात् । कृत्स्ना ह्येते
गृहिणो देवाः कृत्स्ना एते यतयोऽत एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्ति न चैते
गृहान्विसृजन्त्यरागा अद्वेषा अलोभाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार इत्यादिश्रुत्या
तेषामेव कृत्स्नगृहित्वाद्युक्तम् । अतस्ते यतिभ्योऽधिकाः ॥ ४७ ॥

युक्त्यन्तरमाह—

ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

न देवानामाश्रमद्वयमेव देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहस्था देवा
एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वे ह्येते
कुर्वन्तीति श्रुत्या मुनिदृष्टान्तेन सर्वाश्रमित्त्वोक्तैः । अतो धर्माधिकारादिषु
ज्ञानप्रचुराणां यतीनामेवोत्तमत्वमिति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

अत्र ज्ञानस्यातिगोप्यत्वमुच्यते । प्रकृतं ज्ञानमाविष्कारेणोपदेष्टव्यं न
वेति चिन्तायाम् । आविष्कारेणैवोपदेष्टव्यम् । तथा सति बहूनां ज्ञाना-
वाप्तौ फलाधिक्यसिद्धेरिति प्राप्ते । नाऽऽविष्कारेणोपदेशः । अन्वयात् ।
अयोग्याप्राप्तिः स्यात् । सा च निषिद्धा । मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे
निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुरिति श्रुतेः । इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय
कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयतीति स्मृतेश्चातोऽनावि-
ष्कुर्वन्नेवोपदिशेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ॐ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३ । ४ । ५० ॥

अत्र ज्ञानस्य प्रतिबन्धाभाव इह साधनसंपत्तिरुच्यते । ज्ञानं तज्ज-
न्मन्येव साधनसंपूर्तौ भवति जन्मान्तरेऽपि वेति चिन्तायाम् । साधनसंपत्तौ

ज्ञानानुदये कारणाभावात्तदानीमेवेति प्राप्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति दर्शनार्थश्रवणादैहिकमेव दर्शनं प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्येहे(है)व दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म प्रतिबन्धकं स्यात्प्रेत्यैवेत्यादि दर्शनात् ॥ ५० ॥

ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाधृतेस्तदवस्थाधृतेः ॐ ॥ ३।४।५१ ॥

ज्ञानस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव प्रतिबन्धाभावे फलजनकत्वमुच्यते । यच्छरीरे ज्ञानमुत्पन्नं तत्पातानन्तरं मोक्ष उत न वेति चिन्तायाम् । तत्पातानन्तरमेव । कारणे सति कार्याभावे मानाभावादिति प्राप्ते । एवमेव । यथा ज्ञाने नियमाभावस्तथा मोक्षेऽपि प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः । तत्सत्त्वे जन्मान्तरस्य प्रामाणिकत्वसूचनाय द्विरुक्तिः । इत्यनियमः । धर्मी स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येवं ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेत्येवेति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् । सर्वस्य प्रामाणि[क]त्वसूचनाय द्विरुक्तिः । तदुक्तम्—सर्वप्रमाणसिद्धत्वं वक्तुमध्यायमूलतः । अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणे [इति] ॥ ५१ ॥

इति श्रीवनमालिमिश्रविरचितायां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां सारसंग्रहे ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

उक्तसाधनसंपत्तेः प्राप्यं यत्फलमुत्तमम् ।

प्राधान्यतोऽथो तद्भूते भगवान्वाद्रायणः ॥ १ ॥

ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ ४ । १ । १ ॥

विरक्त्यादिना संपाद्यं यद्धरिज्ञानं तस्य फलमत्र निरूप्यते । ननु ज्ञानात्सर्वपुरुषार्थमित्युक्तं पुरुषार्थाधिकरण इति चेन्न । तदेव कीदृगिति निरूप्यमाणत्वात् । मोक्षश्चतुर्विधः । कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगभेदात् । तत्राऽऽद्य आदौ निरूप्यते । नन्वावृत्तिरित्यादौ न प्रतीयत इति चेन्न । साधकस्यैव कैश्चित्सूत्रैरुच्यमानत्वात् । तद्विना मोक्षासंभवात् । तृतीय उक्तस्यापि दाढर्याद्यर्थं पुनरुक्तिः । तृतीये साधनस्यात्र फलस्य प्रायेणोक्त्याऽध्यायव्यवस्था । अत्र श्रवणाद्यावृत्तिः समर्थ्यते । श्रवणाद्यावर्तनीयं न वेति चिन्तायाम् । सकृदनुष्ठितज्योतिष्ठोमात्स्वर्गादिदर्शनान्नावर्तनीयमिति

प्राप्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादीनामावृत्तिरेव । उद्दालकेन तत्त्वमसीत्यादेर्नवकृत्व उपदेशात् । ज्योतिष्टोमादेरदृष्टार्थस्य सकृदनुष्ठितस्य फलजनकत्वेऽप्यज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टार्थकश्रवणादेर्वैतुष्यार्थकावघातवृदावृत्तिरेवेति भावः ॥ १ ॥

हेत्वन्तरमाह—

ॐ लिङ्गाच्च ॐ ॥ ४ । १ । २ ॥

स तपोऽतप्यत । पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेत्याद्यावृत्तिलिङ्गाच्च ॥२॥

ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ ४ । १ । ३ ॥

अत्र ज्ञानार्थमात्मत्वेनेशोपासनमुच्यते । आत्मत्वं स्वामित्वाख्यं नित्यमुपास्यं न वेति चिन्तायाम् । जगत्स्वामित्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन नोपास्यं लोकप्रसिद्धमेवोपास्यमिति प्राप्ते । आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः कार्यम् । नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं विजानीयामित्यात्मानमुपास आत्मा हि ममैव भवतीति ह्युपगच्छन्ति । आत्मेत्येवोपास(स्)स्वाऽऽत्मेत्येव विजानीहि नान्यं किंचन विजानथ । आत्मा ह्येवं भवसीति । तमेकमेवमात्मानं जानीथान्या वाचो विमुञ्चथेति ग्राहयन्ति च । अन्तर्यामिण उपासनमुपदेशश्चाऽऽत्मत्वेन स्वामित्वेन नित्यं कार्यमिति भावः ॥ ३ ॥

ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ ४ । १ । ४ ॥

अत्र प्रतीकैक्योपासनं निरस्यते । प्रतिरूपं ब्रह्मत्वेनोपास्यं न वेति चिन्तायाम् । उपास्यमेव । नाम ब्रह्मेत्युपासीत । नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवतीत्यादिश्रुतेरिति प्राप्ते । न प्रतीकमेव ब्रह्मत्वेनोपास्यं, किंतु तत्स्थं ब्रह्मोपास्यम् । सुपां सुलुगित्यनेन नामेत्यस्य लुप्तसप्तमीकत्वात् ॥ ४ ॥

ॐ बहिर्दृष्ट(ब्रह्मदृष्ट)ष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ ४ । १ । ५ ॥ .

अत्र ब्रह्मत्वेनोपासनस्य नित्यता समर्थ्यते । ब्रह्मत्वं सदोपास्यं न वेति चिन्तायाम् । न सदोपास्यम् । मोचकप्रसादस्य प्रतिदिनं विविधगुणोपसंहारेणैव सिद्धा किं विशिष्य ब्रह्मत्वोपासनेनेति प्राप्ते । ब्रह्मत्वोपासनं सदा कार्यम् । उत्कर्षात् । ब्रह्मत्वं वृद्धत्वाख्यसर्वोक्तृत्वम् । तथा च सर्वोक्तृत्वेनोपासनान्महाप्रसादस्ततो मोक्ष इति भावः ॥ ५ ॥

ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ॥ ४ । १ । ६ ॥

अत्र भगवदङ्गाश्रितदेवतोपासनस्याऽवश्यकत्वं वर्णयते । अन्यथा तद्व-

दात्मत्वोपासनस्याऽऽवश्यकत्वं न स्यात् । तदुपासनं सदा कार्यं न वेति चिन्तायाम् । न कार्यम् । तत्तद्दङ्गस्थैर्देवैरेव तत्कार्यम् । न च सूर्यस्य सदा चक्षुष्येवावस्थानं विविधदेशेषु संचरणादिति प्राप्ते । आदित्यादीनां मतय उपासनाख्या वृत्तयः स्वाश्रयाङ्गविषयकास्तैः सदा कार्याः । मुक्तौ तत्तद्दङ्गेषु लयस्य तदेवोपपत्तेः । न च माऽस्तु तत्र लयः । उत्पत्तिस्थानत्वात् । उत्पत्तिस्थान एव हि लयो दृष्टः । देवैरेव स्वाश्रयत्विशिष्टभगवताश्चिन्तनं नित्यं कार्यम् । लयस्तु वने लीनाः सारङ्गा वृक्षे लीनाः पतङ्गा इतिवत्संश्लेष-विशेष एव । यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति स्मृत्या सदाभावितस्यैवं प्राप्त्युक्तेः ॥६॥

ॐ आसीनः संभवात् ॐ ॥ ४ । १ । ७ ॥

अत्र साधकस्याऽऽसनसाधनादिनियमः समर्थते । उपाविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धय इत्युक्तमासनं नित्यं न वेति चिन्तायाम् । न नित्यम् । ज्ञानादेव हि मोक्षः । तच्चोपासनात्किमासनेनेति । आसीन एवोपासीत । तस्यैवोपासनसंभवात् । आसीनस्य विशेषेण विक्षेपासंभवात् । अन्यथा च विक्षेपसंभवादिति भावः ॥ ७ ॥

ननूपासनं सर्वदोषादेयम् । विहितत्वात् । नाऽऽसनं तद्विनाऽप्युपासनसंभवादिति शङ्कं निरस्यति-

ॐ ध्यानाच्च ॐ ॥ ४ । १ । ८ ॥

द्विविधमुपासनम् । ध्यानस्मरणभेदात् । स्मरणं यद्यप्यासनं विना भवति । सर्वदा विहितत्वात् । ध्यानं त्वासननियतमिति भावः । उपासनस्य ध्यानत्वादासनमावश्यकं भावप्रधाननिर्देश इति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥

ननु ध्यानार्थमपि नाऽऽसनमावश्यकम् । प्रत्याहारादिना तत्संभवादिति शङ्कं निरस्यति-

ॐ अचलत्वं चापेक्ष्य ॐ ॥ ४ । १ । ९ ॥

न केवलं प्रत्याहारादिना विक्षेपाभावोऽपि तु शरीराचलत्वं चापेक्ष्य । तच्चाऽऽसने सत्येव स्यात् ॥ ९ ॥

स्मृतिमुदाहरति-

ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ ४ । १ । १० ॥

समं कायशिरोऽग्निं धारयन्नचलं स्थिरः । संपेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्नित्यादि ॥ १० ॥

• पर्वताग्रं नदीतीरे, ब्रह्मे मुहूर्ते चोत्थायेत्यादिदेशादिनियतिं निर-
स्यति—

ॐ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॐ ॥ ४ । १ । १२ ॥

यत्र देशादावेकाग्रता भवति तत्रैव स्थेयम् । नदीतीरादिनियमाभावात् ।
तमेवं देशं सेवेत तं कालं तामवास्थितिम् । तांनेवं भोगान्सेवेत मनो
यत्र प्रसीदतीति वचनात् । नदीत्यादिवचनं तु प्रायेण मनःप्रसादमेतीत्यभिप्रायेण
॥ ११ ॥

ॐ आप्रायणात्तथा हि दृष्टम् ॐ ॥ ४ । १ । १२ ॥

अत्र ध्यानस्य प्रायणान्ततोच्यते । ध्यानं ज्ञानपर्यन्तमेव मुक्तिपर्यन्तं वेति
चिन्तायाम् । ज्ञानपर्यन्तमेव । तदर्थमेव श्रवणादिविधानादिति प्राप्ते । आप्राय-
णात्कर्तव्यमेव ध्यानम् । तद्विना सम्यगापरोक्ष्यासंभवात् ॥ १२ ॥

ननु मोक्षपर्यन्तामित्यत आह—दृष्टं हीति । सा यो ह वैतद्भगवन्म-
नुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिधायतीति श्रुतेः । न च ज्ञानोत्तरं ध्याने
विध्यभावः । तदानीं तनस्य स्वाभाविकत्वात् । न च फलाभावः । आन-
न्दातिशयफलत्वात् । न च तत्र मानाभावः । योगारूढस्य तस्यैव शमः
कारणमुच्यते इति स्मृतेः ॥ १२ ॥

• ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघोरश्लेषविनाशौ तद्व्यप-
देशात् ॐ ॥ ४ । १ । १३ ॥

अत्र प्रासङ्गिकं समाप्य ब्रह्मज्ञानात्कर्मक्षयरूपफलमुच्यते । ज्ञानं मोक्षं
साधयति न वेति चिन्तायाम् । न ज्ञानादेव मोक्षः । नाभुक्तं क्षीयते कर्म
कल्पकोटिशतैरपीति बहुकर्मणां भोक्तव्यत्वात् । न च कायव्यूहेन
भोगः । तेषामनियतदेशकालविपाकत्वात् । न भोगकाले कर्मान्तरसंभवेनासमाप्तेश्च ।
न च स न करोति, न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
इति स्मृतेरिति प्राप्ते । ब्रह्माधिगमे सति पूर्वपापविनाश उत्तरपापासंबन्ध इति
भवति ज्ञानान्मोक्षः । तद्यथा पुष्करपत्राश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि
पापं कर्म न श्लिष्यते । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते वै हेवास्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति ॥ १३ ॥

ज्ञानात्कर्मक्षयमाह—

ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पार्त तु ॐ ॥ ४ । १ । १४ ॥

यथा ज्ञानिनः पापक्षयस्तथेतरस्य पूर्णभगवद्द्वेषयुक्तस्यान्धे तमासि पाते
प्रत्यासन्ने पुण्यस्यासंश्लेषः । यथाऽऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः ।
एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवमिति स्मृतेः ॥ १४ ॥

नर्त्वे(न्वे)वं ज्ञानोदय एव मोक्षः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अनारब्धकर्मण्य एव तु पूर्वे तदवधेः ॐ ॥ ४ । १ । १५ ॥

यस्य कर्मणो दुःखादिकं कार्यं च भोक्तुं नाऽऽरब्धं तस्यैव भक्तिपूर्व-
कभगवदापरोक्ष्यान्नाशः । यस्य कर्मणः सुखादिकार्थं भोक्तुं नाऽऽरब्धं तस्यैव
पूर्णभगवद्द्वेषपूर्वकज्ञानान्नाशः । तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्येऽथ
संपत्स्य इति प्रतिबन्धनिवृत्त्यवधित्वश्रुतः । एतेन नाभुक्तमित्यादिकं प्रार-
ब्धविषयकमित्यपि लभ्यते ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानिकृतपुण्यस्य विनाशाश्लेषो स्तो न वा । आद्ये । अद्य(व)शब्द-
वैयर्थ्यम् । द्वितीये । तस्यापि बन्धकत्वे न मोक्षसिद्धिरिति शङ्कां निरस्यति—

ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॐ

॥ ४ । १ । १६ ॥

अग्निहोत्रादि कर्म ज्ञानात्पूर्वं कृतं ज्ञानार्थं भवति । तदुत्तरं क्रियमाणं
ज्ञानकार्यमोक्षातिशयाय भवति । अथानेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करंति तद्वा
हास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽर्त्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोक-
मुपारते न हास्य कर्म क्षीयत इति तद्दर्शनात् । अज्ञकर्मणो नश्वरफ-
लकत्वेन नाशित्वेऽपि ज्ञानिकृताकाम्यकर्मणोरनन्तफलकत्वेन मोक्ष उपयोग
इति भावः ॥ १६ ॥

अन्यस्यैव नाशादिकमुक्तमिति ज्ञानिकृतकाम्यपुण्यकर्मणां सत्त्वात्कथं
भक्तिस्तत्राऽऽह—

ॐ अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः ॐ ॥ ४ । १ । १७ ॥

अतो मुक्त्युपयोग्यकाम्यकर्मणो यदन्यत्काम्यं पुण्यं तदपि नश्यति । न
तथाऽस्य पुत्रा दायमुपयन्ति, ससुहृदः साधुकृत्यां, द्विषन्तः पापकृत्यामित्युभयोः
काम्यपुण्यपापयोस्त्याग एकेषां शास्त्रिणां स्पष्टः ॥ १७ ॥

ज्ञानिकृताकाम्यपुण्यस्याक्षयत्वं स्पष्टयति—

ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ ॥ ४ । १ । १८ ॥

यदेव विद्यया करोति, श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतः ।

हिशब्दसूचितायाः कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादि-
स्मृतेश्च ॥ २८ ॥

ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपत्स्यते ॐ ॥ ४ । १ । १९ ॥

आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा संपत्स्यते । अथेतिशब्दो निय-
तसूचकः । आरब्धस्य भोगे क्षपणादनु प्राप्नोत्येव तमो घोरं ब्रह्मैवेति ॥ १९ ॥

इति श्रीवनमालिविरचितायां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां ब्रह्मसूत्रे सारसंग्रहे
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ॥ ४ । २ । १ ॥

ज्ञानभोगाभ्यां क्षीणकर्मणां देहक्षयक्रमोऽत्रोच्यते । स च द्विविधः ।
देवानां स्वोत्तमप्रवेशेन भगवत्प्राप्तिः । तदन्येषां ब्रह्मनाम्ना देहोत्क्रान्त्या ।
तद्भुभयमत्र पादे कथ्यते । तत्र तावद्यत्र देवताविवादः स विचार्यते । अत्र
भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षार्थं वाचो मनसि लयः समर्थते । वाग्मनसि लीयते
न वेति चिन्तायाम् । न लीयते । तदधीनस्य हि तत्र लयो वाच्यः ।
न ह्यनयोरन्यदितराधीनमिति निश्चेतुं शक्यम् । वाक्पूर्वरूपं वागुत्तररूप-
मिति व्यामिश्रत्वोक्तेरिति प्राप्ते । भवत्येव वाचो मनसि लयः । प्रत्यक्षत
एव वाचो मनोवशत्वदर्शनात् । मनसाऽग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्या-
हरतीति युक्त्या मनःपूर्वकत्वविशेषश्रवणात् । न च वाचो मनोधीनत्वेऽपि
देवतयोः कुतस्तादिति वाच्यम् । अचेतनस्यान्योन्यवशत्वस्य देवतानिमि-
त्तत्वात् । वागभिमानिन्युमा मनोभिमानिनि रुद्रे लीयते । उमा वै वाक्
समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः । तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दांपत्याद्विही-
यत इति स्कान्दोक्तेः ॥ १ ॥

अस्तु वाचो लयनिर्णयस्तथाऽपि सर्वेषां देवानां मोक्षो लयानिर्णयादिति
शङ्कं निरस्यति—

ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ ॥ ४ । २ । २ ॥

अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते । अग्निरिन्द्रे । इन्द्र उमायामुमा रुद्रे
विलीयते । एवमन्यानि दैवतानि यथानुकूलमित्येतस्मादेव शब्दाद्देवानां
स्वनियम्यनियामकभावेन लयान्मोक्षः ॥ २ ॥

ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ ॥ ४ । २ । ३ ॥

अत्र मनसो ब्रह्मप्राप्त्यर्थं प्राणे लय उच्यते । मनः प्राणे लीयते न वेति चिन्तायाम् । न लीयत एव । मानाभावादिति प्राप्ते । मनः प्राणे लीयते । मनः प्राण इति । वाङ् मनसि संपद्यत इतिपूर्वोदाहृतवाक्योत्तरसद्भावात् । अत्र प्राणश्चतुर्मुखः । वायोर्वाक् रुद्र उदेतीति वायो रुद्र-प्राप्तिस्थानत्वात् । न च तयोश्चेष्टकत्वसाम्यम् । मन उदकामन्मीलित इवाश्चन् पिबन्नास्ते । प्राण उदकामजत्प्राण उत्क्रान्तेपद्यत मन इत्यादिना मनसः प्राणाधीनत्वोक्तेः ॥ ३ ॥

ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ ॥ ४ । २ । ४ ॥

अत्र प्राणस्य परमात्मनि लय उच्यते । प्राणः परेशे लीयते न वेति चिन्तायाम् । न लीयते । तस्य तदधीनत्वानिश्चयात् । मानाभावाच्चेति प्राप्ते । स प्राणश्चतुर्मुखः परमात्मनि लीयत एवमेवमिममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमीयन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति श्रुतिरध्यक्षोपगामिनः प्राणान्दर्शयति । तथा चान्येषां ब्रह्मणि लयस्तस्य परमात्मनीति भावः । ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेः । न च प्राणस्तेजसीति प्राणस्य तेजो-रूपायां रमायां लयोक्तिः । तत्प्राप्तिरेव हि तत्र लयो न तूपाधेर्लयः । न चोपादाने लयो दृष्टो न निमित्ते । लूतादौ निमित्ते तन्तूनां लय-दर्शनात् । यथा मलिनकनकस्य शुद्धचर्चमग्नौ लयस्तथा हि प्रकृते लयो न तु स्वरूपनाश ऐक्यं वा ॥ ४ ॥

ॐ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४ । २ । ५ ॥

अत्र देवानां ब्रह्मप्राप्तये भूतेषु लय उच्यते । अग्नौ सर्वलयो भूतान्तरेऽपि वेति चिन्तायाम् । अग्नावेव सर्वेषां लयः । अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त इति श्रुतेः । अशेषदेवानामग्नौ लयात्तदुत्तमेष्वधमलयो-क्तिरयुक्तेति प्राप्ते । येऽत्र विशे(शि)ष्योक्तास्तेभ्योऽन्येषां पञ्चस्वपि भूतेषु नत्व-ग्नावेव । भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे । न पर उदेति नास्तमेतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ ४ । २ । ६ ॥

अत्र देवानां मुक्त्यर्थं सर्वभूतेषु लय उच्यते । देवा अग्नावेव लीयन्ते सर्वभूतेषु वेति चिन्तायाम् । अग्नावेव । अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त इति

श्रुतेः । न च सर्वभूतेषु विलीयन्त इति श्रुतिविरोधः । अग्नौ लयेऽपि तस्या न विरोधः । अस्ति भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरित्येन लयः । उत्पत्तिश्चाऽऽकाशादिक्रमेण । आत्मन आकाश इति श्रुतेः । मुक्तिश्च प्रलयविशेषः । तथा चाग्नावेव सर्वदेवलयाङ्गीकारेऽपि भूनेष्वित्युपपद्यत इति प्राप्ते । नैकस्मिन्भूतेऽग्नौ सर्वदेवलयः । पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नायो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते ऋभव[?] पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मरुत आकाशे विनायका विलीयन्त इति श्रुती हि सर्वभूतेषु लयं दर्शयतः । अद्यमानां देवान्तरापवेशिनां प्रायेणाग्नौ लय इत्यभिप्रायेणाग्नावेवेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

ॐ समना चासृत्युपक्रमाद्मृतत्वं चानुपोष्य ॐ ॥ ४ । २ । ७ ॥

अत्र प्रकृतेर्विष्णौ लयाभाव उच्यते । प्राणादुत्तमा प्रकृतिर्ब्रह्मणि लीयते न वेति चिन्तायाम् । लीयते । ब्रह्माधीनत्वात् । न च तस्या असंसारित्वाल्लयो न युक्तः । असंसारित्वस्यैवासिद्धेरिति प्राप्ते । चशब्दः पूर्वसूत्रान्त्रनुकर्षकः । न प्रकृतिर्लीयते । यतः समना समो ना परमः पुरुषो यस्याः सा । प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ । नित्यौ सर्वगतौ चैतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इत्याद्युपक्रमात् । अनुपोष्योपासां विनैव तस्या नित्यमुक्तत्वम् । प्रकृतिरत्र श्रीर्जडस्य प्रतिलयं लयात् ॥ ७ ॥

ननु तस्याः परमेणात्यन्तसाम्यं स्यादिति शङ्कनं निरस्यति—

ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॐ ॥ ४ । २ । ८ ॥

विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति, विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेतीति तामितस्य संसारः परामितस्य चासंसारो हि व्यपदिश्यते ॥ ८ ॥

हेत्वन्तरेण तयोरत्यन्तसाम्यं प्रतिषेधति—

ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ ॥ ४ । २ । ९ ॥

प्रकृतितो ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वं ज्ञानानन्दाधिक्यं च । सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः । ज्ञानानन्दो तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः प्रभोरिति प्रमाणात् ॥ ९ ॥

ननु प्रकृतेः पुरुषासाम्ये नित्यमुक्तत्वं न स्यादिति शङ्कनं निरस्यति—

ॐ नोपमर्देनातः ॐ ॥ ४ । २ । १० ॥

पुरुषेण नित्यमुक्तत्वादिना साम्यम् ॥ १० ॥

हेत्वन्तरेण किञ्चित्साम्यं समर्थयति—

ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॐ ॥ ४ । २ । ११ ॥

सर्वप्रकाशोऽस्यैव, परमात्मन एव । तस्य भासा सर्वमिदं विभाती-
त्यादिश्रुत्योपपत्तेः । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं कूटस्थं पर्युपासत इत्यक्षरत्वादिना
प्रकृतेः परेण साम्यम् ॥ ११ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ ॥ ४ । २ । १२ ॥

ननु न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो० इत्यन्धस्य परेण साम्यं निषि-
ध्यत इति चेन्न । शारीरस्य जीवस्य सर्वगतत्वासंभवेन तत्साम्यस्यैव
प्रतिषेधात् ॥ १२ ॥

कुतः प्रकृतेः समासमत्वं जीवानां चासमत्वमित्यत आह—

ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॐ ॥ ४ । २ । १३ ॥

समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिस्थितिलयो(या) नियतिरायतिश्चैकं ह्येवै-
तद्भवत्यथासमा ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिर्बृहस्पतिर्ये केचन देवा गन्धर्वा
मनुष्याः पितरोऽसुराः । यत्किञ्चेदं चरमचरं वा या समा मकृतिर्वाव
समासमैषा नित्याऽजरा तद्वशा चेत्येकेषां शाखिनां स्पष्टो ह्ययमर्थः । आयतिः
प्रवृत्तिः । प्रजापतिर्दक्षः ॥ १३ ॥

ॐ स्मर्यते ॐ ॥ ४ । २ । १४ ॥

मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः
प्रकृतिश्च समासमेति वाराहे ॥ १४ ॥

ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥ ४ । २ । १५ ॥

अत्र चतुर्मुखेतरदेवानां मोक्षे भगवत्प्राप्तिः समर्थयते । ते देवा भगवति लीयन्ते
न वेति [चिन्तायाम्] । लीयन्ते । भूतचतुर्मुखादौ लीनत्वात् । न ह्येकत्र
लीनस्यान्यत्र लयः संभवतीति प्राप्ते । तानि देवतानि चतुर्मुखद्वारा परे
लीयन्ते । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्मद्वारा परप्रा-
प्तिमाह । एकत्र वृक्षे लीनस्य पक्षिणो वृक्षान्तरे लयो दृश्यते । तेषां
च क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम । सर्वलोकतमोहन्ता आदित्यो द्वार-
मुच्यते । आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित् । परमाणुभूतास्ते

गत्वा तं देवं प्रविशन्त्युत । तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः । मनोभूतास्ततो गत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत । प्रद्युम्नाच्च विनिर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः । विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह । ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा । समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति व इति मोक्षधर्मोक्तेः ॥ १५ ॥

ननु मुक्तानां स्वातन्त्र्यं स्यात्तथा हरेः सर्वोत्तमत्वं न स्यादिति शङ्कानिरस्यति—

ॐ अविभागो वचनात् ॐ ॥ ४ । २ । १६ ॥

एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसंकल्पा यथा निकामं ह्यन्तर्बहिः परिचरन्ति मुक्तानां सत्यसंकल्पस्थेधरसंकल्पादविभागः परमेश्वरसंकल्पाविभागेनाधनित्वेनैव सत्यसंकल्पत्वादिकं तेषामिति न स्वातन्त्र्यम् ॥१६॥

ॐ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्या-

त्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शता-

धिकया ॐ ॥ ४ । २ । १७ ॥

अत्र देवानां मोक्षमुक्त्वा मनुष्याणां मुक्त्यर्थं देहोत्क्रमणस्य मरणविलक्षणत्वं समर्थयते । ज्ञानिनां मरणमज्ञमरणसाधारणं विलक्षणं वेति चिन्तायाम् । अज्ञमरणसाधारणमेव । तस्याप्यन्यमरणवत्प्रारब्धनिबन्धनत्वादिति प्राप्ते । विलक्षणमेव ज्ञानिमरणम् । तस्योत्क्रान्तिकाले भगवदोकसः प्रकाशाद् हृदयस्थायं हि प्रकाशते । तत्प्रकाशेन प्रकाशितनाडीद्वारः सन् देहान्निष्कामति । ननु प्रारब्धकर्मवतः कथमयं विशेष इति चेद्विद्यासामर्थ्यात् । प्रारब्धकर्मसत्त्वेऽपि भगवत्साक्षात्कारसामर्थ्याद्विशिष्टोत्क्रान्तिः । ज्ञानस्य स्वोदयमारभ्यैव फलप्रदत्वात् । तदुक्तं—प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः । स्वोदयान्मूलदं ज्ञानमादेहं कर्म वारयेदिति । कथमेतत् । तेष्वे(तच्छेषे)षु गत्यनुस्मृतियोगाच्च । स्वहृदयमारभ्य ब्रह्मपर्यन्ता गतिस्तस्याः शरीरत्यागकाले स्मरणात् । न च स्मरणादेव तत्फलं ज्ञानात् । गत्यनुस्मरणस्य ज्ञानशेषत्वात् । न हीतिकर्तव्यतया करणमकरणं भवति । किमत्र मानम् । यं ये वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति स्मृतिरेव ।

ननु ज्ञानसामर्थ्येन गत्यनुस्मरणयुक्तेन स्वातन्त्र्येणैवमुत्क्रमणं किं
नेति ब्रूमः । किंतु ज्ञानादिना प्रसन्नस्य भगवतोऽनुग्रेहेणत्याह—हार्देति ।
यमेष-वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः । नाड्यां विशेषमाह—शतेति ।
शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तांसां मूर्धमूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्व-
मायन्नमृतत्वमेतीति श्रुतेः ॥ १७ ॥

ननु यदि प्रकाशितनाडीद्वारो निष्क्रामति तर्ह्यज्ञवन्नाड्यन्तस्तमसैव
गमनम् । यद्यन्तरेऽप्यस्ति प्रकाशस्तर्हि द्वारपदवैयर्थ्यमिति शङ्कं निरस्यति—

ॐ रश्म्यनुसारी ॐ ॥ ४ । २ । १८ ॥

सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय आसु नाडीष्वातताः । तत्र श्वेतः सुषुम्नो
ब्रह्मयानः सुषुम्नायामाततस्तत्प्रकाशेनैष निर्गच्छतीति श्रुतेः । ज्ञानी रश्म्य-
नुसारी तत्प्रकाशेन प्रकाशितो निर्गच्छति नाज्ञानीति भावः ॥ १८ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—

ॐ निशि नेति चेन्न संबन्धात् ॐ ॥ ४ । २ । १९ ॥

ननु ज्ञानिनां रश्म्यनुसार्थुत्क्रमणं सर्वेषां न वा । नाऽऽद्यः । रात्रौ पर्यवसित-
कर्मणां ज्ञानिनामुत्क्रमणं न स्यात् । रात्रौ रश्म्यभावात् । न द्वितीयः ।
केषांचिज्ज्ञानिनामज्ञावैलक्षण्यापत्तेरिति चेन्न । रात्रौ वा ह्यादित्याभावेऽ-
प्यन्तःस्थादित्यरश्मीनां सर्वदा नाडीसंबन्धात् ॥ १९ ॥

कियत्कालमत आह—

ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॐ ॥ ४ । २ । २० ॥

यावद्देहो विद्यते तावद्रश्मिसंबन्धोऽस्त्येव । एते रश्मयश्च नाड्यश्च
नैषां वियोगो यावदिदं शरीरमत एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तत इति
श्रुतिर्दर्शयति ॥ २० ॥

ननु ज्ञानिनो दक्षिणायने मरणायोगवद्वात्राप्ययोगः स्यादिति शङ्कं
निरस्यति—

ॐ अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॐ ॥ ४ । २ । २१ ॥

दक्षिणे मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रा-
न्तिर्युज्यते । शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः । तावन्त एव निर्दिष्टा
उत्तरायणरश्मयः । ते सर्वे देहसंबन्धाः सर्वदा सर्वदोहिनाम् । महर्लोकदिगन्तारं
उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीतरैश्चापि यैरेष्टव्येतरा गतिः । इत्यनुसारात् ।

दक्षिणेऽप्ययने तादृशरश्मिविशेषे संबन्धस्य सत्त्वाज्ज्ञानिन उक्त्वान्ति-
र्युज्यते ॥ २१ ॥

ॐ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॐ ॥४॥ २ । २२ ॥

अत्र ब्रह्मप्राप्तौ गत्यनुस्मरणादेरावश्यकत्वं समर्थ्यते । उक्त्वातिर्विद्या-
गतिस्मृतिसापेक्षा न वेति चिन्तायाम् । न सापेक्षा । अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः
षण्मासा उत्तरायणम् । इति गतिस्मृतिं विनाऽपि तत्प्राप्तदर्शनाच्चेति प्राप्ते ।
स्मार्ते गती योगिनः प्रत्येव स्मर्यते । न तु कालाद्यधीनम् । अग्नि-
ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म
ब्रह्मविदो जनाः । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते । इति स्मृत्या ज्ञानिकर्मयोगिनोरेव
गतिरुक्ता न कालाद्यधीनेति भावः । तथा च विद्यागतिस्मृत्योरपेक्षाव-
श्यकतेति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति श्रीवनमालिमिश्रविरचितायां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां सार-

संग्रहे ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तानां प्राप्ते यो मार्गस्तेन यद्गम्यं चैतदुभयमस्मिन्पाद
उच्यते ।

ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॐ ॥ ४ । ३ । १ ॥

अत्र ब्रह्मप्राप्तिमार्गस्थार्चिरादित्वं समर्थ्यते । ब्रह्मप्राप्तिमार्गोऽर्चिरादिर्वा
वाय्वादिर्वेति चिन्तायाम् । उभयोरपि प्राथम्यम् । उभयत्र श्रुतिसत्त्वादिति प्राप्ते ।
तेऽर्चिषमभिसंभवत्यार्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमित्यर्चिषः प्राथम्यप्रसिद्धेः । यदा
ह वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुना गच्छतीति वायोस्तत्रार्चिषः प्रा-
प्तिरेव प्रथमा । द्वावेव मार्गौ प्रथितौ अर्चिरादिर्विपश्चिताम् । धूमादिः कर्मिणां
चेति । अग्निर्ज्योतिरिति धूमो रात्रिरिति च मार्गद्वयस्य स्मृत्या प्रति-
पादनात् ॥ १ ॥

ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ ॥ ४ । ३ । २ ॥

अत्र ब्रह्ममार्गे वायोर्द्वितीयप्राथम्यमुच्यते । अर्चिरुत्तरं वायुर्द्वितीयः

प्राप्योऽहर्वेति चिन्तायाम् । उभयोरपि पूर्ववदाधिकारिभेदादिति प्राप्ते । द्वितियं वायुमागच्छति । वायोरहरह आपूर्यमाणपक्षामिति विशेषवचनाच्च ॥ २ ॥

ॐ तडितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॐ ॥ ४ । ३ । ३ ॥

अत्र ब्रह्ममार्गे तडितः संवत्सरानन्तर्यमुच्यते । आर्चिषमेवाभिसंविशन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदडेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरमिति संवत्सरपर्यन्तं निर्णीते मार्गे तदुत्तरं वरुणो विद्युदा(ता) प्राप्यत इति चिन्तायाम् । संवत्सराद्वरुणलोकं, संवत्सरात्तडितामिति श्रुतिद्वयसत्त्वादर्निर्णय एवेति प्राप्ते । न मार्गभेदेन वरुणतडितोः संवत्सरानन्तर्यम् । संवत्सरानन्तरमेव प्राप्नोति तडितोऽधि उत्तरं वरुणः । वरुणप्राप्तिरित्यर्थः । यदा हि विशाला विद्युतस्तत्रिस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु नृत्यन्ति अथाऽऽपः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति । ब्रह्माणमपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृत्यादिना विद्युद्वरुणयोः संबन्धोक्तेः पाठादिना च वरुणादीनामन्ते निवेशः । यद्यपि संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतामिति श्रौतः क्रमस्तथाऽपि संवत्सरोत्तरं स्वल्पव्यवधानेन तडित्स्वी क्रियते । तदुत्तरं च वरुणो वरुणस्यापि संवत्सरोत्तरत्वान्न तस्य संवत्सरोत्तरत्वश्रुतिविरोधः ॥ ३ ॥

ॐ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ ४ । ३ । ४ ॥

अत्रार्चिरनन्तरं प्राप्यस्य वायोरातिवाहिकत्वमुच्यते । अर्चिरनन्तरं प्राप्यो मुख्यो वायुरमुख्यो वेति चिन्तायाम् । मुख्य एव । वायुशब्दस्य तत्रैव प्राप्तिः । तस्यापि प्राप्यत्वाच्चेति प्राप्ते । योऽयं पूर्वं प्राप्यतयोक्तो वायुरसावेवातिवाहिको न मुख्यः । पूर्वप्राप्यत्वलिङ्गात् । न हि मुख्यस्य पूर्वं प्राप्तिस्तदुत्तरं चान्यस्येति युक्तम् ॥ ४ ॥

ननु मुख्यस्याऽऽतिवाहिकत्वममुख्यस्य वेत्यत्र संशय एवेति शङ्का निरस्यति—

ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ ॥ ४ । ३ । ५ ॥

स वायुमागच्छतीति प्रथममुक्तम् । उत्क्रान्तो विद्वान्परमभिगच्छन् विद्युतमेवान्तत उपगच्छति । द्यौर्वाव विद्युत्तर्पति वायुमुपगम्य तत्रैव ब्रह्म गच्छतीत्यन्ते वायुगमनश्रुतेर्न मुख्यस्य पूर्वप्राप्तिः । उभयोः पूर्वमेव प्राप्यत्वे वाक्यद्वयेन व्यामोहप्रसङ्गादेकस्यैव पूर्वं प्राप्तिः सिद्धिः ॥ ५ ॥

उत्क्रान्तस्तु शरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमेव तु । ततो हि वायोः पुत्रं च
योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः ॥ ततोऽहः पूर्वपक्षं चाप्युदक्संवत्सरं तथा ।
तदितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव वा ॥ सोमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं
दिवं तथा । ततो वायुं परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तममिति स्मृतेः ॥ ५ ॥

ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४ । ३ । ६ ॥

अत्र ब्रह्मप्राप्तिमार्गे वायोरन्तिमत्वमुच्यते । मुख्यवायोरनन्तरं ब्रह्मणोऽ-
र्वाग्नन्तव्योऽस्ति न वेति चिन्तायाम् । अस्त्येव मध्ये प्राप्यः । न च वायो-
रुत्तमत्वहानिः । सोमं वैश्वानरं देवं ध्रुवमित्यादौ सोमादवरस्याभेरिन्द्रा-
दवरस्य ध्रुवस्य पश्चात्प्राप्त्युक्तेरतो न वायोरतिशयेनोत्तमत्वमिति प्राप्ते ।
वैद्युतेन विद्यु-पतिना वायुराब्रह्मप्राप्तिः । येनैवाव्यवधानेन तत्प्राप्तिः
स एवान्तिमोऽतिशयेनोत्तमश्च । कुतो वायोर्ब्रह्मप्रापकत्वमिति चेत् ।
तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयतीति श्रुतेरतो वायोरेव हिरण्यगर्भा-
ख्यस्यान्तिमत्वेन प्राधान्यम् ॥ ६ ॥

ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ ॥ ४ । ३ । ७ ॥

स्मृत्यर्थमार्गे विचार्य गम्यमत्रोच्यते । प्राप्यं कार्यं चतुर्मुखख्यं परं
वेति चिन्तायाम् । कार्यमेव चतुर्मुखख्यं गम्यम् । स एतान्ब्रह्म गमयतीति
गत्युपपत्तेरिति बादरिर्मन्यते ॥ ७ ॥

विशेषश्रुतिमुदाहरति—

ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ ॥ ४ । ३ । ८ ॥

यदि ह वाव परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमिति विशे-
षश्रुतेः ॥ ८ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति परप्राप्तिरेव ज्ञानिनः श्रूयत इति शङ्का
निरस्यति—

ॐ सामीप्यात्तव्यपदेशः ॐ ॥ ४ । ३ । ९ ॥

ज्ञानी चतुर्मुखं प्राप्य चिरेण परं प्राप्नोतीति समीपाभिप्रायेणैतद्व्य-
पदेशः ॥ ९ ॥

समीपप्राप्तिः कदेत्याकाङ्क्षायामाह—

ॐ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमाभिधानात् ॐ ॥ ४ । ३ । १० ॥

सर्वकार्याणां प्रलये स्वाध्यक्षेण स्वामिना चतुर्मुखेण सह । अतश्चतु-

मुखात्परं गच्छति । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता । ते हि ब्रह्माणमभिपद्य यदेतद्विलीयतेऽथ ब्रह्मणा परमभिगच्छतीति श्रुत्यभिधानात् ॥ १० ॥

स्मृतिं चाऽऽह-

ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ४ । ३ । ११ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेः ॥ ११ ॥

पक्षान्तरं दर्शयति-

ॐ परं जैमिनिमुख्यत्वात् ॐ ॥ ४ । ३ । १२ ॥

ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्मुख्यत्वात् । परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते ॥ १२ ॥

ननु ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्मुख्यत्वेऽप्यनुपपत्त्या तत्त्याज्यमिति शङ्कं निरस्यति-

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ४ । ३ । १३ ॥

न ज्ञानिनः परप्राप्तिरनुपपन्ना । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रवणादिसाधनैः परस्यैव दृष्टत्वात् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति परस्यैव प्राप्यत्वदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

हेत्वन्तरमाह-

ॐ न च कार्ये प्रत्यभिसंधिः ॐ ॥ ४ । ३ । १४ ॥

ज्ञानिनः कार्यविषये प्रतिपत्त्यभिसंधी न स्तश्चात्परविषयकौ स्तः । यद्विषयकौ तौ स एव प्राप्यते । प्रतिपत्तिरनुभवोऽभिसंधिरिच्छा । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यासि युक्तवैवमात्मानं मत्परायण इति सावधारणस्मृत्येतरप्राप्तेर्निरासात् ॥ १४ ॥

स्वमतं सिद्धान्तयति-

ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा च

दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ ४ । ३ । १५ ॥

न सर्वान्कार्यं नयति परं वेति श्रुत्यर्थः । उभयपक्षोक्तदोषात् । किंत्वप्रतीकोपासात्परं कोपासाऽऽशु कार्यं नयति तत्क्रतुरिति । यथाक्रतुरस्मिन्लौके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेः । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वने रूपेणाभिनिष्पद्यत इति शरी-

रत्यागानन्तरं प्राप्तश्रुतेः । कार्यप्राप्तौ मानस्योक्तत्वाच्च । प्रतीको देहः प्रतिभा वा । तन्मात्रस्थत्वेन परिच्छिन्नत्वेन ये भगवन्तमुपासते ते कार्यं प्राप्य तेन सह मुच्यन्ते ये त्वनन्तगुणविशिष्टव्यापकत्वेनोपासते ते साक्षात्परमेव प्राप्नुवन्तीति भावः । यान्ति देवं परं केचित्पूर्वं केचिल्लये विभुमिति मानात् । अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव हि । स्वदेहेतं यथा यथोपास्ते तदेव भवतीति श्रुतेः । ब्रह्म दृष्ट्वैव गच्छेद्ब्रह्मसंलोकतामिति स्मृतेश्च ॥ १५ ॥

अप्रती[का]लम्बनाः केचित्प्रतीकालम्बना इति यथेष्टशङ्कं निरस्यति—

ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ॥ ४ । ३ । १६ ॥

अन्तःप्रकाशा बहिःप्रकाशा देवा वाव सर्वप्रकाशा ऋषयोऽन्तःप्रकाशा मानुषा एव बहिःप्रकाशा इति विशेषं दर्शयति । कार्यप्राप्तिमतं मनुष्यस्वभावाभिप्रायं, परप्राप्तिमतं देवादिस्वभावाभिप्रायम् । तत्तत्स्वभावानां तादृशतादृशोपासनसंभवादिभिः भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीवनमालिमिश्राविराचितायां वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां सारसंग्रहे

ब्रह्मसूत्रे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

ॐ संपद्याविहाय स्वेन शब्दात् ॐ

चतुर्विधेषु फलेषु फलत्रयमुक्त्वा चतुर्मुखेण सह परं ब्रह्म प्राप्तानां यस्तत्र भोगः क्रमप्राप्तः सोऽत्रोच्यते । तत्राऽऽदौ मुक्तस्य ब्रह्मानतिक्रमेणैव भोगानुभवः साध्यते । -मुक्तो ब्रह्मातिक्रम्य भोगान्भुङ्क्ते न वेति चिन्तायाम् । एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवतीति श्रुत्या परमात्मातिक्रमानन्तरं स्वरूपाविर्भावस्योक्तत्वेन परमात्मानमतिक्रम्यैव भोगान्भुङ्क्त आप्नोतीति प्राप्ते । तं प्राप्याविहायैव च भोगावाप्तिः । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतेः । इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वेतत्सेतुमाप्यैतेनैव सेतुना मोदत इति श्रुतेः । एतं सेतुमिति श्रुतिस्तत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेवाऽऽह । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय इति स्मृतेश्च । अचिरादिप्राप्तौ स्वरूपाविर्भावस्याभावाद्भगवत्प्राप्तौ तत्सत्त्वात्स्वरूपाविर्भावस्यैव मोक्षत्वाच्च न तस्यातिक्रम इति भावः ॥ १ ॥

ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ ॥ ४ । ४ । २ ॥

अत्र ब्रह्म प्राप्य तदविहायैव भोक्तुर्मुक्तत्वमुच्यते । जक्षन्क्रीडन्रममाणः स तत्र पर्देतीति श्रुत्युक्तो मुक्तोऽमुक्तो वेति चिन्तायाम् । अमुक्त एव । क्रियावत्त्वप्रतीतिः । मुक्तस्य कृतकृत्यस्य क्रियायोगादिति प्राप्ते । मुक्त एवोच्यते सोऽश्रुते सर्वान्कामानिति सर्वकामावाप्तेर्मुक्तत्वं विनाऽसंभवात् । तं त्वेवं ते भूयो व्याख्यास्यामीत्यवस्थात्रयदोषहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाया-शरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति चोपन्यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति चोपसंहरति । यद्वा—अहरहरेन-मनुप्रविशत्युपसंक्रमतेऽत्र न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति बद्धो ह्येष भवति । अथ यदैतं मुक्तोऽनुप्रविशति मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवतीति श्रुतौ सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्यानामप्यमुक्ततया दिव्यभोगाभावमुक्त्वा मुक्तस्यैव तत्प्राप्त्या तद्भावप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ॥ ४ । ४ । ३ ॥

अत्र मुक्तप्राप्यस्य ज्योतिषो ब्रह्मत्वं समर्थयते । उक्तं ज्योतिर्ब्रह्मान्यद्वेति चिन्तायाम् । अब्रह्मैव ज्योतिः । ज्योतिःपदस्याऽऽदित्यादौ प्रसिद्धेः । स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एव ह्येष स पाप्मना विनिर्मुक्त इति श्रुत्याऽऽदित्यप्राप्त्युक्तेः । तथा चाऽऽदित्यं प्राप्य प्रारब्धकर्मणा मुच्यत इति प्राप्ते । परमात्मैवात्र ज्योतिः । य आत्माऽ-पहतपाप्मा विजरो विमृत्युरिति तस्यैव प्रकरणात् । तदेव ज्योतिषां ज्योतिरिति ज्योतिःपदमपि परमात्मनि दृश्यते ॥ ३ ॥

ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ ॥ ४ । ४ । ४ ॥

अत्र मुक्तस्य हरिभुक्तभोगभोक्तृत्वमुच्यते । अन्यथा हरेः सर्वभोक्तृत्वं न स्यात् । जक्षन्क्रीडन्रममाणो हरिभुक्तभोगानेव भुङ्क्तेऽतिरिक्तान्वेति चिन्तायाम् । अभुक्तानेव भुङ्क्ते । मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वेनाभुक्तानामपि प्राप्ति-संभवात् । ईश्वरस्य पूर्णानन्दत्वेन भोगेच्छाभावेन भोगाभावान्मुक्तस्याभोगः स्यादिति प्राप्ते । हरिभुक्तभोगानेव भुङ्क्ते मुक्तः । निञ्जनः परमं साम्य-मुपैतीति श्रुत्या । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इति स्मृत्या च भोगेनैव साम्योक्तेः । ये ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते । यानेवाहं शृणोमि यान्पश्यामि याञ्छिघ्नामि तानेवैत इदं

शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति श्रुतौ दृष्टत्वात् । न चेशस्य भोगाभावः । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरमिति स्मृत्या पूर्णानन्दस्यापि भगवतो भोगोक्तेः । यस्तु मुक्तावभेदो भेदो वेति चिन्तायाम् । अभेद एवेति तत्त्व-मसित्यादिना दृष्टत्वादित्याह । तस्य जक्षन्क्रीडन्रममाण इति श्रुतिविरोधः स्पष्ट एव । तत्त्वमस्यादिश्रुतयस्तु व्याख्याताः प्राक् ॥ ४ ॥

ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॐ ॥ ४ । ४ । ५ ॥

अत्र मुक्तस्य भोगः समर्थयते । मुक्तानां भोगोऽस्ति न वेति चिन्तायाम् । नास्त्येव । देहाभावात् । देहसत्त्वे संसाराविशेषप्रसङ्ग इति प्राप्ते । सर्वदेह-परित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्रह्मवद्ब्राह्मेणैवेदं सर्वमनुभवन्तीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

देहाभावाभ्युपगमेन भोगं रीत्यन्तरेण समर्थयति—

ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॐ ॥ ४ । ४ । ६ ॥

चितिमात्रो देहः स्वरूपात्मको मुक्तानां विद्यते । सर्वं वा एतदचित्परि-त्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति । चिन्मात्र एवावतिष्ठते । तामेतां मुक्तिरित्याच-क्षत इति श्रुतेश्चिदात्मकदेहेन भोगमौडुलोमिर्मन्यते ॥ ६ ॥

ननु वस्तुनि विकल्पाभावादुभौ पक्षावनुपपन्नाविति शङ्कं निरस्यति—

ॐ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादाविरोधं बादरायणः ॐ ॥ ४ । ४ । ७ ॥

अथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभिविजानाति तामाहुर्मुक्तिरि-त्युपन्यासात् । पूर्वस्मिन् जैमिनिमतेऽपि प्रामाण्यस्य संभवादाविरोधं बादरा-यणो मन्यते ॥ ७ ॥

ॐ संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ४ । ४ । ८ ॥

अत्र मुक्तस्य संकल्पमात्रभोगत्वमुच्यते । भुक्तभोगस्तत्र साधनान्त-रसाध्यः संकल्पमात्रसाध्यो वेति चिन्तायाम् । तत्तदुपायसाध्य एव । मुक्त-स्य भगवदोकसि स्थितत्वात् । तदोकस्थस्यापि भूम्यादिवत्तदुपायसाध्य एव भोगो भवेदिति प्राप्ते । तेषां भोगादिषु न यत्नापेक्षा । स यदि पितृलो-ककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुतिष्ठन्तीति श्रुतेः । साधनान्तरापेक्षार्या श्रुतिः । (?) तेति संकल्पादेव तेषां सर्वं सिध्यतीति भावः ॥ ८ ॥

ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ४ । ४ । ९ ॥

अत्र मुक्तानां ब्रह्मातिरिक्तनियामकराहित्येन भोग उच्यते । मुक्तस्य

ब्रह्मातिरिक्तनियामकाः सन्ति न वेति चिन्तायाम् । सन्त्येव । तस्य परगृहगतत्वात् । दृश्यन्ते राजगृहगतानां स्वापकृष्टाः प्रतीहारादयो निष्कामका दृष्टा इति प्राप्ते । अत एव सत्यसंकल्पदेव तेषां भगवदतिरिक्त आचार्यातिरिक्तश्च स्वाधमः समो वा नियामको नास्ति । संसाराविशेषापत्तेः । अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुत्या मुक्तानां कामचारत्वोक्तेः । न चेशोऽपि तेषामधिपो माऽस्तु । न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समचेतसः । कृताञ्जलिपुरा हृष्टा नम इत्येव वादिनः । तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च स इति मोक्षधर्मे भगवन्नियम्यत्वस्य स्वीकारात् । परमानन्दकारित्वाच्च ॥ ९ ॥

ॐ अभावं वादरिराह ह्येवम् ॐ ॥ ४ । ४ । १० ॥

अत्र मुक्तानां भोगानुपपत्तिर्निवार्यते । मुक्तानां भोगः संभवति न वेति चिन्तायाम् । न संभवति । मुक्तस्य हि बाह्यदेहोऽस्ति न वा । आद्ये । तत्राभिमाने दुःखाद्यापात्तिः । अनभिमाने सुखस्यैव भोगानुपपत्तिः । द्वितीये । भोगसंभवः । न हि बाह्यदेहरहितस्य भोगो दृष्ट इति प्राप्ते । युक्त एव मुक्तानां भोगः । न चोक्तदोषः । चिन्मात्रं विनाऽभ्यदेहानङ्गीकारात् । बाह्यदेहाभावेऽपि भोगसंभवादिति वादरिर्मन्यते । अशरीरो वाव तदा भवत्यशरीरो वाव तदा भवत्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः । न च बाह्यदेहेन तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । सायुज्यभाजां तदुपपत्तावप्यन्येषामनुपपत्तेः । अयं भावः । यो यो देवः सूर्यादिर्भगवतो यद्यदङ्गदुत्पन्नः स तदङ्गे सायुज्यं प्राप्य भगवन्तं प्राप्नोति । स्वेच्छया निर्गच्छति च । तस्य भगवद्विग्रहेण भोगसंभवेऽपि तत्र लयमप्राप्यैव मुक्तानां तदसंभवः ॥ १० ॥

बाह्यदेहमभ्युपगच्छतां पक्षमाह-

ॐ भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ ॥ ४ । ४ । ११ ॥

सेन्द्रियस्य शरीरस्य भावं जैमिनिर्मन्यते । स एकधा भवति त्रिधा भवतीति विकल्पाम्नानात् । न हि देहं विनाऽनेकधा विहारः संभवति ॥ ११ ॥

नन्वेतन्मतद्वयस्य विरुद्धत्वात्स्वमतं किमिति शङ्कं निरस्यति-

ॐ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॐ ॥ ४ । ४ । १२ ॥

उभयविधश्रुतिलिङ्गादिदर्शनात्सशरीरत्वमशरीरत्वं चेत्युभयविधं भगवान्बा-
दरायणो मन्यते । यथा द्वादशाहस्य यजमानेच्छयाऽनेकयजमानकत्वेन
सत्रत्वमेकयजमानकत्वेनाहीनत्वं न विरुद्धं तथा सत्यसंकल्पमुक्तेच्छया
शरीरत्वाशरीरत्वादिकं न विरुद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु भवतु बाह्यदेहाभावभावयोरविरोधस्तथाऽपि भोगोपपत्तिः कथमित्याश-
ङ्क्यं निरस्यति—

ॐ तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॐ ॥ ४ । ४ । १३ ॥

न देहाभावे भोगानुपपत्तिः । यथा हि संध्ये स्वप्ने बाह्यदेहाभिमानाभावेऽपि
भोगस्तथा मुक्तावप्यभिमानाभावस्योभयत्र तुल्यत्वात् ॥ १३ ॥

देहसत्त्वे सुतरां भोगोपपत्तिरित्याह—

ॐ भावे जाग्रद्वृत्तौ ॐ ॥ ४ । ४ । १४ ॥

यथा जागरे भोगस्तथा मुक्तौ देहसत्त्वे सुतरां तदुपपत्तिरित्यर्थः ।
स्वप्नस्थानां यथा भोगो विना देहेन युज्यते । एवं मुक्तावपि भवेद्विना
देहेन भोजनम् । स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् ।
स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचन । इति स्मृतेः । तेजोरूपाणि
प्रकाशरूपाणि । ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषां लक्षणमेतद्य-
च्छ्वेतद्विपिनिवासिनाम् । तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः । अनि-
न्द्रिया अनाहारा अनिष्यन्दाः सुगन्धिनः । एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेत-
द्वीपनिवासिनः । न तत्राभ्यधिकः काश्चित्सर्वे ते समतेजसः । कृता-
ञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः । तत्र ये पुरुषाः
श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः । प्रतिबद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमे ।
तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च स इति मोक्षधर्मे प्राकृतदेहे-
न्द्रियाद्यभावमुक्त्वाऽलौकिकेन्द्रियादेरुक्तत्वात्सत्यसंकल्पनादेव तेषां सर्वं संभव-
तीति भावः ॥ १४ ॥

ननु देहसत्त्वपक्षे दुःखभोगः स्यादिति शङ्क्यं निरस्यति—

ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ४ । ४ । १५ ॥

यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टस्तत्स्थतैलाद्येव भुङ्क्ते न तु काष्ण्यादि(?)
शरीरमनुप्रविश्यापि तत्प्रकाशयन् पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति न दुःखानी-
त्यादि हि शास्त्रं दर्शयति ॥ १५ ॥

ननु तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकानित्यादिकं यन्न दुःखेन संभिन्नं
न च ग्रस्तमनन्तरेत्याद्यनुरोधेन स्वर्गपरमिति शङ्कं निरस्यति-

ॐ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॐ

॥ ४ । ४ । १६ ॥

मोक्षसुप्त्योरेवेदं वचनम् । पिताऽपिता भवति । अनन्वागतं पुण्येन । अन-
न्वागतं पापेन । स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपीतीत्याचक्षते । ब्रह्मैव सद्
ब्रह्माप्येतीत्यनन्तरावस्थायामुच्यते स्वर्गिणः । श्राद्धादिभोक्तुस्तदसंभवात् ॥१६॥

ॐ जगद्व्यापारवर्जम् ॐ ॥ ४ । ४ । १७ ॥

अत्र मुक्तस्य भोगेयता समर्थ्यतेऽन्यथेशस्य समर्थत्वं न स्यात् ।
मुक्तजगत्कर्तृत्वमस्ति न वेति चिन्तायाम् । अस्त्येव तस्य जगत्कर्तृत्वम् ।
सोऽश्रुते सर्वान् कामानिति श्रुतेः । मुक्तस्य सत्यकामत्वेन
कामितसमस्तप्राप्त्युपपत्तेरिति प्राप्ते । नास्त्येव जगत्कर्तृत्वम् । जग-
द्व्यापारवर्जमेव हि सर्वकामाप्तिः । मुक्तिर्हि सादिर्जगत्कर्तृत्वं चानादि ।
यो जीवो मुक्तस्ततः पूर्वं स्रष्टुरीशस्यैव स्वाभाविकं सर्वदा स्रष्टृत्वं
मुक्तानां न । विनिगमनाविरहात् । अणुत्वादापि जीवस्य सर्वकर्तृत्वानु-
पपत्तिः । देशतः कालतो व्यापिन्या अपि रमाया सार्वज्ञ्याभावात् ॥१७॥

हेत्वन्तरमाह-

ॐ प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॐ ॥ ४ । ४ । १८ ॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादौ, स ऐक्षत हन्ताह-
मिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादौ,
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धी-
त्यादौ च कारणप्रकरण ईशस्यैव प्रक्रान्तत्वात् । मोक्षप्रकरणेऽत्र जीवस्यैव
प्रक्रान्तत्वाच्च । निरतिशयसार्वज्ञ्यादिसामर्थ्याभावेन जीवस्य कारणतायामसां-
निध्याच्च ॥ १८ ॥

उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते-

ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ

॥ ४ । ४ । १९ ॥

ता यो वेद स यद्ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीति मुक्तस्य जग-